

Ankara Üniversitesi Yayın No: 787

APAM Yayın No: 30

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

TÜRKİYE'DE LAOS - MYANMAR ve NEPAL
ÇALIŞMALARI-I

TÜRKİYE'DE LAOS - MYANMAR ve NEPAL ÇALIŞMALARI-I

Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR

ISBN: 978-605-136-645-6

9 786051 366456

Ankara Üniversitesi Basımevi
<http://basimevi.ankara.edu.tr>

Para ile Satılmaz.

Ankara - 2023

Para ile Satılmaz

TÜRKİYE’DE LAOS - MYANMAR VE NEPAL ÇALIŞMALARI - I

Yayına Hazırlayan
A. Merthan DÜNDAR

Ankara – 2023

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 30
Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
APAM Yayınları: 787

ISBN: 978-605-136-645-6

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

Redaktörler
Aysun HARPER
Gözde GÖKOVA

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler/ANKARA
Tel: (0312) 213 66 55
Basım Tarihi: 18/05/2023

İÇİNDEKİLER

A. Merthan DÜNDAR	
<i>Ön Söz</i>	V
Gökçen KAPUSUZOĞLU	
<i>Çin Kaynaklarında Laos ve Myanmar</i>	1
Kubilay ATİK	
<i>Myanmar'a Düzenlenen Moğol Seferleri ve Sonuçları</i>	13
Derya KESKİN	
<i>Myanmar ve Laos'ta Buddhist Birikim: İkonografi Üzerine Kültür Tarihi Perspektifinden Kısa Bir Değerlendirme</i>	25
Tilla Deniz BAYKUZU	
<i>Kubilay Han'ın Baş Mimarı Nepalli Arniko (1245-1306)</i>	53
Vusal GULİYEV	
<i>Myanmar'ın Çin için Jeostratejik Önemi</i>	69
Ahmet Yiğitalp TULGA	
<i>Myanmar'daki İnsan Hakları İhlallerinin Rohingya Vakası ile Değerlendirilmesi</i>	85
Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY	
<i>Laos Tarımı</i>	107
Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY	
<i>Myanmar Tarımına Bir Bakış</i>	123
Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY	
<i>Nepal ve Tarım</i>	139

ÖN SÖZ

Türkiye Cumhuriyeti ile Laos, Myanmar ve Nepal arasındaki diplomatik ilişkilerin kuruluş süreci II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlamıştır. Bu durum, adı geçen ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıkları tarih ile de ilgilidir. Dışişleri Bakanlığımızın verdiği bilgilere göre; Laos (Lao Halkı Demokratik Cumhuriyeti-Lao People's Democratic Republic) ile ilişkilerimiz resmî olarak 1958 yılında başlamıştır. Laos'a önce Kuala Lumpur Büyükelçiliğimiz, 1975-2017 yılları arasında da Bangkok Büyükelçiliğimiz akredite olmuş, 27 Aralık 2017 tarihinde Viyentiyen Büyükelçiliğimiz faaliyete geçmiştir. Laos'un ise Türkiye'de temsilciliği bulunmamakla beraber İstanbul'da Fahri Konsolosluk açma talepleri onaylanmıştır. Eski adı Burma (Birmanya) olan Myanmar, (30 Mart 2011'den itibaren Myanmar Birliği Cumhuriyeti - Republic of the Union of Myanmar) ile de diplomatik ilişkilerimiz 1958'de kurulmuş ve Türkiye'nin Bangkok Büyükelçiliğinin akredite olduğu ülkede Türk Büyükelçiliği, 9 Mart 2012 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Türkiye'de henüz diplomatik bir temsilciliği bulunmayan Myanmar'ın Kahire Büyükelçiliği Türkiye'ye akreditedir.

Özellikle Myanmar, I. Dünya Savaşı'nda İngilizlere esir düşen Türk askerlerine ev sahipliği yaptığı için ayrıca önem arz etmektedir. Esir kamplarında tutulan ve tam olarak sayıları bilinmese de yaklaşık olarak beş bin şehidimiz hâlen Myanmar topraklarında yatmaktadır. Thayet (Thayetmyo, Thayet Myo), Meiktila, Munklon ve Schwebo ile Rangoon (Yangon) kampları Türk esirlerin tutulduğu kamplardır. Son yıllarda ise Rohingya Müslümanlarına yönelik acımasız uygulamaları ve insan hakları ihlalleri sebebiyle Myanmar Türk basınında yer almaktadır.

Nepal kökenli Gurkalar da Türk tarihi içinde yerlerini almışlardır: Çanakkale Savaşları sırasında İngiliz Ordusu'nun 29'uncu Hint Tugayı'na bağlı dört taburdan birini oluşturan Gurka Taburu askerleri (1st/6th Gurkhas) 1915'de Anadolu'ya ayak basmışlardır. Atatürk'ün 1934 yılında Avustralyalı ve Yeni Zelandalı annelere gönderdiği mesajda söylediği: *“Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yanyana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlâtlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlâtlarınız bizim bağrımızdadır”* sözleri, Gurkalar için de geçerlidir. Gurka askerleri, cepheyi Türk süngülerine terk etmek zorunda kalmış, daha sonra

küçük bir Gurka birliği 1919'da Samsun'da da görev yapmışsa da kısa süre sonra bölgeden ihraç edilmiştir. Laos ile ilgili olarak Türk hafızasında bu tarzda üzücü hatıralar bulunmasa da özellikle Vietnam Savaşı sırasında Amerika Birleşik Devletleri ordusunun Laos'da düzenlediği askerî operasyon ve hava harekâtları, Türk basınında yer almıştır. Bu üç ülkeyle ilgili Türkiye'de çok az sayıda araştırma yapılmış olup tamamına yakını yüksek lisans düzeyindeki çalışmalardan oluşmaktadır. Biz de bu eksikliği tespit ederek TÜRKİYE'DE LAOS-MYANMAR VE NEPAL ÇALIŞMALARI-I kitabını yayına hazırlamaya karar verdik. Türkiye'de bu ülkelerin uzmanı bulunmadığı için farklı disiplinlerden araştırmacıların kaleme aldıkları makaleleri derleyerek çalışmamızı tamamladık.

Faydalı olmasını umut ettiğimiz bu kitabın tüm yazarlarına desteklerinden dolayı teşekkür eder, özellikle üç makaleyle katkı sağlayan Sayın Prof. Dr. Oğuz Can TURGAY ve Sayın Selen BEDER'e ayrıca şükranlarımızı sunarız. Son olarak yayınınızın okuyucusuyla buluşmasına katkı sağlayan Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR'a, Basımevi ve APAM çalışanlarına teşekkür ederiz.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR

ÇİN KAYNAKLARINDA LAOS VE MYANMAR

Gökçen KAPUSUZUĞLU*

GİRİŞ

Çin'in sınır komşularından olan Laos ve Myanmar ile tarihsel süreç içerisinde ilişki kurulmuş ve kapsamlı tarihî kaynaklardan olan Çin kaynaklarında bu ülkelerle ilgili kayıtlar tutulmuştur. Laos ile Çin'in ilk ilişkisi, Çin'in Üç Devlet dönemine (220-280) denk gelmektedir. Myanmar ile ilişkisi de yine Üç Devlet döneminde başlamıştır.

Çalışmada, günümüzdeki adlarıyla Laos ve Myanmar'ın Çince kaynaklarda eskiden hangi adlarla anıldığı, topraklarında hangi devletlerin/kıralıkların kurulduğu, bu ülkeler hakkında hangi bağlamda kayıtların tutulduğu gibi sorulara cevap aranmaktadır. Bu sayede, dünya tarihinin kaynakları arasında önemli yer tutan Çin kaynakları aracılığıyla Laos ve Myanmar'ın tarihsel süreç içerisinde Çin ile ilişkilerinin aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Laos topraklarında kurulan ilk krallık Lancang Krallığı'dır (瀾滄王國) ancak Çince kaynaklarda bu adla kaydedilmiş bir metin bulunmamaktadır. 1354-1707 yılları arasında ayakta kalan krallık için kaynaklarda Nan Zhang ve Laos adı kullanılmıştır. Bu bağlamda, Laos için Çin kaynaklarında ilk geçen ad Tang Ming'dir (堂明). Tang Ming, Çin'in Üç Devlet döneminde elçi gönderip haraç sunmuştur (SGZ: 1385). Bir diğer ad ise Wen Dan'dır (文單). Tang Hanedanı döneminde, Zhenla (Kamboçya) kuzey güney olmak üzere ikiye ayrılmış, kuzeydekine Wen Dan ülkesi (günümüzde Laos'un başkenti) denilmiştir. Wen Dan ile Tang Hanedanı yakın ilişki içerisinde olmuştur. 771 yılının on birinci ayında Wen Dan Kralı saraya gelerek on bir evcil fil sunmuştur (JTS: 298). 779 yılının beşinci ayında ise yine Wen Dan ülkesi tarafından otuz iki dans eden fil sunulmuştur (JTS: 320). Laos için kaynaklarda kullanılan bir diğer ad Nan Zhang (南常)'dır. Bu adla Resmî Tarihler'den *Qing Shi Gao*'da kaydedilmiş bir monografi bulunmaktadır. Harici Tarihler'den *Huang Chao Wenxian Tongkao*'da ve *Huang Chao Tong*

* Arş. Gör. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü, gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6188-1188.

Dian'de de kısa birer kayıt bulunmaktadır. Ayrıca ülkenin günümüzdeki adı Laos (老撾) ile de yine Resmî Tarihler'den *Ming Tarihi*'nde bir monografi kaydı tutulmuştur. Çin tarihinde, bir hanedan yıkıldıktan sonra ardından kurulan yeni hanedan, önceki hanedanın tarihini yazdığından dönemi anlatan kayıtlar aslında anlattıkları olaylarla çağdaş değillerdir. *Qing Shi Gao* 1927 yılında, *Ming Tarihi* ise Qing Hanedanı döneminde 1645 yılında Tarih Encümeni kurulduktan sonra yazılmıştır. *Huang Chao Wenxian Tongkao* ve *Huang Chao Tong Dian* adlı eserler 1787 yılında yazılmışlardır.

Myanmar için kaynaklarda ilk geçen ad Pyu Şehir Devletleri anlamında Biao Guo'dur (驃國). Bu şehir devletleri Myanmar'ın en eski sakinleri tarafından kurulmuştur. Biao Guo ifadesi, Çince Resmî Tarihler'den olan 10. ve 11. yüzyıllarda yazılan *Eski Tang Kayıtları* ve *Yeni Tang Kayıtları*'nda geçmektedir. Ardından, 1044 yılında bugünkü Myanmar topraklarında kurulan Pagan Krallığı'na (蒲甘王朝) ait birkaç kayıt vardır. Ancak oldukça sınırlıdır. Ayrıca Myanmar'ın günümüzdeki adı olan Miandian (緬甸) ve Mian Guo (緬國) ifadesiyle Resmî Tarihler'den *Yuan Tarihi*'nde, *Ming Tarihi*'nde ve *Qing Shi Gao*'da kayıtlar tutulmuştur. Aynı ifadeyle 1842 yılında yazılan ve 50 tomardan oluşan Harici Tarihler'den *Hai Guo Tu Zhi*'da da kayıtlar yer almaktadır.

Aşağıda, önce kaynaklarda Laos hakkında tutulan kayıtlar, ardından da Myanmar hakkında tutulan kayıtlar verilmiştir.

Nan Zhang (南掌)

Qing Shi Gao'da yer alan metnin çoğunluğu Nan Zhang ülkesinin Çin'e gelip haraç sunması teması üzerine kurulmuştur. Daha sonra metnin son paragrafında ise Nan Zhang'ın genel özelliklerinden bahsedilmiştir.

Nan Zhang adıyla *Qing Shi Gao*'da tutulan kayıtların bir kısmı şöyledir:

“Nan Zhang, Laos'un eski adıdır. 1730 yılında, elçi gönderip haraç sundu. Haraç süresinin belirlenmesini istedi, beş yılda bir haraç sunması emredildi... 1743 yılının ikinci ayında hükümdar, Nan Zhang'ın yolu haraç getirmek için uzak olduğundan, on yılda bir haraç sunmasını [emretti]. 1749 yılının ilk ayında evcil fil sundular. 1782 yılında, ülkenin kralı dört kişiyi haraç sunmaları için gönderdi, hükümdar dağlarda ve nehirlerde günlerce çay ve meyve ikram edip ziyafet verdi” (QSG: 14699).

“1795 yılında, ülke kralı kutsamada bulunarak, bir rulo uzun ömür sutrası, on kilo A Wei¹, kırk adet fildişi, kırk adet yabancı brokarı sundu... 1807 yılında ülke kralı elçi gönderip dört evcil fil, 200 kilo fildişi, 15 kilo gergedan boynuzu, bir rulo toprak ipeği gönderdi.” (QSG: 14700).

“Nan Zhang ülkesinin başkentine Longbo Labang denir. Mekong Nehri'nin sol kıyısında yer alır... şehirleri dağın eteklerindedir. Nangang Nehri akacağı zaman su şehrin içinden geçer. Saray şehrin kuzeyindedir, dağların arkasına inşa edilmiş evler vardır. Kuralları mükemmeldir. Budist Tapınakları şehrin içindedir. Nehrin iki yakasında çokça bahçe vardır. Sakinlerinin çoğu Laos kökenli veya Ka Mu (喀木) kökenlidir. Laos kökenlilerin gelenekleri Siyam ile aynıdır. Vücutlarına dövme yapmazlar, karakterleri tembeldir. Budizm inancına göre yaşatmak iyi, öldürmek kötüdür. Çiftçilik, hayvancılık, dökümcülük, dokumacılıkla uğraşırlar. Görünüşleri kısa ve küçüktür. Geniş burunlu kalın dudaklıdırlar. Tenlerinin rengi kırmızı-mordur. Saçları tepeden kesilmiştir, sakalları yoktur. Erkekler giyimlerinde belden dize kadar uzanan yatay bir bez sarınırlar, zengin ve asillerinki saten ve ipek kumaştan yapılmıştır. Kadınların alt giysileri eteğe benzer, üst giysileri göğsün üzerine katlanmıştır. Saçları koyu, arkadan aşağı doğru sarkıktır. Kulakları, elleri ve ayaklarına halka takarlar; altın, gümüş, bronzla süslerler. Evleri rattan ve bambudan yapılmıştır. Sık sık pirinç yerler, yuvarlak taneli pirinçle karıştırırlar. Çinliler şarap yapmayı ve ipek yapmayı öğretmişlerdir. Evlerindeki fil ve sığırları tarla sürmek ve eşya taşımak için kullanırlar. Ürünleri arasında mısır, rattan, bambu, susam, pamuk, Hindistan cevizi yaprağı, şeker kamışı... vardır. Paraları ya Siyam ya Hindistan parasıdır. Hepsisi gümüştür. Ayrıca bakır madeni para, demir madeni para, gümüş külçe veya deniz kabuklarını da kullanırlar... Havası ılımandır, ikinci aydan sekizinci aya kadar rüzgâr çoğunlukla doğudan eser, çok yağmurludur. Dokuzuncu aydan birinci aya kadar rüzgâr çoğunlukla kuzeyden eser, çoğunlukla açık ve bulutludur.” (QSG: 14701).

Nan Zhang hakkında, Harici Tarihler'den *Huang Chao Wenxian Tongkao*'da ve *Huang Chao Tong Dian*'de kayıtlar tutulmuştur. Her iki

¹ Çin alternatif tıbbında ilaç yapımında kullanılan kerevizgillerden bir bitki türüdür.

eserde de aynı metne yer verilmiştir. Bu sebeple yalnızca *Huang Chao Wenxian Tongkao*'ın 296. tomarında yer alan kayıtlardan örnekler verilmiştir. Kayıtlardan bir kısmı şöyledir:

“Nan Zhang, eskiden Yue Chang halkının ülkesiydi [ve] Laos'a tâbiydi. Geleneklerine göre süs eşyası olarak oyma bıçak takarlar, bu yüzden Wo² Jia denir. Nan Zhang adı Ming [Hanedanı] Jiaqing yönetim döneminde (1522-1566) [kullanılmaya] başlanmıştır. Toprakları, güneydoğuda Annan ile güneybatıda Siyam ile kuzeybatıda Yunnan ile sınırdır... Üç yöneticileri vardır. Büyüğüne Zhao Mu Nong, ikincisine Zhao Mu Niu, diğerine Zhao Mu Hua derler. [Yöneticiler] yüksek yerlerde otururlar...” (HCWXTK: Tom. 296).

Laos (老撾)

Ming Tarihi'nde Laos adıyla bir monografi kaydı bulunmaktadır. Laos ve Çin ilişkilerinin anlatıldığı monografide, Laos'tan Çin'e 1360 yılında ilk elçinin geldiği ve 1613 yılından itibaren elçi gelmediği kaydedilmiştir. Buna göre eserde yer alan kayıtlardan bir kısmı şöyledir:

“Laos, yaygın olarak Wo Jia adıyla çağrılır, eskiden Çin ile ilişkisi yoktu. [Hükümdar] Chengzu tahta çıktığında (1360) Laos yerli yetkilisi Dao Xiandai yerel ürünlerden haraç sundu, Laos Askerî [ve] Sivil Elçiliği kurulmaya başlandı. Yongle [yönetim döneminin] ikinci yılında (1404), Dao Xiandai elçi oldu [ve] mühür verildi. [Yongle yönetim döneminin] beşinci yılında (1407) elçi gönderip haraç sundular... [Yongle yönetim döneminin] altıncı yılında (1408) Dao Xiandai, elçi gönderip fil, at, yerel ürünlerden haraç sundu... Bundan sonra her yıl haraç sunuldu...” (MS: 8158).

“Jingtai [yönetim döneminin] ilk yılında (1450), [Laos] yerel memur giysisi verilmesini talep etti. Hükümdar, kıyafeti olmayan yetkililere ve eşlerine brokar [kumaş ile] para hediye etti. Chenghua [yönetim döneminin] ilk yılında (1460), Laos altın madalya ile ödüllendirildi, mektup gönderildi...On altıncı yılda (1475) [Laos] elçisi [saraya] vardığı sırada Annan Laos'a saldırdı. Garnizon sorumlusu Qian Neng [bunu hükümdara] bildirdi. Bunun üzerine hükümdar emir vererek elçiyi geri gönderdi ayrıca yol için para verdi. Ertesi yıl, Annan [yetkilisi]

² Buradaki wo (撾) sesi, Çince Laos (老撾) yazılırken kullanılan ikinci imdir. Anlamı ise bir ucu el veya pençe şeklinde olan eski bir silah demektir.

Li Hao, doksan bin askere emir verdi. Üç yoldan dağı aştılar, askerler Ai Lao'ı³ yıktı [ve] Laos sınırlarına girdiler. Elçi Dao Panya ve iki oğlunu öldürdüler. Üçüncü oğul, Yasai'ın Ba Bai'a geleceğinden korktuğu için elçi Dao Banna, ona Jing Kan'a varana kadar eşlik etmeleri için asker yolladı..." (MS: 8159).

"...Bu sırada Burma'nın gücü çok fazlaydı, her bir kabileyi ayırdılar. Laos da ayrılarak Burma'ya katıldı, o sırada [hükümdarın gönderdiği] mektup [ve] mühür kayboldu. Wanli [yönetim döneminin] yirmi altıncı yılında (1598) Burma yenilgiye uğradı, Laos Çin'e geri dönerek haraç sundu [ve] mühür verilmesini talep etti. Hükümdar yeniden Laos Askeri ve Sivil Elçiliği mührü yapıp verilmesini emretti. Kırkıncı yılda (1612), yerel ürünlerden haraç sunarak mühür [ve] mektubun yangında yandığını söyleyip, tekrar verilmesini istediler. Garnizon sorumlusu [hükümdara] iletti. Ertesi yıl, yeniden Laos mührü verildi. Bu sırada elçi, fil ve gümüş eşyalar, Burma hasırı gibi şeylerden haraç sundu. Bundan sonra bir daha hiç gelmediler..." (MS: 8160).

Biao Guo (驃國/Pyu Devletleri)

Myanmar tarihçilerine göre Pyu delegeleri ile Çin'in ilk teması 802 yılında Tang başkentine gerçekleştirilen ziyarettir (Tin 2003: 190). Myanmar'ın en eski sakinleri olan Pyu insanları tarafından kurulan Pyu Devletleri ile ilgili hem *Eski Tang Kayıtları*'nda hem de *Yeni Tang Kayıtları*'nda monografi bulunmaktadır. *Eski Tang Kayıtları*'nda yer alan kayıtlardan bir kısmı şöyledir:

"Biao Guo, eski Yongchang ilçesinin güneyine iki bin li, Shang Dou'a (yukarı başkent) on dört bin li mesafededir. Ülke sınırları, doğudan [ve] batıdan üç bin li, kuzeyden [ve] güneyden üç bin beş yüz li'dir. Doğuda Zhenla'ya komşudur. Batıda doğu Tianzhu'ya sınırdır. Güneyde denize sınırdır. Kuzeyde Nanzhao'ın Xiele şehrinin sınırından geçer,

³ Ai Lao (哀牢), Vietnam kaynaklarında Laos için kullanılan bir ifadedir. Çince Resmi Tarihler'den 445 yılında yazımı tamamlanan *Sonraki Han Kayıtları*'nda da bu adla kayıtlı bir monografi bulunmaktadır (HHS: 2848). Ai Lao ülkesi, Laosluların atalarının da içerisinde olduğu Asya kökenli bir topluluk tarafından kurulan ülkeyi ifade eder. Başka halkların da atalarını içerisinde barındırdığı için Ai Lao hakkındaki monografi metne dâhil edilmemiştir.

kuzeydoğuda Yangjumie şehrine altı bin sekiz yüz li mesafededir... Krallarının soyadı Kun Mei Zhang, adı Mo Luo Re'dir. Başbakanlarının adı Mohesina'dır. Kralları yakına gidiyorsa altın ipten [dokunmuş] divanda taşınır, uzağa gidiyorsa file binerdi. Cariyeleri çok fazlaydı, genellikle yüz kişi olurdu... Geleneklerinde yaşamak iyi, öldürmek kötüdür. Toprakları fasulye, tahıl, pirinç, darı için uygundur, susam [ve] buğday için değildir... Suç işleyenler bambuyla elli kez bağlanırdı, tekrar suç işleyenlerin sırtı beş kez kamçılanır, hafif suçlular üç kez [kamçılanırdı]. Adam öldürenler katledilirdi..." (JTS: 5285).

Yeni Tang Kayıtları'ndaki metinden örnekler ise şöyledir:

"Biao, eski Zhu Bo'dur, kendilerine Tuluozhu derler. Dupo ülkesi halkı onlara Tulizhuo der. Yongchang'a güneyden iki yüz li, başkente on dört bin li mesafededir." (XTS: 6306).

"Bütün bağlı devletleri on sekiz tanedir. Adları: Jialuo Poti, Moli Wute, Jia Li Jia, Ban De, Mi Chen, Kun Lang, Ji Nu, Luo Yu, Fu Dai, Qu Lun, Po Li, Ji Tuo, Duo Gui, Mo Ye, She Wei, Zhan Po, Du Po'dur." (XTS: 630).

"Halkı yedi yaşındayken saçlarını kesip tapınağa girer, yirmi yaşına geldiklerinde kuralları benimsememişlerse tekrar halktan biri olurlar... Sarayda altın gümüş iki çan vardır, eşkıya geldiğinde onlara saldırmak için tütsü yakar, [bunu] iyi veya kötü şans için tutarlar. 100 chi⁴ yüksekliğinde beyaz bir fil vardır. İhtilafa düşen, filin önünde tütsü yakıp [yaptığının] kötü olduğunu düşünüp geri çekilir. Bir felaket olduğunda kral da file diz çöküp tütsü yakar, kendini suçlar." (XTS: 6308).

Myanmar (緬國)

Myanmar için yazımı 1370 yılında tamamlanan *Yuan Tarihi*'nde diğer Resmî Tarihler'den farklı olarak Mian Dian ifadesi yerine Mian Ülkesi anlamında Mian Guo kullanılmıştır. Bu adla tutulan kayıtlardan örnekler şöyledir:

"Mian ülkesi güneybatı yabancılarındandır, hangi soydan oldukları bilinmez. Toprakları Dali'ye sınırdır ve Chengdu'ya

⁴ Chi (尺), eski Çin'de kullanılan uzunluk ölçü birimidir. 1 Chi yaklaşık 30,7 cm'ye denk gelmektedir.

uzak değildir. Yüz ölçümü ne kadardır, o da bilinmez. Halkının şehrin dışında evleri, kulübeleri vardır; binmek için fil [ve] atları vardır, nehri geçmek için bot [ve] tekneleri vardır. Yazıları gelişmiştir, altın varak kullanarak yazı yazarlar, bir de kâğıt kullanırlar. Ayrıca palmye ağacının yapraklarını kullanırlar, [üzerindeki] nemi temizler sonra da açarlar.” (YS: 4655).

1277 yılında, Çin’in Yuan Hanedanı ile Myanmar’ın (Burma) Pagan Krallığı arasında Yasongyan Savaşı (牙嵩延之戰 /Ngasaunggyan) yapılmıştır. Bu savaşın öncesinde yaşananlara ve savaşın ayrıntılarına *Yuan Tarihi*’ndeki Mian ülkesi bölümünde yer verilmiştir. Buna göre:

“1271 yılında Dali, Shanchan gibi bölgelerin yerel yöneticileri Qijiao Tuoyin ve beraberindekileri Mian ülkesine elçi gönderdiler, [elçi] Yuan’e bağlanması yönündeki emirnameyi teslim etti. Dördüncü ayda, Qijiao Tuoyin’in önderliğinde elçi Jia Bo geldi... 1273 yılının ikinci ayında [Kubilay Han] Ma La Shi Li, Qijiao Tuoyin ve beraberindekileri Mian ülkesine gönderip emirnameye şöyle yazdırdı: ‘Dali, Shanchan gibi bölgelerin yerel yöneticisi Qijiao Tuoyin önderliğinde ülkenizin elçisi Jia Bo Pekin’e gidecek ve büyük ülkemizin kutsal emanetlerini görecektir... [Mian Ülkesi Kralı’nın] oğlu, kardeşi veya soylu memurları sonsuz barışın sağlanması için saraya gelecek. Ancak o zaman dururum. Asker çıkarırsan kiminle iyi geçineceksin...’ 1275 yılında Yunnan eyaleti [yetkilileri] Mian kralının teslim olmaya niyeti olmadığını, giden elçilerin geri dönmediğini, sefer düzenlenmesi gerektiğini söyledi. Altıncı ayda konsey [hükümdara] bildirdi. Hükümdar ‘erteleyin’ dedi.” (YS:4655, 4656).

“1277 yılında, Mian halkı, A He Yuan’e bağlandığı için ona kinlendiler ve topraklarına saldırdılar. Teng Yue ile Yong Chang arasında çit çekmek istediler... A He, yardım istedi. Hu Du, yola çıkmak için geceyi bekledi. Mian ordusuyla nehir kenarında karşılaştılar. Toplam kırk elli bin asker, sekiz yüz fil, on bin atları vardı. Hu Dun ve beraberindekiler [ise] yalnızca yedi yüz kişiydiler...” (YS: 4656; 4657).

İki ordu karşılaştıklarında Yuan ordusu başta sayıca azlığı sebebiyle geri çekilmiş, daha sonra filleri öldürmüşler, filler ölünce Yuan ordusu at üstünde savaşı sürdürmüş ve Myanmar ordusunu yenilgiye uğratmıştır.

Moğolların yönetimindeki Yuan Hanedanı'nın Myanmar'a ikinci saldırısı 1283 yılında üçüncü saldırısı ise 1287 yılında gerçekleşmiştir. 1287 yılındaki saldırının ardından Myanmar'ın Pagan Krallığı yok olmuştur.

Myanmar (緬甸)

Resmî Tarihler'den olan *Ming Tarihi* ve *Qing Shi Gao* adlı kaynaklarda Myanmar hakkında, günümüzdeki Çince adı olan Mian Dian ifadesiyle kayıtlar tutulmuştur. Haricî Tarihler'de ise yazımı 1842 yılında tamamlanan *Hai Guo Tu Zhi*'da aynı ifadeyle kayıtlar tutulmuştur. Aşağıda önce *Ming Tarihi*'nde yer alan kayıtlardan, ardından da *Qing Shi Gao*'daki kayıtlardan örnekler verilecek, ardından *Hai Guo Tu Zhi*'daki kayıtlar verilecektir.

“Mian Dian, eski Zhubo topraklarıdır. [Hükümdar] Song Ningzong döneminde Burma, İran gibi ülkeler beyaz fil sunarlardı. Burma'nın o zamandan beri Çin ile ilişkisi vardır. Toprakları Yunnan'ın güneybatısında en uzağındadır. Şehir duvarlarında evleri vardır, çok katlı [evlerde] yaşarlar. Yuan [Hanedanı] Zhiyuan [yönetim döneminin] ortalarında art arda saldırılar düzenlenmiş, bunun üzerine saraya bağlanmışlardır. Ming Taizu tahta çıktığında elçi gönderip onlara ferman yazdı” (MS: 8129).

“Yongle [yönetim döneminin] ilk yılında (1403) Burma reisi, Naluota elçi gönderip haraç sundu. ‘Burma, uzak soydan gelmesine rağmen Çin'e bağlanmaya gönüllüdür. Ancak Daojing Mubang, Mengyang [bölgelerinin] çokça çekincesi var’ dedi... [Hükümdar], Burma'yı yerel bölge ilan etti, Naluota'yı bölge sorumlusu yaparak memur Zhang Lewang'ı kemer [ve] mühür sunması için gönderdi...” (MS: 8130).

“Zhengtong [yönetim döneminin] altıncı yılında (1441) Burma'ya hükümdarlık sembolü [ve] altın madalya verildi. Bu sırada Luchuan [Sorumlusu] Si Renfa isyan etti, ona saldırılacakken [hükümdar] Burma'ya asker çıkarıp beklemesini emretti. 1442 yılında Renfa'nın askerleri yenildi, Jinsha Nehri'ni geçip Burma halkının ele geçirdiği Mengguang'a yöneldiler. Hükümdar, eşkıyanın liderini yakalayabilene Luchuan topraklarının verileceğini bildirdi... Hükümdarlık sonradan Burma'ya saldırı kararı aldı...” (MS: 8131).

Qing Shi Gao'da Myanmar için oldukça kapsamlı bir monografi kaydı tutulmuştur. Eserde yer alan kayıtlardan örnekler şöyledir:

“Shunzhi [yönetim döneminin] on sekizinci yılında (1661) Li Dingguo, Ming Gui Beyi Zhu Youlang’ı⁵ Burma’ya getirince hükümdar, Axingga’ya Wu Sangui ile birleşerek on sekiz bin askerle onları izlemesini emretti. Li Dingguo, Menggen’a girdi [ve] yemek yiyemeden öldü. Burma reisi Mang Yinshi, [Zhu] Youlang’ı bağlayıp onlara teslim ederek askerlerini geri çekti. Bundan sonra Burma, 60-70 yıl Çin ile ilişki kurmadı.”

“Yongzheng [yönetim döneminin] dokuzuncu yılında (1771), Burma ve Jingmai’in ilişkisi sorunluydu. Jingmai elçisi Puer’a gelip haraç sunmak istedi, Nan Zhang’ı Xian Luo’yu görmek istedi. Yunnan [ve] Guizhou Sorumlusu Eertai şüphelendi ve onu reddetti. Burma gizlice Cheli Sorumlusuna adam yolladı, Jingmai’in haracının reddedildiğini öğrenince çok sevindi, Burma’nın gelecek yıl da haraç sunacağını söyledi... Burma toprakları binlerce li boyunca uzanır. Reisleri Awa şehrinde yaşar. Şehrin batısı Büyük Jinsha Nehri’ne yakındır. Nehrin kaynağı vahşi insanların yabancı toprağıdır. Ülkenin ortasından geçerek güneyde denize dökülür.” (QSG: 14661).

“Güney Burma topraklarında dört boy vardır: Baigu Boyu, Arakan Boyu, Elei Wadi Boyu, Na Xilin Boyu. Kuzey Burma topraklarında altı boy vardır: Kuzey Boyu, Orta Boy, Lahe Shanling Boyu, Güney Boyu, Doğu Boyu, Kailun Nishanling Boyu. Boyların hepsinin üst düzey yöneticisi vardır, bunlar Hindistan yetkilisine bağlıdır. Burma bundan sonra kaybetmeye başlamıştır” (QSG: 14685).

Qing Shi Gao’ın “İngiltere” başlıklı kaydı altında İngiltere’nin Myanmar’ı işgali kaydedilmiştir. Buna göre:

“[Guangxu yönetim döneminin on ikinci yılında] (1886) sonbaharda sekizinci ayda İngilizler, Tibet ile ticaret antlaşması yaptı. O yıl İngiltere, Burma’da casusluk yapıyordu [ve] başkentini işgal etti...” (QSG: 4534).

Hai Guo Tu Zhi (海國圖志) adlı eserin “Deniz Kıyısındaki Ülkeler” başlıklı bölümünde Myanmar hakkında kısa bir kayıt tutulmuştur. Tutulan kayıtlardan örnekler aşağıda verilmiştir.

⁵ Zhu Youlang (朱由榔 1623-1662), Ming Zhaozong veya Yongle Hükümdarı adıyla da bilinmektedir. Ming Hanedanı hükümdarı olan Zhu Youlang, Qing Ordusu Yunnan’a girince Burma’ya kaçmıştır. Teslim edildikten sonra 1662 yılında Kunming’de asılarak öldürülmüştür.

“Burma, Siyam, Annan üç ülke, Asya kıtasının güney kıyısında dırlar. Avrupalılar, Hindistan ile sınır olduğundan Dış Hindistan derler. Önceki nesil Avrupalılar buraya nadiren gelirler, bildikleri yalnızca Mengala’daki Anzhi Nehri’nin doğu kıyısıdır... Burma’nın başkenti Awa’dır, Malama da denir. Eskiden Üç Krallık vardı: İlki Awa, diğeri Arakan, diğeri Migu. Birbirleriyle iyi geçinmezlerdi sürekli rekabet halindeydiler. Yalnızca Burma etkilendi ve çok acı çekti. Binlerce yıl önce (Ming Hanedanı Wanli [yönetim döneminin] yirmi sekizinci yılında) Burma, Migu’yu fethetmek için asker çıkardı. Yedi yüz yıl önce (Kangxi [yönetim döneminin] otuz dokuzuncu yılında) Migu, Hollanda ve batılı ülkelerle aynı anda Burma’ya saldırmak için anlaştı. Pek çok savaş verildi [ve] Awa’ya ulaştılar. Burma’nın Dibuli kralını ele geçirdiler. Bunun üzerine Burma, Migu’ya tâbi oldu... Burma, Siyam, Annan’da siyasi işler doğu ülkeleriyle büyük oranda aynıdır. Yetki krala aittir, memurlar izinsiz iş yapamazlar. Kullanılan yasalar [ve] yönetmeliklerin hepsi Çin [ve] Hindistan yasalarına uygundur. Kâr zarar dikkate alınarak uygulanmıştır... Burma evleri oldukça mütevazıdır, yere bambu serilir, çevresi için rattan kullanılır, duvarlar için hasır kullanılır ve böylece tamamlandığı söylenir. Büyükler kısa sürede, küçükler bir anda tamamlanır...” (HGTZ: Tom. 10).

SONUÇ

Çin, hem Laos hem Myanmar ile çok eski yıllardan bu yana karşılıklı ilişki içinde olmuş hem savaş hem de barış dönemleri yaşamışlardır. Tarihsel süreç içerisinde yaşananlar Çince kaynaklara kaydedilmiştir.

Çalışmada, Çince Resmî ve Haricî Tarihler kategorisindeki eserler taranmış, Laos ve Myanmar hakkında tutulan kayıtlar incelenmiştir. Tarihsel süreç takip edilerek Laos ve Myanmar hakkındaki bilgilerin hangi kaynaklarda geçtiği belirlenmiş ve bu kayıtlardan örnekler verilmiştir. Laos hakkında Nan Zhang ve ülkenin günümüzdeki adı Laos olmak üzere iki farklı adla kayıt tutulduğu tespit edilmiştir. Laos hakkındaki kayıtların çoğunluğunun Çin’e sunduğu haraçlar bağlamında tutulduğu görülmüştür.

Myanmar hakkındaki ilk kayıtlar ise Pyu Şehir Devletleri anlamında Biao Guo adıyla tutulmuştur. Bunun ardından ülkenin günümüzdeki adı Myanmar anlamına gelen Mian Dian ve Mian Guo adlarıyla da kayıtlar tutulmuştur. Özellikle Biao Guo adıyla tutulan kayıtlarda kültürel özellikler ön plana çıkarılmıştır. Myanmar adıyla tutulan kayıtlarda ise Moğol yönetimindeki Yuan Hanedanı’nın Myanmar üzerine asker çıkarması ve Yasongyan Savaşı’ndan söz edilmiştir.

KAYNAKÇA

Hai Guo Tu Zhi (海國圖志)

<https://zh.wikisource.org/wiki/%E6%B5%B7%E5%9C%8B%E5%9C%96%E5%BF%97/%E%8D%B7010> (22 Kasım 2022 tarihinde erişildi).

Huangchao Wenxian Tongkao (皇朝文獻通考),

[https://zh.wikisource.org/wiki/%E7%9A%87%E6%9C%9D%E6%96%87%E7%8D%BB%E9%80%9A%E8%80%83_\(%E5%9B%9B%E5%BA%AB%E5%85%A8%E6%9B%B8%E6%9C%AC\)/%E%8D%B7296](https://zh.wikisource.org/wiki/%E7%9A%87%E6%9C%9D%E6%96%87%E7%8D%BB%E9%80%9A%E8%80%83_(%E5%9B%9B%E5%BA%AB%E5%85%A8%E6%9B%B8%E6%9C%AC)/%E%8D%B7296) (10 Kasım 2022 tarihinde erişildi).

LIU, Xun 劉詢 (1975). *舊唐書 Jiu Tang Shu (Eski Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

OUYANG, Xiu 歐陽修 (1975). *新唐書 Xin Tang Shu (Yeni Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

SONG, Lian 宋濂 (1975). *元史 Yuan Shi (Yuan Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

Tin Maung Maung Than (2003). "Myanmar and China: A Special Relationship?". ISEAS-Yusof Ishak Institute. 189-210.

ZHAO, Erxun 趙爾巽 (1975). *清史稿 Qing Shi Gao*. Pekin: Zhonghua Shuju.

ZHANG, Tingyu 張廷玉 (1975). *明史 Ming Shi (Ming Tarihi)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

Kısaltmalar

HCWXTK: Huangchao Wenxian Tongkao

HGTZ: Hai Guo Tu Zhi

JTS: Eski Tang Kayıtları

MS: Ming Tarihi

QSG: Qing Shi Gao

YS: Yuan Tarihi

XTS: Yeni Tang Kayıtları

MYANMAR'A DÜZENLENEN MOĞOL SEFERLERİ VE SONUÇLARI

*Kubilay ATİK**

Myanmar, bulunduğu konum itibarıyla Güneydoğu Asya'da Hindicini, Çin ve Hindistan arasında stratejik bir konuma sahiptir. Bu stratejik konum, günümüzde olduğu gibi Orta Çağ'da da Myanmar'ı önemli bir ülke konumunda tutmuştur. Ülkemizde Myanmar tarihi üzerine çalışma neredeyse yok denecek kadar azdır. Çalışmaların büyük çoğunluğu ise Arakan Müslümanlarının tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada ise Moğol İmparatorluğu'nun Kubilay Kağan döneminde Myanmar'a yaptığı iki sefer, nedenleri ve sonuçları ile ele alınacaktır. Genellikle Kubilay Kağan'ın başarısız olan Japonya seferleri bilinmesine rağmen az bilinen Güneydoğu Asya seferleri içerisinde olan Myanmar seferleri, Kubilay'ın kağan olduktan sonra Güneydoğu Asya'da giriştiği ilk seferlerdir. Toplamda iki sefer düzenlenmiş, ilki Kubilay Kağan başa geçtikten yaklaşık on yıl sonra 1277 yılında gerçekleşmiş ve görece başarısız olmuştur. Ancak daha sonraki seferler başarılı olmuş ve Pagan Krallığı ortadan kalkarak Myanmar, Moğolların kurduğu Yuan Hanedanı yıkılana kadar Moğol İmparatorluğu'nun bir vilayeti olarak kalmıştır. Günümüzde dahi Myanmar'da Çinlilere "Türk" anlamına gelen Taruk denmesinin gerekçesi de işte bu dönemde Myanmar'ı yönetmek üzere bölgeye atanan Türk valilerdir. Aslında daha kuzeydeki Dali Krallığı'na oranla Myanmar daha şanslıdır diyebiliriz. Kubilay'ın henüz Kağan olmamışken fethederek ortadan kaldırdığı ve tıpkı Myanmar gibi bir Tibet-Burma dili konuşan Dali Krallığı, günümüzde de Yunnan eyaleti olarak Çin'e bağlıdır ve bölgenin yerli halkları artık azınlık statüsündedir. Myanmar'da durum böyle olmadı. Bunda, her ne kadar Myanmar artık çöküş dönemine girmiş olsa da Pagan Krallığı'nın gelişmiş idari kurumları ve kültürünün yanı sıra, yerel beylerin Moğollar döneminde de taşrada güçlerini ve özerkliklerini korumaya devam etmiş olması etkilidir.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, kubilayatik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7657-6645.

Öncelikle Moğol seferlerinin şafağında Pagan Krallığı'ndaki duruma göz atmak gerekir. Pagan Krallığı, her ne kadar daha sonraki dönemde günümüzde de Myanmar'ın bel kemiğini oluşturan Irrawaddy Havzası'nın tamamını fethedecekse de 11. yüzyıla kadar bir şehir devleti ve etrafındaki küçük vassalları şeklinde bir konfederasyondur. Aslında Liebermann'ın da belirttiği gibi coğrafi yapı, Vietnam haricindeki diğer iki Hindicini Bölgesi'nde, yani Irrawaddy ve Mekong havzalarında bu durumu zorunlu kılmakta idi (Lieberman, 2009, ss. 20-22). 1010 yılında tahta geçen Anawrata döneminde Budizm yaygınlaşarak devlet dini hâline gelirken eski Burma dini olan Nat; Japonya'da Şinto, Tibet'te Bön dinlerinde olduğu gibi Budizm içerisinde erimeye başlamıştır (Stuart, 2018, s. 34).

Pagan Krallığı bundan sonra, yakınındaki Shan beyliklerinden bazıları ile onların boşalttıkları Arakan Bölgesi'ne de sefer düzenleyerek fethetti. Daha sonra güneylerindeki güçlü Talaing Krallığı ile burada bulunan Tripitaka'dan (Budist kutsal metinleri) bir kopya istemesinin reddedilmesi üzerine çıkan savaşta, Talaing Krallığı da fethedilerek ilk kez Anawrata Dönemi'nde Irrawaddy Havzası'nın tamamı Pagan Krallığı yönetimi altında birleşmiştir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi bu fetihler daha çok fethedilenlerin Pagan Krallığı'na bağlı devletler hâline gelmesi ve haraç göndermesi şeklinde bir yönetim ile sonuçlandı. Anawrata 1052 yılında öldükten sonra özellikle Arakan'da zaman zaman bu bağıl konumdan ayrılmaya girişimleri olması da bunun göstergesidir. Yine de kırk yıldan uzun süren yönetimi süresinde Pagan Krallığı'na yalnızca fetihlerle değil yaptığı reformlarla da istikrar kazandıran Anawrata, Myanmar tarihinin en önemli yöneticileri arasında görülmektedir. Ancak Pagan Krallığı'nın merkezinin bulunduğu Yukarı Irrawaddy Havzası'nda dahi Pagan şehrinin etrafındaki şehirler, merkezden valiler atansa bile görece özerk yapılarını korumuşlardır. Bu yönden Pagan Krallığı'nın yapısı daha çok feodal devlet ve derebeyliklerin bulunduğu ve kralların doğrudan idaresinin başkent ve çevresiyle sınırlı olduğu Orta Çağ Avrupası'na daha çok benzemektedir. Batısında bir Mon devleti olan Martaban Krallığı, doğusunda ise Dai Viet ve Kimmer İmparatorluğu ile mücadele hâlinde olan Pagan Krallığı, ayrıca Nanzhao (Dali) devleti ile dağlık bölgelerde yaşayan Shan (Tay) kabilelerinin de yağma akınlarına maruz kalmakta idi. Moğolların seferlerine kadar bölgede neredeyse aralıksız süren savaşlar, Pagan Krallığı'nı da diğer bölge devletleri gibi ekonomik ve sosyal açıdan yıpratmakta idi. Aslında Türkiye'de ve dünyada genel olarak Lieberman gibi az sayıda tarihçi hariç Güneydoğu Asya'da oluşan *pax Mongolica* alanının ve bölgenin Avrasya'ya

entegre olmasının bölge üzerindeki uzun vadeli etkileri üzerine çalışma yapan araştırmacı neredeyse yok denilecek kadar azdır (Lieberman, 2003, 2009). Son Pagan Kralı olan Narathihapate Dönemi'nde, sürekli devam eden savaflara saray içinde ve taşra bölgelerindeki karışıklıklar da eklenmişti ki bu daha sonradan Moğolların başarılı fethinin de önünü açan faktörlerden biri olmuştur. Narathihapate, tüm bu iç ve dış tehditlere ve genişleyen Moğol tehdidine rağmen iktidarını korumayı bildiği gibi 1256 yılında tahta çıkmasından sonra babası Uzana'nın fetihlerine devam etmiştir. Ancak Narathihapate'nin başarılarına rağmen iktidarı, Moğol fetihleri sonucunda sona erdiği gibi kendisi de Myanmar tarihine "Türklerden kaçan kral" olarak geçerek hâlâ bu unvan ile hatırlanmaktadır.

Moğolların tarafına bakıldığında ise Pagan seferlerinin tek gerekçesinin yeni toprak fethi olmadığı açıktır. Genel kanının aksine Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesi ve genel büyük stratejisi, rastgele bir şekilde etrafa ordu göndererek çevrelerindeki tüm komşularının ezilmesi şeklinde değildir. Nitekim Moğolların dahi böyle bir gücü yoktu. Japonya, Günedoğu Asya, Ayn Calut gibi örnekler de bunu doğrulamaktadır. Çin'in tamamının fethinin de kırk yıldan uzun sürüp, Çinggis Kağan zamanında başlayıp Kubilay Kağan döneminde ancak tamamlanabildiği düşünüldüğünde sınırsız bir güçle tüm komşularına karşı sefer düzenlemenin mümkün olmadığı görülebilir. Kubilay Kağan'ın içinde bulunduğu politik durum, pek çok yönden onu çoğu başarısızlıkla sonuçlanan seferlere zorladığı için özellikle Güneydoğu Asya'da bir hegemon sisteme dâhil olma arayışına girildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, Kubilay Kağan'ın içerde hem Moğol hem de Çinli tebaasına karşı meşruiyetini kanıtlama çabası ile ilgilidir. Çinggis Kağan'dan itibaren Moğol kağanları, Orhon Bölgesi'nde kurulu Karakurum'da kurultay toplayarak kağan ilân edilirken Kubilay, Dadu (günümüzdeki Pekin) kentinde kurultay toplamış ve Çinggisogullarının tüm üyelerinin katılmadığı bir kurultayda kağan ilan edilmiştir. Bu da yetmezmiş gibi ağabeyi Arık Böke ise Karakurum'da rakip bir kurultay toplamış ve orada kağan ilân edilmiştir. Kubilay'dan önceki kağan olan Mönge'nin de Kağan seçilmesi sırasında dâhil oldukları Toluy ulusu ile Ögedey ve Çağatay ulusları arasındaki mücadelede, Coçi ulusunun başındaki Batu'nun desteği etkili olmuşken Kubilay'ın Altın Orda ile de ilişkileri kardeşi Hülegü'nün başında olduğu İlhanlılar ile Altın Orda'nın Kafkasya'daki mücadelesi nedeni ile bozulmuştu. Bu nedenle Kubilay Kağan, geride Toluy ulusuna sadık kalan Moğolları kendi tarafında tutmak zorundaydı. Her ne kadar kardeşi Arık Böke'yi kısa sürede Çin'den topladığı askerler sayesinde yense

de Moğolistan'daki Moğolların ve diğer Orta Asya'daki bağlı grupların Ögedey ya da Çağatay ulusuna destek vermesi felaket anlamına gelebilirdi. Kubilay Kağan'ın sonraki dönemde Kaydu ile olan uzun mücadelesi bunu kanıtlar niteliktedir (Biran, 2013). Bu nedenle Kubilay, diğer Moğollara kut sahibi olduğunu ve meşru kağan olduğunu kanıtlamak zorunda idi. Bunun için Moğol dünyasındaki en etkili kanıt yeni fetihler yapmaktır (Zarakol, 2022, ss. 45-47). Aslında, Çin için de *tianming* (天命) adı verilen ve kut'a denk gelen, göğün fermanını yani Çin'i yönetmek için gökten emir alındığını kanıtlayan göstergelerden biri Çin'in tamamının fethedilerek bir önceki hanedanın son imparatorunun gönüllü olarak tahtı yeni imparatora devretmesi iken bir diğer gösterge de bu imparatora uzak diyarlardan elçiler gelmesi, biat edilmesi ve imparatorun gerektiğinde biat etmeyenleri fethedebilmesidir. Kubilay Kağan ise Kore dışında ki onu da iki zorlu sefer sonunda biat altına almıştır, bir ülkeden biat alamamıştı. Bu nedenle iç karışıklık yaşadığını bildiği Pagan Krallığı, muhtemelen kolay bir hedef olarak görülmüştür. Pagan Krallığı'nda bu dönemde ortaya çıkan sorunlardan biri güneyde daha önce Arawrata döneminde fethedilen Talaing Bölgesi'ndeki bir valinin, bölgeye gelen Shan kabilelerinden birinin önderi ile birlikte başarılı isyan girişimi ve daha da önemlisi kuzeydoğudaki Shan kabilelerinin baskılarını arttırmasıdır. Shan kabileleri, Tay kabilelerinin bir kolu olup bilindiği gibi bu kabilelerinin güneye doğru göçlerinde Moğollar etkili olmuştur. Bu göçlerin sonrasında da Tay kabile ve krallıklarının çoğu Moğollar ile ittifak halinde kalmaya devam etmişlerdir. Kubilay'ın, henüz kağan olmadan önce Dali/Nanzhao Krallığı'na karşı Song Hanedanı'nı çevreleme harekâtı sırasında karşılaştığı Tay kabilelerini, Dali Krallığı'na bağlı olmaktan kurtarması bu kabileleri Moğollar ile birlikte hareket etmeye teşvik etmiş olabilir. Bu bağlamda Moğol seferlerinden önce bir baskı olmamasına rağmen güneye doğru hareket ederek yağma ve işgal girişimlerine başlayan Shan kabilelerinin, Pagan Krallığı'nı zor durumda bırakan bu hareketlerinin Moğolların işgaline bir ön hazırlık olarak Moğollar ile koordineli bir şekilde gerçekleşmiş olması muhtemeldir. 1258 yılında yapılan başarısız Dai Viet seferi sonrasında Moğolların bölgeye olan stratejik yaklaşımlarında değişikliğe gittikleri görülmektedir. Hindicini, aslen yukarıda da belirtildiği gibi üç büyük bölgeden oluşmaktadır. Bunlardan ilki doğuda Vietnam'ın ve Laosu'un içerisine alan Pasifik kıyı şerididir. Dağlar ile diğer Mekong Nehri havzasından ayrılan bu şerit, güneyde Champa Krallığı'nın olduğu bölgede Mekong havzası ile birleşir. Ortada ise Mekong havzası vardır ki günümüzdeki Tayland, Kamboçya ve Çin'in bir kısmı bu havza içerisinde kalırken batıda, Myanmar'ın kalbini

oluşturan Irrawaddy Havzası vardır. Moğollar, bu üç bölgeden Dai Viet'in içinde bulunduğu doğu kıyı şeridinde olan seferlerinde başarısız olduktan sonra orta bölgede Tay kabilelerinin yıkılmakta olan Kimmer İmparatorluğu'na karşı baskıları artmıştır (Batu & Jiemusi, 2007, s. 61). Muhtemelen bölgesel bir birlik kurulmasının da önüne geçmek için Tay kabilelerinin daha da güneye inmesi ve Kimmer, Pagan, Dai Viet ile Champa krallıklarının aralarına yerleşmeleri Moğollarca desteklenmiştir. Moğolların daha sonraki Vietnam seferleri göz önüne alındığında, arkadan bir Pagan saldırısından çekinilerek önce Pagan'ın kontrol altına alınması hedeflenmiştir. Pagan'ın kontrol altına alınarak kuzeyinin bir Yuan vilayeti, güneyinin ise Moğollara bağlı küçük krallıklara bölünmesinin hemen ardından ikinci kez Vietnam seferlerine girilmesi de bu tezi desteklemektedir. Nitekim Kubilay Kağan'ın Japonya'ya gönderdiği mektup aşağıdaki gibi görece yumuşak bir dil ile yazılmış iken Pagan'dan istekleri çok daha serttir:

“上天眷命、大蒙古國皇帝奉書日本國王、朕惟自古小國之君、境土相接、尚務講信修睦、況我祖宗、受天明命、奄有區夏、遐方異域、畏威懷德者不可悉數。朕即位之初、以高麗無辜之民、久瘁鋒鏑、即令罷兵、還其疆域、反其旄倪、高麗君臣感戴來朝、義雖君臣、歡若父子。計王之君臣亦已知之。高麗、朕之東藩也、日本密邇高麗、開國以來、亦時通中國、至於朕躬、而無一乘之使以通和好、尚恐王國知之未審、故特遣使持書布告朕志。冀自今以往、通問結好、以相親睦、且聖人以四海為家、不相通好、豈一家之理哉。以至用兵、夫孰所好。” (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 208).

Metnin Tükçesi ise şu şekildedir:

“Göğün buyruğuyla büyük Moğol İmparatoru (huangdi), Japon Kralı'na bu mektubu yazmaktadır. Sınırdış olan küçük ülkelerin hükümdarları, eskiden beri birbirleriyle mektuplaşmak ve dost olmakla ilgilenmektedir. Benim atam kut aldığından beridir hepsini tek tek sayamayacağımız bazı uzak iller gücümüzden korktular ve erdemlerimizi sorguladılar. Tahta çıkışımın başında Goryeo'nun masum halkı uzun süredir mızrak ve okun ucundaydı, barış yaptık ve topraklarını geri verdik; yaşlıları ve gençleri, hükümdarı ve bakanları minnettar olarak bize geldiler, baba oğul gibi mesuduz. Sanırsız kral (Japon imparatoru) da bunu çoktan biliyordur. Goryeo, bizim doğudaki vassalımızdır. Japonya da Goryeo'nun yakın zamanda gizli müttefikidir. Ülkeniz

kurulduğundan beridir Çin ile görüşmektedir. Ancak biz tahta oturduğumuzdan beridir hiçbir elçi göndermemiştir. Korkarız ki kral (Japon imparatoru) bundan haberdar değildir. Bu nedenle isteklerimizi belirten bir mektupla elçi gönderiyoruz. Umuyoruz ki bundan sonra da eskisi gibi mektuplaşmalarımız güzel meyveler versin ve akrabalar gibi dost olalım. Bilge¹ kişi olarak dört denizin² tek aile olduğunu düşünüyoruz. Bunu idrak edemezsek nasıl bir aile olabiliriz ki? Güç kullanmaya ne gerek vardır?”

Her ne kadar son cümlede üstü kapalı bir tehdit sezilse de Pagan’a giden istekler ile karşılaştırıldığında özünde Japonya’dan istenen tek şey, Yuan Hanedanı ile Çin’deki hanedanların komşusu Kore ile kurduğuna benzer bir haraç ilişkisi kurmasıdır. Bu haraç ilişkisinde Çin’e haraç gönderen taraf genellikle kârlı çıkmaktadır. Haraç karşılığında imparator da karşı tarafa en az gelen haraca eşdeğer hediyeler verdiği gibi karşı tarafın elçilik heyetinin kaldığı süreçteki tüm masraflarını karşılayıp bir süre başkentte kalarak avantajlı koşullar ile ticaret yapmalarına da izin vermekte idi. Hatta bazen getirilen malları daha pahalıya alıp, devlet depolarından da piyasa fiyatının çok altında karşı tarafın istediği malların satıldığı oluyordu. Üstü kapalı bir ticaret ilişkisi olan bu haraç ilişkisi, siyasi yönden de tahtta oturan kişiye meşruiyet zemini ve itibar getirirken haraç veren tarafa ise Çin ile olan ticareti tekeline alma, Çin imparatorundan alınan hediye ve unvanlar ile içerde itibarını arttırma ve bu hediyelerin dağıtımı sayesinde içeride siyasi taraftarlarının sayısını arttırma gibi faydalar sağlamakta idi. Ancak yine de Japonlar, Kubilay Kağan’ın gönderdiği her iki elçiyi de yanıtızsız bırakmakla kalmayıp ikinci elçisini öldürmüşler ve 1274’teki ilk Moğol saldırısını da püskürtmeyi başarmışlardır. Bu arka plan içinde dikkatini Güneydoğu Asya’ya yönelten Kubilay Kağan, hükümdarlığının sekizinci yılında Burma’ya bir elçi göndermişti (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Kudukoğan, Kubilay tarafından 1271 yılında elçi olarak Pagan Kralı’na gönderildi ise de kral kendisiyle görüşmedi. İkinci kez gönderilen elçi de alıkonduktan sonra Kubilay Kağan, Myanmar üzerine Kötön komutasında bir ordu gönderdi.

Moğol ordusunun Pagan ordusu ile ilk karşılaşması aslında bu seferde değildi. Daha önce 1271’de Kubilay henüz Kağan değilken abisi Möngke’nin emrinde Dali seferini yaptığı sırada Pagan Kralı’na da bir elçi

¹ 聖人/shengren, “Bilge kişi” hem Konfüçyüs’ün unvanı hem de tahtta oturan hükümdara verilen unvandı. Aynı “Bilge” unvanı Türk ve Uygur Kağanlarınca da kullanılsa da arada bağlantı olup olmadığı bilinmemektedir.

² Dört Deniz (四海) ifadesi, Türkçe’deki yedi iklim, dört bucak gibi tüm dünyayı ifade etmek için kullanılır.

göndererek haraç istemiştir. Bu isteği yanıtızsız kalmış, ayrıca Moğollar ile Pagan ordusu arasında da küçük çaplı sınır çatışmaları olmuştur. Kağan olduktan sonra Kubilay 1273'te tekrar elçi gönderip başarılı olamayınca Japonya seferinin de başarısızlığı ile birlikte kendini yukarıda da belirtildiği gibi Moğol ve Çinli tebaasına kanıtlamak zorunda hissetmiştir. Qidai Tuoyin'in başkanlık ettiği elçilik heyetinin istediği haraç da reddedilmiştir. Ancak bu sırada Pagan Krallığı'na bağlı bazı beylikler, Moğollara bağlılıklarını bildirerek taraf değiştirmişler, Pagan Kralı Narathipate bunların üzerine ordu göndermiştir. Bunun sonucunda, 1277 yılında Pagan ve Moğol orduları Ngasaunggyan Savaşı'nda karşı karşıya gelirler. Yuanshi Yıllığı'nın, Myanmar ve diğer bölge ülkelerine ayrılan 210'uncu bölümünde, bu savaştan bahsedilmekteyse de sayılar güvenilir gözükmemektedir. Yuanshi'nin anlatımına göre Moğol tarafı kırk binden fazla askeri olan Pagan ordusunu, yalnızca yedi yüz atlı ile mağlup etmiştir. Bu anlatıya göre komutan, askerlerini üçe ayırmış, üç koldan saldırmış ve askerlerine sayının değil cesaret ile becerinin önemli olduğundan bahseden cesaretlendirici bir konuşma yapmıştır (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Öte yandan Marco Polo ise Moğol tarafının on iki bin atlıya ve diğer bölge kabilelerinden toplanan askerlere sahip olduğundan bahsederken komutanın yaptığı konuşmaya da değinmektedir. Kesin olan, Moğol ordusunun Pagan ordusuna kıyasla sayıca az olduğudur. Marco Polo, Moğol ordusunun atlarını Pagan ordusunun sahip olduğu fillere karşı süremediğini, Moğol atlarının fillerden korktuğunu söylemektedir. Bunun üzerine ise Moğollar ormana çekilerek atlarından inmiş ve fillere yaya olarak ok atarak kaçmalarını ve Pagan ordusunun üstüne doğru koşmalarını sağlamışlardır (Polo, 2018, ss. 258-260, 2019, ss. 205-207). Hem Yuanshi hem de Marco Polo ayrıca fillerin üstüne tahtadan korunaklı kule benzeri yapıların yerleştirildiğini ve bunların üzerinden tıpkı savaş arabalarında olduğu gibi okçuların Moğollar üzerine ok attığını belirtmektedir. Polo'ya göre Myanmar tarafının okları ve yayları Moğollarınki kadar etkili olmadığı için Moğollar galip gelmiştir (Polo, 2019, s. 259). 1277'deki bu ilk ciddi savaşta Moğollar savunmada kalan tarafsa da Dali Krallığı'nın yerine Yunnan Vilayeti kurularak Orta Asyalı bir Türk olan Ömer Seyfeddin Eccel Şems El-Din'in yönetimine verildikten sonra Moğolların bölgedeki konumu güçlenmiştir (Daniels & Ma, 2021). Marco Polo bu ilk savaşın komutanını, *Nasreddin* olarak verirken (Polo, 2019, s. 257) Yuanshi *Kutuka* olarak vermektedir (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Ancak bu ilk savaştan sonra Moğollar, 1278 yılında bir sefer düzenleyerek sınırdaki Pagan kalelerini imha etmekle yetinmişler ve son kalıntıları ile mücadele ettikleri Song direnişi ve Japonya seferlerine odaklanmışlardır.

Ancak Song direnişinin tamamen sonra ermesi ve Japonya seferlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Kubilay Kağan, yeniden dikkatini Güneydoğu Asya'da Pagan Krallığı'na ve de Champa'ya vermiştir. Aslında Pagan Krallığı'nı daha ziyade bölgedeki Moğol hegemonyasını tehdit edebilecek bir rakip olarak gören Moğollar, yalnızca kuzeyini işgal etmekle yetinmişlerdir. Champa, Dai Viet gibi krallıkların ise daha büyük bir stratejik önemi vardı. Yuan ile İlhanlı devletleri arasındaki bağlantı, Orta Asya'da rakip Çağatay ve Ögedei ulusları Kuzey Hindistan'da ise Delhi Sultanlığı tarafından kapatılabildi. Bu durumda tek ulaşım yolu olarak Hint Okyanusu kalmakta idi. Bu yönüyle Hindicini'ne hâkim olabilmek Yuan büyük stratejisi içerisinde önemli bir yere sahip idi. Moğolların Pagan seferine çıkmadan önce bölgedeki Tay kabilelerinden bilgi edindikleri, Yuanshi içindeki bilgilerde mevcuttur. Pek çok kabile lideri, Yuan yöneticilerine bölge ve Pagan Krallığı hakkında bilgi vermekte idi (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Buradan, Moğolların Pagan Krallığı'na ihtiyatlı yaklaşmasının nedeni anlaşılabilir. Örneğin Champa ve Dai Viet krallarından bizzat Yuan sarayına gelerek biat etmeleri istenirken Pagan Kralı'ndan yalnızca gelen elçilere haraç vermesi ve biat ettiğini kabul ederek bunu bildiren elçiler göndermesi istenmiştir. Dahası, Vietnam'daki yöneticilerin oğulları da esir olarak istenirken Pagan kralından böyle bir istekte bulunulmamıştır. Bu açıdan bakıldığında Moğolların Pagan Krallığı'nı tıpkı Japonya gibi bir bölgesel orta güç olarak gördükleri sonucuna varılabilir. Anlaşıldığı kadarıyla Moğollar için bölgesel hegemonyanın anahtarı, Pagan krallarının Moğollara biat etmesi ve bölgesel rekabetten vazgeçmesi idi. 1283 yılında bu kez Moğollar saldırıya geçtiler. 1282 yılında hazırlıklara başlayan Moğol ordusu, 1283 yılının sonlarında daha önce Pagan ordusunu yendiği Ngasaunggyan Kalesi'ne hareket ederek iki aylık bir kuşatma ile bu kaleyi aldıktan sonra oradan güneye doğru inmeye başladı. Mevsim şartları nedeni ile 1285'e kadar aralıklarla devam eden seferler sonucunda korkan Kral Narathihapate, sonunda Moğolların isteklerini kabul etmek zorunda kalmış, Kuzey Myanmar Moğollar tarafından Zheng Mian (征緬: Fethedilmiş Mian/Myanmar) adı ile bir vilayete çevrilmiştir (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Daha aşağıda, Pagan'ın başkentini de içine alan bir Orta Mian/Mianzhong (緬中) Eyaleti yapmak istemişler, ancak 1287 yılında Pekin'e ulaşan elçiler ile varılan anlaşmada bu fikirden vazgeçilerek Zheng Mian vilayetinin de boşaltılmasına karar verilmiştir. Bu sırada Narathihapate'nin ortanca oğlu tarafından öldürülmesi sonucunda anlaşma hayata geçirilemedi (He & Lu, 2013, s. 101). Moğollar, 1303 yılına kadar

yukarı Irrawaddy Havzası'nı yönetmeye devam ettiler. Orta ve Aşağı Irrawaddy Havzası'nda ise Moğollar herhangi bir müdahalede bulunmayarak bölgenin siyasi yapısının parçalanmasına ve kendi arasında savaşı ancak Moğollara göstermelik de olsa biat eden krallıklara bölünmesine göz yumdular. İsteseler kolayca fethedebilecekleri bu küçük şehir devletlerine Moğolların dokunmaması hatta başkent Pagan'ı dahi fethetmelerinin önünde engel kalmamışken ve kral, kenti boşaltarak kaçmışken almamaları Moğolların ilk baştan beri hedeflerinin toprak fethetmekten ziyade jeopolitik olduğunu göstermektedir. Elbette buraların tropikal ikliminin ve ormanlarının Moğollara uygun olmadığı için burayı fethetmek ya da kalıcı yerleşmek istemedikleri iddia edilebilir. Ancak bu durumda Moğolların neden aynı iklim ve coğrafi, hatta çok benzer kültürel özelliklere de sahip Dali Krallığı'na kalıcı olarak son vererek burayı Yunnan Vilayeti'ne çevirdikleri, bu bölgeye Orta Asya ve Kıpçak bozkırlarından Müslüman Türkleri yerleştirerek yönetimini bu Türklere verdikleri soruları yanıtsız kalır. Ayrıca Myanmar'ın kuzeyi de Zheng Mian Vilayeti'ne çevrilirken Dai Viet ve Champa'ya karşı da seferler düzenlenmesi, tek başına iklim ve coğrafyanın Moğolları caydırmış olabileceği ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Bunun yerine Moğollar önce Pagan Kralı'nı vassal olarak tutmayı ve gücünü kırmayı denemiş, ancak Kral Narathihapate oğlu tarafından öldürülünce de yeni bir güçlü yapı çıkmasındansa Shan kabileleri ve Pagan'a bağlı diğer devletlerin bağımsız hareket ederek kendi aralarında mücadele edip Moğollara karşı tehdit oluşturmamasını tercih etmişlerdir. Narathihapate'nin en büyük oğlu Kyawswa her ne kadar Moğollara bağlılığını bildirmişse de artık Pagan kenti dışında otoritesi kalmamış ve ne Moğollara ne de diğer komşularına karşı babasının sahip olduğu otoriteye ve güce sahip olamamıştır.

Moğollar çekildikten sonra Pagan'ın hükümdarı olarak Narathihapate'nin büyük oğlu Kyawswa Orta Irrawaddy Havzası'nda kalırken bir taraftan da Moğolların desteklediği Shan kabilelerinden üç kardeş tarafından kurulan Myinsaing Krallığı güç kazanmaya başlamıştır. Kubilay Kağan'ın 1294 yılında ölümünden sonra yerine torunu Temür geçmiştir. Temür, dış politikada her ne kadar dedesi kadar saldırgan olmasa da resmî olarak kağanlığı diğer tüm Moğol kağanlarınca tanınan son Moğol kağandır. Dedesi Kubilay'ın yerine geçecek güçte olduğunu göstermesi gerekmele birlikte Kubilay Kağan'ın Japonya ve Güneydoğu Asya seferleri Moğol hazinesini ve ekonomisini tükenme noktasına getirmişti. Ayrıca Kubilay Kağan'ın Çin'de kullanıma soktuğu kâğıt paranın fazla basılması da

enflasyona neden olmuş, ekonomiyi daha da zayıflatmıştı. Temür'ün tahta çıkışını tebrik etmek için Pagan'dan elçilerin Hanbalık'a (Pekin) ziyarete geldikleri kaydedilmektedir (Zhou & Gu, 2003, Bölüm 210). Muhtemelen bu gelişmelerden haberdar olan üç kardeş Athinkhaya, Yazathingyan ve Thihathu durumdan yararlanmak istedi. Ancak 1297'de Moğolların Zheng Mian'deki valisinin Kyawswa'yı Pagan kralı, üç kardeşi de onun valileri olarak tanıyarak kardeşlere daha aşağıda bir rütbe vermeleri kardeşlerin harekete geçmesine neden oldu (Zhang, 2006, s. 47). 1298 yılında Kyawswa'yı kendi merkezleri Myinsaing'e davet ederek bir tapınağın açılışını kutladıktan sonra tutklayıp o tapınakta rahip olmaya zorladıktan sonra Myinsaing Krallığı'nı kurarak Pagan Krallığı'na son verdiler. Bunu, Kyawswa'nın oğlu Kumara Kassapa'dan öğrenen Moğollar, 1300 yılında bir ordu gönderdiyse de ordu başarısız olarak geri çekildi (Zhuang & Liu, 2009, s. 89). Hâlihazırda yukarıda açıklanan ekonomik nedenler dolayısıyla zor durumda olan Temür Kağan, dedesi Kubilay'ın Güneydoğu Asya stratejisinden vazgeçerek Kuzey Myanmar'ı da boşaltarak işgale son verdi. Bunda, Kaydu ile yapılan savaşın sona ermesi ve Temür'ün diğer hanlar tarafından büyük kağan olarak tanınması sonucu Orta Asya'nın geçici olarak açılması ve Hint Okyanusu yoluna bağımlılığın azalması kadar bozulan ekonomik yapının da etkisi büyüktür diyebiliriz.

Sonuç olarak Moğolların Myanmar seferlerinin hem Myanmar tarihi açısından hem de Güneydoğu Asya açısından kalıcı etkileri olmuştur. Moğolların Dali Krallığı'nı alarak Yunnan Vilayeti şeklinde ortadan kaldırmaları, Çin'i kalıcı olarak Myanmar'ın komşusu ve bölgesel bir güç hâline getirirken Moğolların Pagan Krallığı'na karşı destekledikleri Tay ve Shan kabileleri, bölgede başat aktörler hâline gelerek kalıcı bir şekilde Hindičini'ne yerleşmişlerdir. Myanmar ise Pagan Krallığı dönemindeki bölgenin egemen gücü rolünü yitirmiş ve yüzyıllar sürecektir olan siyasi parçalanmışlık ve kaosun içine sürüklenmiştir. Batılı güçler geldiğinde belki de Myanmar'ın Tayland kadar güçlü bir direniş sergileyememesi ve İngiliz sömürgesi hâline gelmesinde bu uzun süren parçalı yapının da etkisi vardır. Ayrıca Myanmar istemeden de olsa Moğolların Güneydoğu Asya'da kurdukları devletler sistemine ve daha geniş anlamda da Moğol hegemonyası altındaki Avrasya sistemine dâhil olmuştur. Öte yandan Moğolların, daha sonra da Ming Hanedanı'nın sürekli baskısı sonucunda Hindičini'nde tekrar imparatorluk düzeyinde büyük devletler çıkmamış, bunun yerine daha güneydeki adalarda Malayların kurdukları Majapahit gibi imparatorluklar güçlenerek günümüze kadar kalıcı jeopolitik değişikliklere neden olmuştur.

Kuşkusuz, Moğolların Myanmar seferlerinin fillere karşı savaş taktikleri ya da toplanan orduların Yağmur Ormanı (jungle) bölgelerindeki savaşları açısından askerî tarih için önemli olsa da seferlerin amaçları ve sonuçları açısından Moğolların daha uzun vadeli jeopolitik planlar kurabildiklerini ve bölgede görünenden çok daha derin etkileri olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- BATU, B., & Jiemusi, H. (2007). *忽必烈汗思想研究 [Hubilie Han Sixiang Yanjiu]*. Liaoning Minzu Chubanshe.
- BIRAN, M. (2013). *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*. Routledge.
- DANIELS, C., & Ma, J. (Ed.). (2021). *The Transformation of Yunnan in Ming China* (1st edition). Routledge.
- HE, G., & Lu, J. (2013). *成外集: 元史, 中外关系史论丛 [Chengwaiji: Yuanshi, Zhongwai Guanxishi Luncong]*. Zhonghua Shuju.
- LIEBERMAN, V. (2003). *Strange Parallels Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830* (C. 1). Cambridge University Press.
- LIEBERMAN, V. (2009). *Strange Parallels Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830* (C. 2). Cambridge University Press.
- POLO, M. (2018). *Marco Polo Le Devisement Dou Monde: Testo A cura di Mario Eusebi* (M. Eusebi, Ed.). Edizioni Ca'Foscari.
- POLO, M. (2019). *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı* (I. Ergüden & Z. İlkelen, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- STUART, J. (2018). *Burma through Centuries* (2. bs). Routledge.
- ZARAKOL, A. (2022). *Before the West the Rise and fall of Eastern World Orders*. Cambridge University Press.
- ZHANG, X. (2006). 元世祖忽必烈灭大理国史事考 [Yuan Shizu Hubilie Mie Daliguoshi Shikao]. *Dali Xueyuan Xuebao*, 03, 5-9.
- ZHOU, L., & Gu, J. (2003). *元史 [Yuanshi]*. Zhonghua Shuju.
- ZHUANG, G., & Liu, W. (2009). *东亚华人社会形成和发展 [Dongya Huaren Shehui Xingcheng he Fazhan]*. Xiamen Daxue Chubanshe.

MYANMAR VE LAOS'TA BUDDHİST BİRİKİM: İKONOĞRAFI ÜZERİNE KÜLTÜR TARİHİ PERSPEKTİFİNDEN KISA BİR DEĞERLENDİRME

*Derya KESKİN**

GİRİŞ

Kadim Hint uygarlığı, sahip olduğu manevi zenginlikler ile Güneydoğu Asya ülkeleri üzerindeki etkisini MS birinci yüzyıldan itibaren sağlam bir şekilde hissettirmeye başlamıştır. Eski çağlardaki çeşitli ticaret yolları Hindistan'ı Myanmar topraklarına, Malay Yarımadası'na, Laos'a, Endonezya'ya ve çevre bölgelere bağlamıştır. Bu sayede Hindistan ile Güneydoğu Asya ana karası arasındaki kültürel akış, eski Hint Vedik/Hindu ve Buddhist kültür ve felsefesinin Myanmar, Laos, Endonezya, Kamboçya ve Tayland'a aktarılmasıyla gerçekleşmiştir.

Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Myanmar ve Laos ülkeleri; sahip oldukları coğrafi konumları, siyasi tarihleri ve dinî ilişkileri sayesinde etnik çeşitliliğin ve kültürel zenginliğin kaçınılmaz olduğu topraklardır. Bu zenginliğin en önemli öznesi olan Buddhizm inancı, önce Hindistan'dan Srī Lañka'ya, ardından Burma'ya, Kamboçya'ya, Malay Yarımadası'na, Laos'a ve Tayland'a taşınmıştır. Hint Buddhizmi, milattan sonra sekizinci yüzyıldan itibaren kademeli olarak Hindistan topraklarındaki gücünü yitirirken bir yandan da birtakım değişikliklere uğrayarak Güneydoğu Asya Buddhizmi şeklinde Hindicini Bölgesi'nin akarsu havzalarında ve yüksek tepelerinde kökleşmiştir. Buddhizm inancının Güney Asya topraklarına yerleşmesiyle birlikte çeşitli dönemlerde yükselen hanedanlıkların yöneticileri Buddhizm inancını, yönettikleri topraklara yaymayı amaç edinmişlerdir. Uzun yıllar boyunca sürdürülen tarihî, dinî, ekonomik, sosyokültürel ilişkiler neticesinde baskın güç olan Hindistan, Burma ve Laos üzerinde büyük bir etki yaratmıştır.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Hindoloji) Anabilim Dalı, d.keskin91@gmail.com. ORCID: 0000-0001-6295-3550.

Dünyada geçmişten beri süregelen en eski kültürel geleneklere sahip bölgelerin Çin ve Hindistan olduğunu belirten Basham'a göre "Güneydoğu Asya'nın tamamı, kültürünün büyük bir kısmını Hindistan'dan almıştır. Bölge, Çin'den gelen başka etkilerin de alıcısı olmuştur ancak uygarlığın birincil itici gücü Hindistan'dan kaynaklanmıştır. MÖ V. yüzyılın başlarında Batı Hindistan'dan gelen kolonyalistler, Kral Aşoka'nın saltanatında Buddhizm'e yönelen Srī Laṅkā'ya yerleşmişlerdir. O zamanlar bazı Hintli tüccarlar çoktan Malay, Sumatra ve Güneydoğu Asya'nın diğer bölgelerine giden yolları keşfetmişlerdir. Genellikle yerli kadınlarla evlenerek kalıcı yerleşim yerleri kuran Hintli tüccarları Brāhmanlar ve Buddhist rahipler izlemiştir ve Hint etkisi, MS IV. yüzyıla kadar yavaş yavaş yerli kültürün içine işlemiştir." (Basham, 1967: 487). Bu sayede Kamboçya, Laos, Myanmar, Tayland, Malezya, Endonezya gibi ülkelerin çağdaş uygarlıklarını anlamak için derinlere indikçe sanat, mimari, kültür, felsefe, din gibi alanlarda Hint düşüncesinin etkisinin birden çok katmanını görmek mümkün olabilmektedir. Özellikle Myanmar ve Hindistan arasında dilsel yakınlık, ticaret mübadeleleri, ortak yaşam tarzları ve yöneticiler arasındaki çatışma ve iş birliği ile pekiştirilen güçlü bağlar söz konusudur.

Buddhizm'in söz konusu topraklara yerleşmesiyle Myanmar ve Laos'ta kültürel ve dinî anlamda bir tür devinim yaşanmıştır. Bu inanç, siyasi güçlerin en önemli gücü, halkın ve sosyal yaşamın en önemli parçası hâline gelmiştir. Buddhist tapınım için ülke toprakları sayısız ve çeşitli türlerde dinî unsurla ve mekânlarla donatılmıştır. Özellikle miladi IV. yüzyıldan on XIII. yüzyıla kadar Güneydoğu Asya, Hindu-Buddhist sanatsal oluşumlarda ve mimari gelişmelerde üst düzeyde aktif olan, kalkınmış ve çok güçlü krallıklara ev sahipliği yapmıştır. Daha sonraki yıllarda da geliştirilen bu sanat ve mimari tasarımlardan bazıları, özellikle boyutu, dizaynı ve estetik duruşları bakımından Hindistan'da inşa edilen yapılara bile meydan okumaktadır.

Bu çalışma ile Myanmar ve Laos ülkelerinin genel görünüşü, Hindistan ile tarihsel etkileşimleri aracılığıyla benimsedikleri Buddhizm inancının söz konusu topraklardaki tarihçeleri, Buddhizm inancına bağlı gelişen Buddha ikonografisi ve Buddhist mimari yapıların genel özellikleri üzerine kültürel bağlamda açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Genel hatlarıyla kısa bir literatür derlemesi olarak hazırlanan bu nitel araştırmada kültürel bir öge olarak Buddhist mimari yapılar, Hint Buddhizmi etkisi altındaki Myanmar ve Laos'un etnik ve kültürel geçmişi ile ilişkilendirilmiştir. Myanmar ve Laos özelinde ulaşabildiğimiz kadarıyla millî literatürde neredeyse hiç ele

alınmamış olan bu kapsamlı konu, genel bir çerçeve üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. Makalede, Myanmar ve Laos'un sosyokültürel yapısı, söz konusu topraklarda erken dönem Hint etkisi, Buddhizm'in bu bölgelerde benimsenmesi, Buddha'nın betimlemelerinin tarihçesi, Laos ve Myanmar'da Buddhist ikonografisine ait öğeler derlenmiş ve bu derlemelerin sonuçları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Ek olarak Myanmar ve Laos ülkelerinde Buddhist kültürel varlığın ana hatlarıyla ele alındığı bu makalenin ilgili yerlerinde, Myanmar isminin yerine "Burma" isminin kullanılması özellikle tercih edilmiştir. Çünkü tarihî Burma adının "Myanmar" olarak değiştirilişi oldukça yakın bir zamanda gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada ele alınan konunun tarihsel eskiliğinden ve yararlanılan tarih kaynaklarının pek çoğunda Burma isminin kullanılmasından dolayı bu aktarım uygun görülmüştür.

Myanmar'ın Sosyokültürel Yapısı Üzerine Kısa Bir Bakış

Myanmar (resmi adıyla Myanmar Birliği Cumhuriyeti), aynı zamanda Burma (Birmanya) adıyla da bilinen bir Güneydoğu Asya ülkesidir. Eski çağlardan itibaren yerli halkların yanı sıra, pek çok komşu ülkenin halklarına ev sahipliği yapan Burma toprakları, "Coğrafi Keşifler" Dönemi'nde Avrupalı misyonerler ve tüccarlar tarafından da keşfedilmiştir. Farklı bölgelerinde yerli ve güçlü hanedanlıkların egemen olduğu ülke toprakları, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Britanya sömürgesi haline gelerek ilhak edilmiş; 1886 yılında nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan etnik Birmanların (Burmanların) isminden yola çıkılarak ülkeye "Burma" adı verilmiştir. 1948 yılında İngiliz yönetimi fiilen sona ermiş ve sömürge dönemine ait izlerin silinmesi amacıyla 1989 yılında ülkenin ismi "Myanmar" olarak değiştirilmiştir. 1948 yılından itibaren ülkeye başkentlik yapan Yangon (Rangoon) şehrinin yerine, 2016 yılında Nay Pyi Taw (Naypyidaw veya Nepido olarak da anılır) şehrinin başkentlik yapmasına karar verilmiştir. Günümüzde yaklaşık 55 milyonluk nüfusu bulunan Myanmar'da, toplam popülasyonun üçte ikisinden fazlasını etnik Birmanlar (Burmanlar) oluşturmaktadır.

Myanmar toprakları; batıdan Bangladeş, batı ve kuzeybatıdan Hindistan, kuzeyden Çin, doğudan Laos ve güneydoğudan Tayland ile komşudur. Ülkenin güney ve batı kıyıları ise sırasıyla Andaman Denizi ve Bengal Körfezi ile sınırlıdır. Muson ikliminin etkili olduğu ülkenin doğu, kuzey ve batı sınırları yüksek dağlarla çevrilidir. Dağların arasında kalan ve

İravadi (İrrawaddy), Sauen (Salween) ve Sittang (Sittaung) nehirlerinin taşıdığı alüvyonların birikmesiyle oluşan ovalık bölgeler “merkez havza” olarak adlandırılmaktadır. Myanmar’ın antik dönemlerine ait pek çok krallık, verimli topraklara sahip ve yerleşim açısından elverişli olan bu akarsuların etrafında kurulmuştur. Bölgenin söz konusu coğrafi karakteri nedeniyle Burma toprakları, Yukarı Burma ve Aşağı Burma olmak üzere iki doğal bölüme ayrılmıştır. Bu gibi coğrafi yollarla ayrılan bölgeler birtakım etnik grupların adlandırılmasında da etkili olmuştur. Örneğin etnik Burman (Burma) halkının da içinde yer aldığı bazı halklar *ova halkları*, Şan halkları gibi yüksek yerlerde yaşayan bazı gruplar ise *dağ/tepe halkları* olarak bilinmektedir.

Yüzyıllar boyunca Burma topraklarında, ova yerleşimcileri olan Burma halkı, çok sayıdaki diğer azınlık halklarla iç içe yaşamıştır. Her birinin kendi tarihi, dili, dini ve yaşam tarzı olan bu azınlıklar arasında kuzey dağlarında yaşayan Chin halkları, yine kuzeyin Naga ve Kaçin tepe halkları, Burmalar gibi vadilerde yaşayan Şanlar (ya da kendilerine verdikleri adla Tailer), doğudaki tepelik ve dağlık bölgelerde yaşayan Walar, Akhalar, Lisular, Palaunglar, Kayahlar, güneydoğuda ise Karenler ve Monlar yer almaktadır. Burma toplumunun etnik yapısını daha da karmaşık hâle getiren durum ise eski zamanlardan itibaren çeşitli sebeplerle ülke topraklarına gelmiş olan Hintli ve Çinli tüccarların bu bölgeye yerleşmeleridir. Etnik bakımdan Burman olmayan tüm bu halklar hep birlikte Myanmar’ı oluşturmaktadır (Bunge, 1983: 75-76).

Etnik Burmalılar ile diğer ova ve tepe halkları arasındaki temaslar sayesinde kültürel anlamda farklılaşmalar, kaynaşmalar kimi zaman ise çatışmalar yaşanmıştır. Söz konusu etnik azınlıklar yüzyıllar boyunca kendi geleneklerini, dillerini, tarihsel ve politik bilinçlerini kayda değer düzeyde korumayı başarmıştır. Bununla birlikte bölgede tam anlamıyla ortak bir inanç sisteminin varlığından bahsetmek doğru olmayacaktır. Myanmar’ı oluşturan halklar arasında farklı inançların yerleşmiş olduğu görülmektedir. Etnik grupların bazıları Burma’ya XIX. yüzyılda Batılı misyonerler tarafından getirilmiş olan Hristiyanlık inancını benimserken çok büyük bir kısmı ise başta Budhizm olmak üzere kendi yerel inançlarını ve çeşitli dinsel uygulamalarını sürdürmüştür.

Burma Topraklarında Erken Dönem Hint Etkisi

Hindistan, Burma'nın en büyük ve en önemli komşularından biridir. İki ülke arasındaki tarihsel bağlar oldukça eski zamanlara dayanmaktadır. İki bölgenin sınır topraklarında karşılıklı etkileşimi güçleştiren birtakım coğrafi engeller bulunmaktadır. Bu engeller oldukça zorlu olmakla birlikte aşılmaz değildir. Çünkü tarihin eski dönemlerinden itibaren Hindistan'ın bugünkü Assam ve Manipur eyaletlerinden geçen yollar aracılığıyla Yukarı Burma'ya ulaşım sağlanabildiği bilinmektedir. Burma topraklarında yer alan İravadi ve Salween nehirlerinin oluşturduğu ovalar ve kıyı şeridindeki önemli liman şehirleri, hem ticaret hem de iskân amacıyla eski dönemlerdeki Hintli tüccarların dikkatini çekmiştir. Hindistan'dan kara ve deniz yoluyla doğrudan erişilebilen Burma, doğal olarak Hintli tüccarlar, misyonerler ve yerleşimciler için erken dönemlerden itibaren önemli bir uğrak yeri olmuştur. MS I. yüzyıldan daha eski dönemlerde Burma'nın hem kıyı şeridinde hem de iç kesimlerinde büyük Hint yerleşimlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Buna rağmen Hindicini Bölgesi'ndeki diğer kültürlerde olduğu gibi Hint etkileşiminin Burma topraklarındaki tarihsel kökeni tam anlamıyla belirlenebilmiş değildir.

Burma'ya gelen ilk Hintli göçmenlere dair çeşitli efsaneler ve yerel tarihçeler kaydedilmiştir. Burma'daki Hint yerleşimleri hakkında kabul gören en yaygın efsane şu şekilde özetlenebilir:

“Kapilavastu'nun Şākya klanının prensi Abhirāca, bir orduyla Yukarı Burma'ya ilerlemiş, Yukarı İravadi'de Sankissa (Tagaung) şehrini kurmuş ve kendisini o bölgenin kralı olarak ilan etmiştir. Ölümünden sonra onun krallığı ikiye bölünmüştür. Büyük oğlu Arakan topraklarına, küçük oğlu ise Tagaun'a hükmetmiştir. Tagaung toprakları, doğudan gelen kabileler tarafından ele geçirilene kadar aynı soydan gelen otuz bir kral, kuşaklar boyunca Tagaung'u yönetmiştir. Henüz Gautama Buddha hayattayken Daza (Daşa veya Dāsa¹) Rāca komutasındaki başka bir Kshatriya grubu Hindistan'ın Ganj Vadisi'nden Yukarı Burma'ya gelmiştir. Daza Rāca eski başkenti işgal etmiş ve

¹ Köle sözcüğü ile eş anlamlı olan Dāsa (Dasyu), aslında Hint-Ārilerin savaştıkları kara derili Hint yerlilerine verdikleri isimdir. Bu yerli halklar zamanla Hint mitolojisindeki kötü ruh sınıfı hâline getirilmişlerdir (Kaya, 2003: 72-73).

ardından son kralın dul eşiyle evlenmiştir. Bu ikinci hanedanlık soyundan da on altı kral hüküm sürdükten sonra Tagaung, tahtı ele geçiren yabancı işgalciler tarafından istila edilmiştir. Tahttan indirilen son kralın büyük oğlu mucizevi bir şekilde kaçarak kurtulmuş ve başkenti Pyuy (günümüzdeki Prome şehri) yakınlarında bulunan yeni bir krallık kurmuştur. Onun oğlu Duttabaung, o bölgenin yakınlarında büyük 'Thare Khettara (Şrīkshetra)' şehrini kurmuş ve burayı başkent ilan etmiştir. MS 84 yılında patlak veren bir iç savaşa kadar orada on sekiz kral hüküm sürmüştür. Üç kurucu kabile olan Pyū, Kanran ve Mramma'dan ilk ikisi on bir yıl boyunca üstünlük için savaşmışlardır. Pyūlar bir hileyle savaşı kazanmış ve ardından Kanranlar, Arakan topraklarına sürülmüştür. Pyūlar kısa bir süre sonra güneydeki Monlar veya Talaingler tarafından mağlup edilmiş ve farklı bölgeleri dolaştıktan sonra Pagan şehrini kurup oraya yerleşmişlerdir. Bundan sonra tarihsel kayıtlarda başka kabilelerden ve modern Burma adının türetildiği Mramma isminden bahsedilmemiştir (Majumdar, 1944: 218)."

Hint kökenli kralların bölge topraklarında egemen oluşu hakkında tarihsel kayıtlara ışık tutan bu gibi anlatılar, erken dönem Burma topraklarındaki Hint varlığının izleri ile ilgili kaynak sağlamaları açısından önemlidir.

Pyūları baskı altına alan ve Aşağı Burma'nın kıyı bölgelerinde yaşamış olan Mon veya Talaing halkları kendi geleneklerine sahip eski yerli halklardandır. Anlatılara göre eski bir dönemde Kṛshṇa ve Godāvārī nehirlerinin aşağı kesimlerinden gelen Hintliler, denizi aşarak İravadi deltasında ve bitişiğindeki kıyıda yerleşim yerleri kurmuşlardır. Hint kökenli bir kralın iki oğlu tarafından Karanaka ve Thubinna topraklarında kurdukları krallık, bu yerli kıyı kabileleri arasında Hintliler tarafından kurulan ilk krallıktır. Efsanelere göre bu prensler münzevi olarak yaşamışlardır ve deniz kıyısında ejderhadan doğan bir çocuğu büyütmüşlerdir. Bu çocuk büyüdüğünde Thaton (Sudhammatī) şehrini inşa etmiş ve Siharāca (Simharāca) olarak hüküm sürmüştür. Thaton'da hüküm süren elli dokuz kralın listesi ise kroniklerde yer almaktadır. MS VI. yüzyıl civarında

Thaton'da hüküm süren kralın iki oğlu, Thamala (Şyāmala) ve Vimala, tahttan uzaklaştırılınca civar bölgelerden yanlarına topladığı insanlarla kuzeybatıya doğru hareket ederek Hamsāvati (Sanskrit kökenli bir isim) adıyla da bilinen Bogo (Pegu) şehrini kurmuşlardır (Majumdar, 1944: 218-220). Hint etkileşimi, hem kara hem de deniz yoluyla Burma'ya ilerleyen Hintli yerleşimciler tarafından yapıldığı için Hintlilerin erken dönem Burma topraklarının geneline dağıldığı anlaşılmaktadır. Hindistan'dan gelen bu yerleşimciler, "aynı ırkın farklı kollarına bağlı olan Pyū, Mramma ve Karen halkları ile farklı bir ırka mensup olan güneyin Mon veya Talaing halkları arasında Arakan ve Burma'ya yerleşmiş; Arakan, Tagaung, Şrīkshetra, Thaton ve Pegu gibi önemli şehirlerdeki Hindu krallıkların temelini kurmuşlardır. Monlar veya Talaingler tarafından Şrīkshetra'daki Hindulaşmış Pyū Krallığı'nın ortadan kaldırılması ise Hindulaşmış Mrammalar veya Burmanlar tarafından Pagan (Bagan) Krallığı'nın kurulmasına yol açmıştır." (Majumdar, 1944: 219).

Birmanya tarihinde milattan sonraki bu ilk bin yıl, kentlerin ve şehir devletlerinin ilk ortaya çıktığı dönem olarak bilinmektedir. Tarihî ve edebî kaynaklar bu dönemde kurulan pek çok yerel yönetimin Hint kökenli olduğunu, Hint'ten gelen maddi ve manevi çeşitli unsurların bu topraklara kısa sürede yerleştiğini göstermektedir. Burma'nın yerli ve azınlık halklarına karışan Hintliler; Burma tarihini erken dönemlerden itibaren toplumsal, kültürel, dinî, ticari, siyasi vb. pek çok yönden etkilemiştir.

Burma topraklarında yapılan kazılardan Hint kültürüne ait çok sayıda ilginç kanıt ortaya çıkarılmıştır. Buluntular genel olarak yazılı kayıtlar, heykeller, adak yazıtları ve dinî mimari yapılardan oluşmaktadır. Çoğunlukla taşlara, toprak tabletlere, kaplara ve altın tabaklara oyulmuş olan yazılı kayıtlar; Sanskrit, Pāli, Mon ve Pyū dillerinde kaydedilmiştir. Buluntularda kullanılan alfabelerin ya Hint kökenli olduğu ya da Hint kökenli yazı sistemlerinden türetildiği bilinmektedir. Bu kalıntılarda Kuzey ve Güney Hint yazı sistemlerinin kullanılması, Hindistan'ın farklı bölgelerinden gelen sömürgecilerin Burma'ya yerleştiğini kanıtlar niteliktedir. Yazı sistemleri üzerinden tarihlendirildiklerinde, bu yazılı kayıtların ve maddi unsurların yaklaşık olarak MS III. ile X. yüzyıllar arasına yerleştirildiği söylenmektedir.

Özellikle milattan önceki yıllarda Burma topraklarında köklenen Hint etkisinin varlığı, Buddhizm inancının bölge topraklarına yerleşmesiyle belirgin şekilde hissedilmiştir. Hindistan'da MÖ VI. yüzyılda ortaya çıkan

ve sonraki yüzyıllarda parlayarak yükselen Buddhist inanç, özellikle Maurya kralı Aşoka² Dönemi'nde (MÖ III. yüzyıl) gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleriyle Hindistan topraklarının dışına yayılmaya çalışılmıştır. Yalnızca Hint kökenli yöneticilerin, sömürgecilerin veya tüccarların değil Buddhizmi yayma gayesiyle hareket eden bu misyonerlerin de Burma topraklarındaki sosyokültürel ve siyasi hayatı derinden etkilediği görülmektedir.

Buddhizmin Burma Topraklarına Gelişi

Srī Laṅkā'ya³ ait Buddhist anlatılarda, Kral Aşoka'nın misyonerlerinin Aşağı Burma ile özdeşleştirilen Suvarṇabhūmī'yi⁴ ziyaret ettiği aktarılmaktadır. “Anlatılara göre İmparator Aşoka, MÖ III. yüzyılda Suvarṇabhūmī'ye (‘Altın Ülke’ olarak da adlandırılan ve bazı kaynaklarda antik Mon toprakları ile özdeşleştirilen bölge) misyonerlik görevi amacıyla Soṇa ve Uttara isimli Buddhist rahiplerini göndermiştir.” (Coedes, 1975: 17). Burmalı yöneticilerin de MÖ 200'ler gibi erken bir tarihte Hindistan ve Srī Laṅkā'nın kralları ile yakın ilişkiler kurduğu düşünülmektedir. “Hatta Burma tarihinin farklı dönemlerinde, bu iki ülkeden Buddha'nın saç ve dişi gibi bedensel emanetleri ve Buddha'yla ilişkili olduğu düşünülen eşyalar satın alınmıştır. Buddha'nın bizzat kendisinden kaldığı düşünülen ve iki tüccar kardeş tarafından Thaton şehriden getirilen saç kalıntılarının, krallık içindeki pagodalarda (stūpa⁵) kutsandığı aktarılmaktadır. Buddhist kanonuna

² MÖ 273-236 yılları arasında Maurya İmparatorluğu'nun kralı olarak Hindistan tarihinin bilinen ve sınırları itibarıyla en büyük imparatorluğuna hükmeden kraldır. Yetenekli bir asker ve devlet adamı olan Aşoka, Buddhizm inancını benimsedikten sonra Hindistan'ın içinde ve dışında Buddhizm inancını yayma amacıyla çeşitli geziler ve çalışmalar gerçekleştirmiştir. Dūta adı verilen elçiler aracılığıyla Buddhizm'i Hindistan toprakları dışında yaymaları için çok sayıda Buddhist rahibi ve devlet görevlilerini yönlendirmiştir (Kaya, Hakman, 2022: 51-56-58).

³ Bugünkü resmî adıyla Srī Laṅkā Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti, 1948 yılında bağımsızlığını “Seylan” adıyla kazanmış olup 1972 yılındaki anayasa değişikliğiyle Srī Laṅkā Cumhuriyeti adını almıştır. Hindistan'ın güneydoğusunda yer alan ve siyaseten Hint Okyanusu'ndaki bir ada devleti olarak tanımlanan Srī Laṅkā, Batı literatüründe ise “Ceylon” şeklindeki yazımıyla bilinmektedir (Kayalı, 2022: 17).

⁴ Antik döneme ait Hint kaynaklarında Güney Hindistan veya Güneydoğu Asya'da tam olarak hangi bölgeyi karşıladığı tam olarak belli olmayan efsanevi bir yer adıdır. Farklı bilim insanları tarafından lokasyon bakımından Bangladeş, Myanmar, Malay Yarımadası, Kamboçya gibi Hindistan yakınlarındaki toprakların Suvarṇabhūmī'ye karşılık gelebileceği ileri sürülmektedir.

⁵ Tarih öncesi gömülerin ve tümülüslerin evrimleşmesi ile ortaya çıkmış yapılardır. İçlerine ölümlerin külleri konulan, toprak ve tuğla kullanılarak yapılan daire biçimindeki bu yapılar Buddhizm'e aittir (Kaya, 2017: 174).

göre Buddha'yı gören ve onun inancını benimseyen iki tüccar Tapusa ve Bhalluka, evlerine Buddha'nın saçından sekiz saç teli getirmiş ve onları Yangon yakınlarındaki Shwedagon olarak adlandırılan pagodaya yerleştirmişlerdir.” (Majumdar, 1944: 221-222). Getirilen bu kalıntılar, Burma topraklarında kutsal emanet ediniminin başlangıcı kabul edilmektedir ve bu uygulama zamanla ülke topraklarında yayılmıştır (Thabrew, 2014: 1-2).

MS V. yüzyılın başlarında yaşamış olan Pāli kanonunun ünlü yorumcusu Buddhaghosha⁶ da Aşoka'nın misyonerlerinin Burma'daki faaliyetlerinin yerini belirtmekle kalmamış, aynı zamanda Buddha'nın aydınlanmasından kısa bir süre sonra onun ilk müritleri olan iki tüccarı Burma'nın yerlileri olarak anlatmıştır. Bu anlatılar, Hint kültürünün Burma'ya gelişinin Gautama Buddha'nın yaşadığı zamana kadar uzanmış olabileceğini göstermektedir (Majumdar, 1944: 221-222).

Burma topraklarına Buddhizm'in yerleşmesiyle birlikte inancın koruyuculuğunu üstlenen yöneticiler ve zenginler tarafından ibadet ve ritüel amaçlı dinî yapılar inşa edilmeye başlamıştır. Günümüzde sayısız dinî ikonun ve mabedin yer aldığı ülkede, “MS V-VII. yüzyıla ait stüpler, Brāhmanizm ve Buddhist inanca ait Gupta stilinde oluşturulmuş ikonlar, MS V-VI. yüzyıla ait Hint yazı stiliyle altın levhalara oyulmuş Buddhist metinlerden alıntılar ve Buddha'nın hayatından kesitleri temsil eden ve pişmiş toprağa işlenmiş çok sayıda alçak kabartmalı adak yazıtları, Hindistan'ın güneyinden ve kuzeyinden gelen kolonistlerce tanıtılan Hint kültürünün baskınlığını kanıtlamaktadır (Majumdar, 1944: 222). Bölgenin arkeolojik kalıntılarında da anlaşıldığı üzere Brāhmanizm ve Buddhizm gibi Hint menşeli dinler, uzak bir geçmişte Burmalı insanlar tarafından benimsenmiştir. Burma topraklarında özellikle Hindulaşmış erken dönem krallıklarında Hinduzim inancının iki ana mezhebi olan Şaivism ve Vaişnavizm inancının da Buddhizm kadar değerli olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Buddhizm, Burma'da zamanla daha baskın hâle gelen ve geniş kitlelere hitap eden inanç sistemi olmuştur. Ayrıca söz konusu bölgede

⁶ Adının anlamı “Buddha'nın sesi” olan, MS V. yüzyılda yaşamış önemli bir Buddhist âlimidir. Buddhizm'in üç mezhebi üzerine çalışmalar yapan Buddhaghosa, özellikle Theravāda Buddhizmi üzerine yazdığı *Visuddhimagga* (Arınlaşma Yolu) adlı eseri ile ünlüdür (Kaya, 2017: 50-51).

Buddhizm'in hem Hīnāyana⁷ hem de Mahāyāna⁸ mezheplerine ait izler sürülebilmektedir.

Myanmar topraklarındaki azınlık halklar çoğunlukla, nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan Burmaların inançlarını takip etmişlerdir. Burmaların dünya görüşlerine yön veren inanç sistemi ise Theravāda Buddhizmi⁹ olmuştur. Çin, Japonya, Kore gibi bazı Asya ülkelerinde etkili olan Mahāyāna mezhebinin aksine Burmalılar, Buddhizm'in Theravāda veya Hīnāyana (küçük araç) olarak bilinen mezhebini takip etmişlerdir. Sṛī Laṅkā, Burma, Laos ve Tayland'da benimsenen Theravāda inancının kutsal metinleri eski bir Hint dili olan Pāli dilinde kaydedilmiştir. Theravāda Buddhistleri, diğer Buddhistlerden farklı olarak yalnızca MÖ VI. yüzyılda Hindistan'da yaşadığı kabul edilen Gotama Buddha'nın öğretilerine ve şahsına olan bağlılığı vurgulamaktadırlar. Theravāda inanırları, Tibet'te ve Hindistan'ın bazı bölgelerinde olduğu gibi Tantrik Buddhistlerin inandıkları bodhisattvalara¹⁰ inanmazlar. Theravāda Buddhizmi'nde Gotama Buddha yalnızca bir insandır; bu nedenle o, başka insanların dualarını işitemez. Onun sözleri yalnızca kutsal kitaplarda kalmıştır ve Buddha'nın bir zamanlar ilk keşiflere verdiği öğretiler, bugün o keşiflerin oğulları olarak kabul edilen Theravāda rahipleri tarafından öğrenilebilmektedir. Bütün Burmalılar da bu manevi mirası paylaşmakta ve bu öğretileri takip etmektedirler. Bununla

⁷ Sanskrit dilinde "küçük araç" anlamına gelen sözcük, Buddhizmin iki büyük mezhebenden ilkinin anlatmak için kullanılır. Hīnāyana geleneksel olarak Hint Buddhizmi'ndeki Sarvāstivādinler ve Mahāsaṅghikalar da dâhil olmak üzere on sekiz okulu kapsıyordu. Bugün varlığını sürdüren tek Hīnāyana okulu, Mahāsaṅghika'nın devamı olan Theravādacılardır (Kaya, 2017: 91-92).

⁸ Bu ad, Sanskrit dilinde Mahā (büyük) ve yāna (vasıta, araç) sözcüklerinin birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Hint Buddhizmi'nin iki büyük mezhebenden ikincisini belirtir. Hīnāyana ile Mahāyāna'yı ayıran en büyük özellik, birincideki bireysel kurtuluş yolu olan Arhatlığa karşılık, ikincisinin herkesi kurtuluşa götürmeye çalışan Bodhisattvacılığın var olmasıdır (Kaya, 2017: 128).

⁹ Ataların öğretileri anlamına gelen Theravāda, genellikle Hīnāyana ile eş anlamlı olarak kullanılan bir terimdir ve Buddhizmin erken dönemlerinde olduğu gibi yalnızca Sākyamuni Buddha'nın öğretilerini kabul eder. Mahāyānacılardan diğer insanların kurtuluşuna yardım etme temeline dayalı bodhisattva idealinin aksine, Buddha vasıtasıyla elde edilen "kişisel kurtuluş" kavramı üzerinde durur. Theravāda'da sıkı sıkıya bağlanılan Buddha'nın öğretileri oldukça önemsenirken Buddha'nın hayatının mitolojinin ötesinde bir rolü olmamıştır. Bununla birlikte Güney Asya'da ise iç dünya ruhu ve atalara ait unsurları kozmoloji ile özümse eğilimi mevcuttur (Leeming, 2018: 126). Özellikle yaygın olduğu yerler Seylan, Tayland, Burma, Laos ve Kamboçya'dır (Kaya, 2017: 191).

¹⁰ Buddhalıktan bir önceki aşama veya Buddha olmak mümkünken canlıların iyiliği için vazgeçip bekleyen aydınlanmış kişilerin durumu için kullanılan bir sözcüktür. Mahāyāna mezhebinde bodhisattvalık, Theravāda mezhebinin arhatlığından daha üstün görülmektedir (Kaya, 2017: 42-43).

birlikte dinsel uygulamalara bakıldığında Pāli dilindeki kutsal metinlerde yer alan Buddhizm'in, Burma'daki dini inanç ve uygulamalardan genellikle farklı olduğu söylenmektedir (Bunge, 1983: 101). Sosyokültürel ve etnik farklılıklar ile yerleşik animistik inançların etkileri Buddhizm'in pratikteki işleyişini farklılaştıran unsurların başında sayılabilir. Burma halkı, Hindu-Brāhman doktrinlerinin etkisini yerli animistik inanç sistemlerine katarak ve Theravāda Buddhizmi'nin öğretileri ve uygulamalarıyla harmanlayarak kendilerine göre uyarlamışlardır. Şan ve Mon halklarının da Theravāda Buddhizmi'nin Burma halkına ait olan biçimine uyan halklardan olduğu bilinmektedir.

Aşağı Burma, yani Mon toprakları da erken dönemde Buddhizm inancını benimseyen bölgelerden birisi olarak bilinmektedir. Hatta bazı araştırmacılar, Theravāda Buddhizmi'nin; orta ovalardaki geçmişleri Burma halkından çok daha eskiye dayanan Monlar tarafından Seylan'dan Burma topraklarına getirildiğini iddia etmektedirler. Ancak Mon topraklarında Hinduizm inancına da ait çok sayıda kalıntı bulunmaktadır. Bu kalıntılar Buddhizm'in o bölgede tanınan tek inanç olmadığını kanıtlamaktadır. "Buddhizm Hindistan'da gerilemeye başladığında Monlar, Güney Hindistan (Kāñçī) ve Theravāda Buddhizmi'nin kutsal ülkesi Seylan ile temasını sürdürmüştür. Anlatılara göre 1056'da, Thaton'lu bir Brāhmanın oğlu ve Kāñçī okulunun bir öğrencisi olan keşiş Shin Arahan, Pagan'a gelmiş ve Pagan kralına Buddhist doktrinleri aktarmıştır. Pāli kanonunun kutsal yazılarının bir koleksiyonunu elde etmek isteyen Kral Anawratha (Anoratha ya da Aniruddha), yöneticilerinden birisini Thaton'a göndermiştir. Bu talep, Mon Kral Makuṭa tarafından reddedilmiştir. Anawratha, kendisiyle uzlaşmayan komşusuna karşı bir sefer düzenlemiş ve 1057 yılında gerçekleştirdiği seferin ardından Thaton şehrini kuşatmıştır. Anawratha, orada ele geçirdiği Tripiṭaka'nın¹¹ otuz koleksiyonu ile birlikte Kral Makuṭa'yı, yöneticilerini, çok sayıdaki keşişi ve zanaatkârı Pagan'a götürmüştür. Ünü Seylan'a yayılan Kral Anawratha'nın gönderdiği Burmalı elçiler, Buddha'nın dış kalıntısının bir kopyasını Seylan'dan Pagan'a getirmişlerdir. Bu kalıntı, inşaatına yaklaşık 1059 yılında başlanan ancak Anawratha'nın oğlu Kral Kyanzittha'nın hükümdarlığına kadar tamamlanamayan büyük Shwezigon Tapınağı'na verilmiştir. Burma'nın bilinen siyasi tarihinin başlatıldığı XI. yüzyılda (Coedes, 1975:149), İravadi Nehri üzerindeki Burman hanedanlarının ilk ve en büyüğü olan Pagan Kralı

¹¹ Pāli Külliyyatı da denilen ve 'Üç Sepet' anlamına gelen Buddhist kutsal kitaplarının toplamına verilen addır (Kaya, 2017:196).

Anawrahta tarafından Buddhismizm bir devlet dini olarak kabul görmüş (Bunge, 1983, xx) ve bin yıldır Burma toplumunun önemli bir gücü halini almıştır.

Laos'un Sosyokültürel Yapısı ve Geçmişi Üzerine Kısa Bir Bakış

Laos (resmi adı Laos Demokratik Halk Cumhuriyeti), kuzeyden güneydoğuya doğru uzanan topraklarıyla Güneydoğu Asya'da yer alan karasal bir ülkedir. Kuzeyden Çin, doğudan Vietnam, güneyden Kamboçya, batıdan ise Tayland ve Myanmar ile komşu olan ülkenin herhangi bir denize kıyısı yoktur. Ülkenin başkenti Vientiane (Lao dilinde Viangchan) şehridir. Muson ikliminin etkili olduğu Laos'un özellikle kuzey ve doğu bölgelerinde yer şekilleri yüksek ve engebelidir. Güneybatısının daha alçak ve düz olduğu ülke topraklarında bulunan ovalık alanların, ülkenin en önemli akarsuyu olan Mekong Nehri kıyılarında yer aldığı görülmektedir.

Tıpkı Burma topraklarında olduğu gibi belirli yer şekillerinin Laos'ta yaşayan halklar üzerinde yerleşim bakımından etkili olduğu görülmektedir. "Lao, araştırmacılar tarafından Laos'un dağlarında ve vadilerinde yaşayan başlıca etnik gruplar şu şekilde sıralanabilir: Lao-Lum veya Vadi Laoları, Lao-Tai veya Tai kabileleri, Lao-Theng veya Dağ yamacı Laoları ve Lao-Soung (Meo ve Yao halkları) veya Dağ tepeleri Laolarıdır. Bu halkların arasında önemli kültürel farklılıkların var olduğu bilinmektedir. Hatta aynı genel dil grubuna ait ve ortak bir kökene sahip olan Lao ve Tai kabilelerinde dahi önemli farklılıklar bulunmaktadır (Halper, 1961: 4)".

Laos toplumunun geçmişten bu yana önemli bir kısmını oluşturan Tai halkının köken olarak Çin'in güneyindeki Kwanghsi Bölgesi'nden geldiğine inanılmaktadır. Söz konusu topluluk MS birinci bin yılda, Çin İmparatorluğunun baskısından kaçarak güneybatıya doğru ilerlemiştir. Bugün Tai halkları, Güneydoğu Asya topraklarının tamamına yayılmış, Laos ve Tayland'ın nüfusunun ise çoğunluğu oluşturmuşlardır. Kuzey Laos ve Vietnam'ın yüksek dağ vadilerinde kalan Tailer hiçbir zaman gerçek bir devlet kuramadıkları için kabile halkları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak ovalara inen ve devletler kuran Tailer, hem kültürel hem de siyasi anlamda bugünkü Laos veya Tayland tarihinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır (Evans, 2002: 2)

Kesin tarihi ile ilgili yeterli kanıtlar bulunmamakla birlikte Laos'un beş-altı bin yıl önce Avustro-asya halkları tarafından iskân edildiği düşünülmektedir. MS I. yüzyıldan itibaren orta Mekong Vadisi'nde geçimi pirinç ekimine dayalı derebeylikler gelişmiştir. Ayrıca bölgede Cham ve Mon halklarının kültürlerini yansıtan çeşitli krallıklar kurulmuştur. VIII.

yüzyılda bölge, Khmer egemenliği altına girmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren Moğolların Mekong Vadisi çevresinde siyasi baskısının arttığı dönemde Lan Xang (Lansang) Krallığı (Milyonlarca Fil Krallığı) kurulmuştur (Irreson, 1995: xxix). 1353 yılında kurulan ve Güneydoğu Asya'nın en önemli krallıklarından biri olan Lan Xang Krallığı, Laos'a ilişkin ilk ve en önemli tarihsel kayıtların tutulduğu dönemdir. Lan Xang idaresini takip eden dönemde ortaya çıkan yerel krallıklar XV. yüzyılda önemli yerel güçleri oluşturmuşlardır. XIX. yüzyılın sonunda Fransız sömürgesi durumunda olan ancak Avrupalılarca ciddi bir koloni sayılmayan bu ülkedeki iç krallıklar, çoğunlukla yerli komşu krallıkların baskısına uğramıştır. XX. yüzyılda bağımsızlık mücadelesi vermeye başlayan Laos, 1953 yılında Fransız yönetimi idaresinden kurtulup bağımsız bir devlet karakteri kazanmıştır.

Ülkenin inanç sistemine bakıldığında baskın olan dinin Tayland, Kamboçya ve Burma gibi komşu ülkeler tarafından da benimsenen Buddhizm inancı (özellikle Theravāda Buddhizmi) olduğu görölmektedir. Buddhizm, XIV. yüzyılda ilk kez resmî olarak Laos'un devlet dini olmuştur. Bu döneme kadar bölge halkları tarafından çoktan benimsenmiş olan bu inanç sistemi, VIII. yüzyılda Mon Buddhist rahipler tarafından tanıtılmış ve özellikle XIV. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Lao Buddhistleri de Burma Buddhistleri gibi Mahāyāna Buddhizmi'nin MÖ II. yüzyılda kollara ayrılmasından sonra Srī Lañkā'nın benimsediği ve Buddha'nın en eski öğretilerine dayanan Theravāda geleneğini takip etmişlerdir (Irreson, 1995: 124). Bunun dışında Buddhizm ile kolayca kaynaştırdıkları ve genellikle animistik olarak adlandırılan ve (dađ insanları arasında yaygın olan) ev ruhlarını, köy ruhlarını, şehir ruhlarını içeren Şamanizm ile ilişkili inançları da varlığını korumaktadır. Buddhizm ile birlikte kaynaştırılmış olan bu inanca ait unsurlar stūpalarda ve tapınaklarda somutlaştırılmıştır. Nüfusun çoğunluğu kutsal yerler ve nesnelere ilgili çeşitli inançlara ve pratiklere sahiptir (Leigh, 2012: 16). Geçmişten bu yana farklı etnik grupları barındıran Laos topraklarında nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Tai (Tay) halkları ve diğer etnik gruplar, bölge genelinde geniş bir kültürel süreklilik sağlayan Theravāda Buddhizmi'nin etkisi dışında yukarıda bahsedilen kendi geleneksel yerel farklılıklarını da korumuşlardır.

Erken Dönem Laos Topraklarında Hint Etkisi

Eski çağlardan modern zamanlara kadar komşu Khmer (Kamboçya), Tayland ve Burma topraklarındaki krallıklarla olan etkileşimleri sayesinde Laos, Buddhizm inancıyla tanışmıştır. Günümüzde nüfusunun büyük bir

kısımının bağılı olduğu Buddhizm inancı, doğal olarak Hint'e ait kültürel unsurların Laos'a da taşınmasına sebep olmuştur. Hem Buddhizm hem de Hinduizm'e ait inanç unsurları, ülkenin dinî, mimari, edebî ve performans sanatlarının şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Tarihsel verilere göre Gupta İmparatorluğu tarafından ve yine Gupta emperyalizminin bir işareti olarak MS IV. ve V. yüzyıllarda Tayland Körfezi'ne giren Hintler, Buddhizm'in yanı sıra, Brāhmanizm inancına ait tanrıları ve dinî sembollerini de kendileriyle getirmişlerdir. Bununla birlikte araştırmacılar, Laos ve Tayland topraklarında var olan Buddhizm inancının aslında Hindu tapınımına ait sembolizmin ve fikirlerin çoğunun Buddhizm uygulamalarında birleştiği ancak Brāhmanizm'in belirli tanrılarını veya ibadet sembollerini içermeyen bir tür olduğunu belirtmektedir.

Tailerin, özellikle Mon halkıyla ilişkilendirilen Buddhist Dvāravatī kültürüyle ve Angkor İmparatorluğuyla temas kurduğu bilinmektedir. Dvāravatī kültürü; Angkor toprakları, Burma ve Tayland arasındaki ticaret yolları boyunca yayılmıştır. Bu kültürle ilişkilendirilen Buddha ikonları, Laos'taki arkeologlar tarafından kuzeydeki Vientiane ve Luang Phrabang Bölgesi'nde bulunmuştur. Bazı Tai gruplarının dağ vadilerinden inerken ilk karşılaştıkları ve onun aracılığıyla Buddhizm ile ilk kez tanıştıkları Dvāravatī kültürü hakkındaki arkeolojik kalıntılar, onun kapsamlı ve kalkınmış bir Buddhist uygarlığı olduğunu göstermektedir. Dvāravatī yönetimi, IX. yüzyılda Şiva benzeri "Tanrı Krallar" tarafından yönetilen Hindulaşmış Angkor Krallığı'nın, Tayland ve Laos toprakları üzerinde ilerlemesiyle ortadan kaldırılmıştır (Evans, 2002: 6). Laos'taki Hint etkisi, Hindu Khmer kültürüne ait unsurların bölge halkları tarafından özümsemesiyle kendisini göstermiştir.

Daha önce bahsedildiği gibi Suvarṇabhūmī olarak adlandırılan ve coğrafi belirsizliğiyle ünlü olan topraklar, Güneydoğu Asya'daki hemen hemen tüm ülkelerinin geleneklerinde (Laos geleneklerinde Souvannaphoum adıyla) tekrarlanmaktadır. Çağdaş Lao tarihçileri de Laos'u Suvarṇabhūmī'nin bir parçası olarak kabul etmektedirler. Bu sayede Güneydoğu Asya ülkelerinin Hint'e ait uygarlık unsurlarının taşınmasında ve yayılmasında çeşitli roller üstelendikleri anlaşılmaktadır.

Laos'ta yapılan araştırmalarda Pāli diliyle yazılmış kitabeler bulunmuştur. Hint kökenli Pāli diline ait izlerin Aşağı Burma topraklarından öğrenildiği düşünülmektedir. Örneğin "Burma'da Güney Hint alfabesiyle yazılmış çeşitli Pāli yazıtlarının Şan halklarına kadar ulaştığı, buradan da Tai

göçleri sayesinde de Laos'a getirildiği düşünülmektedir. Vientiane şehrinde XVI. yüzyılda inşa edilmiş büyük bir stüpa olan That Luang'ta da Pāli dilinin kullanıldığı dört küçük yazıt bulunmuştur. Bu yazının Laos'ta dini metinlerde kullanılmak için oluşturulan Tham (Dharma) karakterleriyle oluşturulduğu belirtilmektedir. Farklı türleri olan bu yazılı kaydın Burma yazı sistemine çok benzediği aktarılmaktadır.” (Lorrillard, 2009: 34). Hint etkisinin özellikle Burma aracılığıyla Laos'a ulaştığını gösteren bu örnekler, Laos'un Hindistan ile doğrudan sınır komşusu olmamasından kaynaklanmaktadır. Hindistan ile Laos arasında kısmen var olan coğrafi uzaklık, Hint kökenli birtakım kültürel unsurların Laos'a taşınmasında iki ülke arasındaki diğer bölgelerin aracı rolü üstlenmesine sebep olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Buddhizm'in gelişmesiyle birlikte Lan Xang krallığında tapınakların temeli için çok sayıda dikilitaş inşa edilmiş ve Pāli dilindeki dinî metinlerin kaydedilmesi için özellikle kullanılan Tham yazı sistemi ortaya çıkmıştır. 1527 yılında Chiang Mai şehrinde yazılan ve tarihsel açıdan güvenilir bir dini kaynak olan *Cinakālamālī*, Lan Na kralının 1523'te bilgin keşişlerle birlikte altmış ciltlik Tripiṭaka'yı Luang Prabang'a gönderdiğini kaydetmiştir. 1527'de Kral Phothisarath tarafından Luang Prabang'da kaydedilen ilk Tham yazıt, tapınaklardaki dinî uygulamaların iyileştirilmesini ve saflaştırılmasını teşvik eden bir fermanıdır. Bu dönemde Pāli diline verilen önem, That Luang'ta bulunan ve Tham alfabesiyle yazılmış 1566 tarihli başka bir yazıtla da desteklenmektedir. Bu yazıtın ilk on satırı doğrudan Pāli dilinde kaydedilmiştir (Lorrillard, 2009: 43-44)”.

Buddhizm'in Laos Topraklarına Gelişi

Dvāravatī Krallığı (VII-XI. yüzyıllar) aracılığıyla bölgede yayılan Buddhizm, Angkor yönetimi altında yerel bir kültürel gelenek olarak varlığını sürdürmüştür. Kuzeydeki topraklardan inen Tai halkları, komşularından öğrendikleri Buddhist uygulamaları kısa sürede benimsemişlerdir. Angkor devleti tarafından bastırılan iç çatışmalarla kültürel alışveriş kolaylaşmış, Mon ve Tai toplulukları başta olmak üzere çeşitli etnik gruplar birbirine karışmıştır.

XII. yüzyılın sonlarında, Khmer Kralı VII. Cayavarman (1181–1201) tarafından Mahāyāna Buddhizmi'ne ait uygulamalar devlet yönetimine dâhil edilmiştir. VII. Cayavarman'ın ölümüyle Angkor Krallığı hızla düşüşe geçmiştir. Moğol orduları, Güney Çin'deki Dali'yi ve batıda Pagan (Burma) krallıklarını istila etmiştir. Bu bölgesel güçler zayıflarken kısa sürede ilk Tai

devletleri olarak gelişen savaşçı yerel devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin en önemlisi, Kral Mangrai yönetimindeki Lan Na olmuştur. Lan Na, o dönemde (XIV. yüzyıl) Burma, Güney Çin ve Kuzey Laos'taki bölgelerden gelen yarı bağımsız prenslikleri ve yönetimleri içermekteydi. Lan Na'nın güneyinde kısa sürede ortaya çıkan Sukhothai Krallığı da civar bölgelerdeki derebeylikleri bünyesine katmıştır. O zamana kadar Sṛī Laṅkā'dan çoktan gelmiş olan Theravāda Buddhizmi bölge topraklarına güneyden yayılmış ve Angkor, Lan Na ve Sukhothai krallıklarındaki halkları derinden etkilemiştir.

Bölgede yerleşik durumdaki Brāhmanik uygulamalar, bu Buddhist kralları o süreçte hâlâ etkilemeye devam etmiştir. Ancak Buddhist krallar artık tanrı krallar değillerdir. Güçlerini erdemli bir dünya düzeni yaratmak için kullanan bu krallar geçmişteki erdemlerinden dolayı Buddha'nın veya Bodhisattvaların enkarnasyonları gibi hareket etmişlerdir. Bunlar ilk Tai krallıkları olarak kabul edilse de onlar yalnızca Tai halkına değil Khmerler de dâhil olmak üzere geride kalan farklı halklara da hükmetmişlerdir (Evans, 2002: 8).

Laos Buddhist meclislerinde keşişlerin örgütlenmesi ve kralın en üstün koruyucusu olması, *lak muang*¹² sütunlarında tutulduğu düşünülen yerel yöneticilerin ruhlarını baskılamaktaydı. Bu topraklardaki Buddhizm inancında, bu ruhlar genellikle tapınaklarının duvarlarının arkasında tutulmaktaydı. Örneğin Vientiane'nin *lak muangı* tamamıyla Buddhist Wat Simuang tapınağının içindedir. Geçmişteki tapınakların çoğu ahşaptan ve sazdan yapılmıştır. Buddha ikonları da yine ahşaba oyulmuştur ve mimari bakımdan bugün olduğu kadar iddialı değillerdir. Hatta bu tapınaklar genellikle kırsal bir köydeki tek taş binadır. Metalden dökülmüş veya taştan oyulmuş büyük Buddha ikonlarının bulunduğu büyük, sağlam tapınak yapıları yalnızca önemli merkezlerde inşa edilmiştir. Tapınaklar topluluklar için ana tapınım alanları hâline geldikçe büyülü nesnelere (taş ya da tahta parçaları) tapınaklara getirilmeye başlanmıştır. Tapınak bölgelerinin dışındaki yerel büyülü yerler, ağaçlar veya mağaralara Buddha imgeleri yerleştirilmiş ve bu yerler Buddhist ahlak anlayışına dâhil edilmiştir (Evans, 2002: 10-12). Yayıldığı yerlerde Buddhizm'in orijinal yapısından farklılaşmış, yerel

¹² Güneydoğu Asya anakarasının kuzeyindeki birçok geleneksel toplumda *lak ban* (köy sütunu) ve *lak muang* (şehir/kasaba sütunu) adı verilen sütunlar bulunmaktadır ve bunlar yerleşim alanlarındaki kilit mimari unsurlar arasında yer almaktadır. Bir topluluğun ritüel uygulamalarında önemli bir rol oynayan sütunlar, ayin alanlarının merkezine kurulur ve korunurlar (Osiri, 2002: 29).

inançlar ve uygulamalarla çeşitlenmiş yeni ritüel formlarının varlığı görülmektedir.

Tai halkları, göç faaliyetleri sırasında fethettikleri veya bir arada yaşadıkları halkların çeşitli alışkanlıklarını ve uygulamalarını özümseyerek kültürel anlamda zenginleşmiş ve farklı gruplardan aldıkları unsurları birleştirerek yeni kültürel uygulamalar üretmişlerdir. Budhizm, Tai halklarının geçmişten gelen çeşitli kültürel uygulamalarını kısa sürede kuşatmış ve onları etkilemiştir. Budhizmin yerleşmesiyle başlayan sürecin sonunda günümüze kadar Budhizm, Tailerin kültürel kimliğindeki temel unsurlardan biri hâline gelmiştir (Evans, 2002: 9).

“Lao halkının kökeni de tam olarak bilinmemekle birlikte Kuzey Laos’taki çeşitli azınlık gruplarının, ova Laos haklarının ve Tai olarak bilinen bazı göçmenlerin bir karışımı olduğu düşünülmektedir. Angkor’da Kral VIII. Cayavarman’ın koruması altında büyüyen ve sonunda kızlarından biriyle evlenen bir savaşçı olan Fa Ngum, bir Khmer ve Lao asker ordusuyla kuzeydeki mevcut Laos topraklarına ilerlemiş ve Vientiane, Xieng Khuang, Tayland’ın kuzeydoğu sınırlarını ve Luang Prabang’ı fethetmiştir. Bu fethin sonunda kendisini Lan Xang Krallığı’nın hükümdarı ilan etmiştir. Yerine 1386 yılında yerine geçen oğlu Phaya Samsenthai, Chiang Mai ve Ayutthaya topraklarındaki prenseslerle evlenerek Tayland ile sağlam bağlar kurmuştur. 1421 yılındaki ölümünün ardından yaklaşık bir yüzyıl boyunca pasif bir yönetim devri yaşanmıştır. Bu dönem, 1520 yılında Kral Wisounalat’ın tahta çıkmasıyla sona ermiştir. Daha sonra tahtı devralan Kral Pothisarath, komşu Burma’dan (Myanmar) gelen birkaç saldırıyı püskürtmüştür. 1548’de onun yerine oğlu Setthathirat tahta çıkmıştır. Babasına bir Sri Laṅkā kralı tarafından hediye edilen değerli Zümrüt Buddha Phra Kaew heykelini kendisine alan kral, heykeli yerleştirmek için Wat Phra Kaew’in inşasını başlatmış ve onu tüm Laos’un ulusal sembolü hâline getirmiştir. 1560 yılında başkenti Luang Prabang’dan Vientiane’ye taşımıştır. Buna ek olarak kral, 1566’da eski bir Khmer Tapınağı’nın yerine That Luang’ın stüpasının inşa edilmesini emretmiştir. Dört küçük stüpayı barındıran bu büyük stüpa ülkenin en büyük ve en göze çarpan anıtı olmuştur. Sonraki dönemlerde başa geçen Kral Sulinya Vongse, Buddhist öğretileri yaymak için birçok tapınak ve manastır inşa ettirmiş ve Vientiane’nin Güneydoğu Asya’daki önemli bir Buddhist öğrenim merkezi olmasını sağlamıştır. XIX. yüzyılda Kral Anuvong, Siyam (Tayland) ordusuyla girdiği çatışmalardan sonra Vietnam’a kaçmıştır. Bu süre zarfında Wat Phra Kaew’de bulunan Zümrüt Buddha heykeli Bangkok’a götürülmüştür (Thabrew, 2014: 1-3).

Buddha Tasvirlerinin Tarihçesi, Myanmar ve Laos'ta Buddha İkonografisi

Buddha tasvirleri ve Buddha ile ilişkili semboller MS I. yüzyıldan hemen önce sanat eserlerinde ve heykellerde kendisini göstermeye başlamıştır. Buddha'nın aktarıldığı bütün tarzlar doğal olarak Hint kökenlidir. Bu aktarımların en eski örnekleri Bharhut ve Sañçi'deki kabartmalarda görülebilmektedir. Sanskrit *çaitya* kelimesinden türetilen Pāli *çetiya* terimi, aslında Buddhizm öncesine ait bir kavramdır. Buddhist edebiyatı ve sanatında çetiya; kutsal ağacı (Bodhi ağacı), stūpaları, Buddha'yı temsil eden bir sunağı veya Buddha'nın resimlerini içeren tapınağı tanımlamak için de kullanılmaktadır. Hindistan'a ait en eski Buddhist anıtlar, Buddha'nın yaşamı boyunca özellikle Bihar Bölgesi'nde ortaya çıkmış ve Buddha'nın inanırları tarafından inşa edilmiştir. Bu inşa uygulamasını daha sonraları büyük ölçüde krallar izlemiştir. Bu durum ilk olarak Maurya imparatoru Aşoka Dönemi'nde ileri bir boyuta taşınmıştır. Kuşan İmparatorluğu Dönemi'nde Mathura ekolünün heykeltıraşları Buddha'yı daha maskülen bir şekilde modellemişlerdir. Çok daha sonra, Gupta Dönemi'nde (yaklaşık MS 400), Buddha'nın görüntüsüne zarif ve sakin bir görünüm kazandırılarak şefkat algısı yaratılmıştır.

Buddhizmin Hindistan sınırlarının ötesine yayılması ve bu inanca dair farkındalığın artması, diğer ülkelerle olan etkileşim ve kültürel etkiler nedeniyle Buddha'nın imajı, yüz hatları, saçı, örtüsü ve duruşuyla ilgili bazı birtakım dönüşümlere uğramıştır. Buddha imgesi doğal olarak inşa edildiği yerdeki yerel etnik özellikleri yansıtmaya başlamıştır. Ağırlıklı olarak Theravāda (Hīnāyana) Buddhist ülkeleri yani Kamboçya, Laos, Myanmar, Tayland ve Srī Lañkā, Hindistan'dan miras kalan geleneksel Buddha imgesini geliştirmişlerdir. Onlara kendi yerel etnik özelliklerini veren görüntüler eklemişlerdir.

Genel olarak "Buddhist ikonografisinde oturan Buddha altı duruşta tasvir edilmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: Dhyāna mudrā, her iki elin avuç içleri yukarı bakacak şekilde kucakta durduğu meditasyon duruşudur. Dharmaçakra mudrā, ellerin her birinin başparmağı ve ikinci parmağı göğüste bükülü olacak şekilde her iki elin de göğüste tutulduğu duruştur. Bhūmisparşa mudrā; sol el kucakta, sağ el sağ dizinde ve avuç içi yere doğru sarkık duruştur. Varada mudrā; sol el kucakta, sağ el avuç içi yukarı bakacak şekilde sağ dizinde şefkat duruşudur. Abhaya mudrā; sağ el, avuç içi dışa bakacak şekilde kaldırılmış, sol el yanda örtüsünün kıvrımlarını tutacak ya

da kucağında duracak şekilde korkusuzluk ya da şefkat duruşudur. Asisa mudra; sol avuç içi sol omuza degecek şekilde yerleştirilmiş, sağ el sol ele bakacak şekilde kaldırılmış kutsama duruşudur.” (Thabrew, 2014: 6). Bu duruşların tasvir edildiği farklı ebatlarda ve farklı materyaller kullanılarak yapılan heykeller, Laos ve Burma gibi Theravāda (Hīnāyana) inanırlarının topraklarındaki kutsal alanlarda hatta halka açık yerlerde çok sayıda ve çeşitli biçimlerde inşa edilmiştir.

Kamboçya, Laos ve Vietnam’daki tasvirlerde kimi zaman Buddha’nın her iki eli de vücudun yanında asılı, bazen sağ ayanın başparmağı ve ikinci parmağı birbirine degecek şekilde yerleştirilir. Bazen Buddha, iki elinin de kendi örtüsünün uçlarına dokunduğu duruşuyla betimlenir. Bazen ise her iki el avuç içlerini gösterecek şekilde kaldırmıştır (Thabrew, 2014: 7).

Myanmar’da Buddha imgesi bölgesel farklılıklara göre şekillendirilmiş ve modern zamanlara gelindikçe Buddha imgesinin süslemesinde tipik bir Çin ikonografik uygulaması benimsenmiştir. Bu nedenle daha sonraki Buddha tasvirlerinde oldukça dışil bir görünüm veren başlıklar, çelenkler ve süslü cüppelerin varlığı dikkati çekmektedir. Burma topraklarındaki en popüler Buddha tasvirlerinin Bhūmisparṣa ve Dhyāna Mudra duruşundaki Buddha ikonları olduğu bilinmektedir. Hindistan ve Srī Laṅkā’da yaygın olarak resimlerde tasvir edilen Vitarka duruşu Myanmar’da çok nadiren görülmektedir. Laos ve Myanmar’da Buddha’nın yürür şekilde tasvir edildiği veya Buddha’nın yüksek bir tahtta oturarak bacaklarını aşağı doğru sarkıttığı modern duruşları da ikonlaştırılmıştır (Thabrew, 2014: 8).

Buddha betimleri arasında Myanmar’a özgü olan bir “Yatan Buddha” duruşu bulunmaktadır. Bu duruşunda Buddha’nın sağ tarafına uzanmış, başı bükmüş sağ eline dayanmış, birisini dinliyormuş veya birisiyle sohbet ediyormuş gibi görüldüğü fark edilmektedir. Buddha’nın Hindistan ve Srī Laṅkā’daki kökenlerinden etkilenen heykellerinde dinlenme duruşu (Sayana) ve ölüm duruşu (Parinibbāna) tasvir edilmektedir. Buddha çoğunlukla uzun kulak memeleriyle bazen kulak memelerinin ortasında bulunan uzun bir boşlukla tasvir edilir. Bu da Buddha’nın Prenses Siddhartha iken kulak memelerinin ortasını genişleten ağır küpeler taktığı gerçeğini tasvir etmektedir. Asya’da yontulmuş tüm Buddha heykelleri, bölgeye göre heykeltıraşın kolayca bulabileceği çeşitli malzemelerden yapılmıştır. İlk heykeltıraşlar, bir dizi ikonun yerinde oymak için doğal kayaları kullanmışlardır. Daha sonra imgelerin yapımında metal, altın, gümüş, bronz, kurşun ve çok daha sonraları (MS XIII. yüzyıl) zümrüt, safir, mermer, yeşim taşı ve kristal kullanılmıştır (Thabrew, 2014: 12)

Tüm bunlara ek olarak Laos'un Buddhist ikonografisinde XII. yüzyılda bazı krallar tarafından başlatılan ilginç bir uygulamadan da söz etmek gerekir. "Güneydoğu Asya'daki Buddha ikonları ritüeller ve inanç sistemi doğrultusunda oluşturulmakla kalmamış aynı zamanda siyasi bir kültürel işaret olarak da anlamlandırılmıştır. XII. yüzyılın sonlarında Khmer Kralı VII. Cayavarman, Buddha heykellerini kendi imajına göre biçimlendirmiştir. Kralların bu şekilde Buddhalaştırılabileceği düşüncesi, XIII. yüzyıldan itibaren çeşitli krallar tarafından Tai kraliyet geleneklerine hızla dâhil edilmiştir. XVI. yüzyılda da Lao Kralı Setthathirat (Xayasettha ya da Sayasetthathirac) da Buddha ikonlarını kendi benzerliğine ve ailesinin üyelerinin görüntülerine göre şekillendirmiştir. Bu dönemdeki Lao kraliyet Buddhalarının çoğuna, diğer Lao Buddhaları gibi ibadet edilmiştir (Lempert, 2020: 137). Buddhalaştırılmış kraliyet üyelerinin ikonları yalnızca kraliyetin eril üyelerine benzetilmemiştir. "Vientiane'nin doğusundaki Nong Khai şehrinde, Mekong Nehri boyunca ve Thai İssan'da yer alan ve şehrin önemli ibadet mabedi konumundaki Wat olan Phra Saiat adlı Buddha heykeli, Lao Kralı Setthathirat'ın genç kızının tasvir edilmesiyle oluşturulmuş bir kadın Buddha ikonudur (Lempert, 2020: 138).

Burma ve Laos'ta Buddhist Stüpa/Pagoda ve Tapınak İkonografisi

İlk kez Uttar Pradeş, Bihar ve Nepal sınırlarında ortaya çıkan Buddhist anıtlar, Buddhist keşişlerin özellikle yağmur dönemlerinde barınabildikleri manastırlardır. Buddha'nın yaşadığı dönemden sonra çoğunlukla Buddhist inançla eşleştirilmiş olan stüpa gibi anıt türleri aslında Buddha'nın yaşadığı dönemde zaten bilinmekteydi. Bu yapılar, saygı duyulan şahsiyetlerin kalıntıları üzerine çamur ve kil gibi materyallerin yığılmasıyla oluşturulan tümülüs benzeri anıtlardır. Ölen kişilerin yakılan bedenlerinden arta kalan kalıntıların bulunduğu çömlekler sağlam bir temel üzerine yerleştirilir ve üzeri çamurla kaplanırdı. Bu zemin, tabanda geniş ve üstte dar, yarım daire biçimli bir anıt oluşturmaktaydı.

Buddhist anlatılarda Buddha'nın ölmek üzereyken kendi kalıntılarının kutsanması için stüpa inşaa edilmesini istediği aktarılmaktadır. Böylece stüpa kültü, Buddhist tapınışın temel bir parçasını oluşturmaya başlamıştır. Buddha'nın vefatına kadar kendisinin insan formunda tasvir edildiği görülmemiştir. Dönemin kültürel geleneklerine göre o, Bodhi ağacı, Dharma Çarkı, ayak izleri, boş bir taht, güneş semsiyesi veya stüpa gibi uygun sembollerle temsil edilmiştir. Buddha'nın kalıntılarını kutsamak için başlatılan stüpa inşası geleneği, Buddha'nın ölümünden sonra bölgedeki

Buddhist krallıklar arasında Gautama'nın kalıntılarının paylaşılmasıyla başlamıştır. Zamanla Buddha için inşa edilen stūpalar basit höyükler olmaktan çıkıp büyük mimari güzelliğe sahip anıtlara dönüştürülmüştür.

Stūpaların tasarımı ve dış görünüşleri farklı kültürlerin etkisi altına girdikçe ülkeden ülkeye değişmeye başlamıştır. Stūpalar özellikle Theravāda Buddhizmine inanan ülkelerde çok kıymetli kabul edilmiştir. Bu yapılar sadece Buddha'nın kalıntılarını değil aynı zamanda onun baş müritlerinin ve ünlü Buddhist şahsiyetlerin kalıntılarını da içermektedir.

Burma ve Laos'un da dâhil olduğu pek çok Güneydoğu Asya ülkesinin mimari yapısı Hindistan ve Çin gibi büyük medeniyetlerden etkilenmiş olmakla birlikte, ülkelerin kendi sosyokültürel yapısına bağlı olarak da gelişmiş ve şekillenmiştir. Birtakım farklılıklar gözlenmekle birlikte Buddhist ikonografinin izlendiği mimari yapıların kökleri, Hindistan'dan gelen kültürel dinsel ve fiziksel etkiler sayesinde oluşturulmuş ve geliştirilmiştir. Hint kökenli inançlardan Buddhizm ve Brāhmanizm'e dair izler barındıran Burma ve Laos, oldukça erken dönemlerde bu inançları kısmen ya da bütünüyle benimsemiş ve özellikle Hint-Buddhist mimarisinin birçok özelliğini Hindistan'daki köklerinden ödünç almıştır.

Şimdiye kadar bulunan en erken tarihli Buddhist stūpaları, Hindistan'da yer alan ve Maurya Dönemi'nde İmparator Aşoka tarafından yaptırılmış olanlardır. Gerisinde bıraktığı kitabelerden anlaşıldığı kadarıyla Aşoka, Hindistan'da on binlerce stūpa inşa ettirmiştir. Kendisinden iki yüzyıl önce önceki yerel krallar tarafından inşa edilen sekiz stūpadan yedisini açtırmış ve kutsal emanetleri Hint İmparatorluğu boyunca inşa ettirdiği sayısız stūpalara yerleştirmiştir. Bununla da kalmayıp Srī Laṅkā, Burma ve Kamboçya gibi komşu ülkelere de kutsal emanetler göndermiştir.

İlk olarak Antik Hindistan'da inşa edilmiş olan yarım küre şeklindeki bu kubbeli stūpalar, Asya'nın çeşitli yerlerinde birkaç farklı forma dönüşmüştür. Genellikle taş, tuğla veya ahşaptan yapılmış kule benzeri, çok katlı, içi boş olan bu stūpalar "*pagoda*" olarak adlandırılan Buddhist tapınak yapıları hâlini almıştır. Buddhizm inancının hâkim olduğu Güneydoğu Asya ülkelerinde stūpalar/pagodalar (Birmanca *payā*) yaygın bir biçimde inşa edilmiştir. "Myanmar'da stūpa veya pagoda için *ceti* ve *zedi*, tapınak için *phaya* ifadesi kullanılmaktadır. Laos'ta ise bir stūpaya *wat* veya *that* denilmektedir ve tapınaklar da *wat*, *that*, bazen de *viharn* olarak adlandırılmaktadır. Özellikle stūpa ve pagoda terimleri sırasıyla Hindistan ve Nepal'de kullanılmaktadır. Myanmar'daki stūpa stilleri, Hint ve Srī Laṅkā

mimarisinden etkilenen çeşitli uyarlamalarla çağlar boyunca gelişmiştir. Bodhgayā'nın kopyası şeklinde yapılan stüpa stili ve bazı Sançi stilleri, Hint manastır mimarisinin etkisini güçlü bir biçimde hissettirmektedir.

Buddhist stüpaları genellikle şu dört türden birine aittir: Saririka stüpaları, Buddha'nın, baş müritlerinin ve arhatların bedensel kalıntılarını içermektedir. Paribhogika stüpaları, daha önce Buddha tarafından kullanıldığı düşünülen maddelerin korunduğu yerlerdir. Uddesika stüpaları, Buddha'nın hayatındaki çeşitli olayların geçtiği yerlere inşa edilen stüpalardır. Adak stüpaları, dilek dileyen krallar ve kraliçeler de dâhil olmak üzere çoğunlukla zengin hayırsever adanmışlar tarafından dikilen stüpalardır. Bunlar esas olarak hac yerlerine dikilmektedir. Bu stüpa geleneksel şekilde inşa edilmek zorunda değildir. Yapısal olarak çoğunlukla Buddha'nın ve Buddhist metinlerinden/yazılı tabletlerden alınma yazıtların bulunduğu nişleri içeren taş anıtlar şeklinde oluşturulmuşlardır.” (Thabrew, 2014:8-9).

Stüpaların veya çaityaların şekilleri, ülkenin mimari anlayışlarına göre değişiklik göstermektedir. Myanmar (Burma), Tayland, Kamboçya ve Laos gibi ülkelerde pagodalar kendilerine özgü bir yapı kazanarak piramit benzeri veya konik şeklinde inşa edilmiştir. Bölgesel kültürün etkisiyle birlikte farklılaşan Burma'daki padoga yapıları (stüpa), önde gelen Buddhist sembollerden biri olarak önemini sürdürmüştür ve farklılıklarına rağmen Hint'e ait Buddhist ikonografinin belirgin şekilde ifade edilmesini sağlamıştır. Kamboçya, Laos, Myanmar ve Tayland stüpaları ise üzerine minyatür bir stüpa yerleştirilmiş sivri bir tepe ile zeminden yukarı doğru kademeli olarak incelen uzun bir zirveye sahiptir. Zirvenin gövdesi, kuleye kadar halkalardan oluşmaktadır. Kamboçya, Laos ve Tayland'da her seviyede sivri stüpanın uç pervazları yukarıyı göstermektedir. Bu ülkelerin hepsinde stüpaların gövdesi oldukça süslüdür ve kulenin tepesinde minyatür bir stüpa vardır.

Burma özelinde Buddhist mimari yapı sanatının tarihsel gelişimine bakıldığında üç ana dönem dikkati çekmektedir. İlki yaklaşık MS II. yüzyıldan başlayıp IX. yüzyıla kadar süren ve “Erken Evre” olarak adlandırılan dönemdir (Brown, 1965: 173). Bu periyoda (IX. yüzyıldan daha erken döneme) ait az sayıda kalıntı bulunmaktadır. Bununla birlikte bu kalıntılarda Gupta Dönemi sonrası Hindistan'ının etkilerinin güçlü bir şekilde hissedildiği ileri sürülmektedir. “Erken evrenin ardından IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar gelişen ve ‘Klasik Evre’ adını alan, ülke

mimarisinin karakter ve etkileyicilik kazandığı dönem gelmektedir.” (Brown, 1965: 173). Özellikle XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Burma sanatına, Srī Laṅkā’dan gelen Theravāda Buddhizmi’nin etkisiyle Birmanya krallarının en büyüğü olarak kabul edilen Kral Aniruddha (Anawratha veya Anoratha 1044-77) tarafından yeni bir ivme kazandırılmıştır. “Bu aşamanın sona ermesinden günümüze kadar ise ülkede halk sanatına benzeyen, ahşabın çok farklı bir üslupta kullanılmasıyla oluşturulan ve ‘Pagoda Dönemi’ olarak tanımlanabilen detaylı mimari ifade biçimine geçilmiştir.” (Brown, 1965: 173).

“Pagoda terimi, Avrupalılar tarafından Burma’daki birbirinden çok farklı türdeki iki mimari yapıya karşılık olarak kullanılmıştır. Bunlardan ilki yukarıda da bahsedildiği gibi çok sayıda teras veya platform üzerinde yükseltilmiş ve konik bir taç ile taçlandırılmış çan şeklinde stüpa mimarisidir.” (Spiers, 1910: 341).

“Bu stüpa, Seylan ve Mon-Khmer topraklarındaki modellerden öğrenilen temel Hint biçimlerini korumuştur. İlk oluşturuldukları zamanlar dış hatları ovaldir, ancak sonra çan şeklinde yapılmışlardır ve devasa bir tabanın üzerine birbirini takip eden platformlar yerleştirilmiştir. Ayrıca Burma sanatının özgünlüğü ile kuzeydoğu Hindistan’dan ödünç alınan fikirler Buddhist tapınaklarında en iyi şekilde kendisini göstermektedir. Örneğin Khmer dağ tapınağı, Khacuraho’daki (yaklaşık MS 1000 yılına tarihlendirilen) sivri kemerli şikhara¹³ sahip Hindu tapınağı ile çok ince sivri uçlu Tayland stüpası arasında kalmış bir mimari yapıdır.” (Auboyer, 1967: 87).

Pagoda teriminin mimari anlamdaki ikinci kullanımı; kimi zaman çıkıntılı sundurmalar veya girişler ile kare biçiminde planlanmış, kalın duvarlı dar koridorlara sahip, duvarları kabartmalar veya heykellerle süslenmiş, Buddha ikonlarının aralıklı olarak yerleştirildiği nişleri barındıran tapınaklardır. Çatıları piramit biçimindedir. Birbiri ardına yerleştirilmiş ve tepesi Hint-Ārī tarzı şikhara ile tamamlanmış orta yükseklikteki bir dizi kattan oluşan bir yapıya karşılık gelmektedir (Spiers, 1910: 341). Bu yapılar

¹³ Sanskrit bir terim olan şikhara (शिखर) sözcüğü, “dağın zirvesi” anlamına gelmektedir. Mimaride ise, *vimana* olarak bilinen kutsal mekânların veya tapınakların üstündeki piramit şeklinde sivrilmiş kuleyi karşılamak için kullanılır. Şikhara, Hindistan’daki her türden tapınak tasarımının önemli yapısal özelliklerindedir. Kökeninin Kuzey Hindistan veya Hint-Ārī tarzından kaynaklandığı düşünülmektedir (Brown, 1965: 62)”

soyut stüpa/pagoda mimarisinin dışında, somut niteliklere sahip yapılara da ihtiyaç duyulmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu amaç doğrultusunda Orta Çağ Hindistan'ının büyük manastır anıtlarından ve stüplarından hareketle bu tarz tapınaklar veya tapınak benzeri mimari eserler inşa edilmiştir. Bu yapıların içine genellikle altınlarla, ışıltılı halelerle süslenmiş devasa boyutlarda heykellerin konulduğu kapalı odalar bulunmaktadır (Brown,1965:153). Bütün bunlar, Burma halkının dinlerinin yanı sıra, mimari özelliklerinin bir kısmını da Hindistan'dan aldıklarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Pyü topraklarındaki Şrīkshetra (günümüzde Hmawza olarak bilinen sit alanı) şehrinde tuğlalarla kaplı, duvarları zengin bir şekilde döşenmiş ve bağışlanmış yüzden fazla Buddhist manastırın yer aldığı bilinmektedir. Bu bölgedeki dinî mimari yapı, klasik evreye geçişi sağlaması açısından önemlidir. Pagan'da bulunan ve klasik evreye ait Patothamya ve Nanpaya tapınakları da Burma'daki tapınak inşasının nispeten erken örnekleri olarak bilinir ve XI. yüzyıldan kaldıkları düşünülmektedir. Nanpaya Tapınağı tuğladan bir temel üzerine taş duvardan inşa edilmiş, içi ve dışı oymalarla süslenmiştir. İç kısımdaki sütunlar ise alçak kabartmalarla oluşturulmuş Hinduizm'in yaratıcı tanrısı olan Brāhma'nın figürleriyle süslenmiştir. Burma mimarisinin nispeten erken dönem örneklerinin tümü, Hint-Buddhist etkileri gösterir ancak hiçbirisi Nanpaya Tapınağı kadar bu etkiyi yansıtmamaktadır. Çünkü Hindistan'ın bazı bölgelerinde daha erken veya buna tekabül eden bir döneme ait benzer yapılar bulunmaktadır. Pagan'daki diğer tapınak olan Patothamya, dikdörtgen gövdesi ve çıkıntılı revakı ile hemen hemen aynı plana göre tasarlanmış olmasına rağmen mimari işleyişinde farklılık gösterir. Stüplar veya tapınaklarda orijinal ve yerli bir etki yaratma girişimi kendisini gösterse bile tüm bu yapıların temelde Hint kaynaklarından türetildiği anlaşılmaktadır.

Ülke mimarisinin klasik dönemini temsil ettiği söylenen kutsal yapılar Hīnāyana mezhebine mensup Buddhistler aracılığıyla oluşturulmuş ve neredeyse hepsi MS 819-1286 yılları arasında Burma topraklarına başkentlik yapan Pagan'da bulunmaktadır. Burada, dört asırlık bir süre içinde muazzam miktarda dini yapılar kurulmuştur. On binden fazla Buddhist tapınak, manastır ve pagodanın yer aldığı bölge, devasa boyutta yüzlerce anıt içermektedir. Bu bölgede, stüplar ve tapınaklar dışında Hindistan'ın Bihar eyaletinde yer alan Bodhgayā kasabasındaki Mahābodhi Tapınağının bir tür taklidi de bulunmaktadır (Brown, 1965: 329).

Geç evreye gelindiğinde ise Burma'nın ilham almak için yönünü Hindistan'dan Uzak Doğu'ya çevirdiği görülmektedir. Bu dönemde mimari anlamda yavaş yavaş Çin'in etkisi altına girdiği yaklaşık dört yüzyıllık bir periyod bulunmaktadır. Bu nedenle 18. yüzyıldan itibaren Burma'nın daha önemli merkezlerinde Çin etkisi altında yine pagoda tarzında meşhur mimari örnekler inşa edilmiştir (Brown, 1965: 330). Güney Çin topraklarına olan sınırı sebebiyle Konfüçyüsçülük felsefi sisteminden etkilenen Laos'taki tapınak mimarisinde ise Konfüçyüsçülük-Buddhizm kaynaşmasını ortaya koyan Çin Buddhist ikonografisine uygun oluşturulmuş tapınak unsurları görmek mümkündür.

Sonuç olarak, MÖ altıncı yüzyılda Ganj Ovası'ndaki kutsal topraklarda temellenen ve kısmen değişikliklere uğrayarak sonraki yüzyıllara aktarılan Hint Buddhizmi'nin dinamik gücü, Hint kültürünün Doğu'ya taşınmasındaki temel araç olmuştur. Hindistan'ın günümüzdeki dört eyaleti (Arunaçal Pradeş, Manipur, Mizoram ve Nagaland) üzerinden deniz ve kara yoluyla ulaşılabilen Myanmar topraklarında Buddhizm, farklı kültürden olan insanları ortak bir ideolojiye çekebilecek mistik güce sahip bir inanç olmuştur. Bu inancın bölge topraklarına yerleşmesi üzerine inşa edilen Burma ve Laos'taki heykeller, stüpler ve tapınaklar, Theravāda Buddhizmi'nin nüfuz ettiği bir toplumun değer ve inanç sistemini ve oluşan kültürel unsurların üzerine katılan bölgesel yorumları yansıtmaktadır.

Hinduzim ve Hint Buddhizm temelli inançlar ve uygulamalar Pāli dilindeki Buddhist eserler ve Hint kökenli bazı yazı sistemleriyle birlikte Myanmar ve Laos topraklarında kolayca yer bulmuş, bu sayede tutulan pek çok yazılı kaydın ve arkeolojik kalıntının bu etkileşimin kanıtlanmasında önemli bir rolü olmuştur. Bahsi geçen edebî ve arkeolojik kanıtlar, Burma'nın mevcut kültür ve medeniyetinde Hint kökenli etkilerin büyük bir öneme sahip olduğu tartışmasız bir şekilde desteklemektedir. Laos'un Hindistan sınırlarıyla doğrudan komşu olmaması, Hindistan'dan taşınan etkilerin başka kültürel yollar üzerinden belki de kısmen değişime uğrayarak bu bölgeye aktarılmasına neden olmuştur. Ancak gerek Burma topraklarındaki Hint etkisini gerekse Hint etkisinin Laos'a girişini mevcut kaynaklar dâhilinde eksiksiz bir şekilde sıralayarak aktarmak mümkün olmamaktadır. Ne zaman başladığı tam olarak belli olmasa da bu etkileşimlerin sonucunda Myanmar ve Laos'ta Buddhist kültürün kökleşmesiyle yüzlerce yıl önce başlayan etkilerin günümüzde de sürdüğü görülmektedir.

Ayrıca Hint'te çok eski zamanlardan beri var olan stüpa kültürünün Buddhizm tarafından benimsenmesiyle birlikte Hindistan'daki örneklerine benzer ve farklı binlerce stüpa (ek olarak tapınaklar), Myanmar ve Laos'un hem dinî hem kültürel açıdan oldukça önemli mimari unsurları hâline gelmiştir. Buddha heykellerine ve Buddhist ikonografiye verilen önem nedeniyle kutsallık atfedilmiş sayısız ikon, ülkenin gerek merkezî alanlarına gerek doğal çevresine (ormanlar, mağaralar vb.) yerleştirilmiştir. Hatta günümüzde özellikle turistik açıdan büyük cazibe merkezleri olarak dikkat çeken devasa ve gösterişli dinî yapıların varlığı, Buddhist inanç turizmini ülkeyi ekonomik anlamda besleyen bir unsura dönüştürmüştür.

KAYNAKÇA

- AHBAY T. N, Kene, T. (1958) Buddhism in Laos. The Literary Comitte.
- AUBOYER, J. (1967). The Oriental World: India and South-East Asia. New York: McGraw-Hill.
- AUNG-THWIN, M. A. (2005) The Mists of Rāmañña: The Legend That Was Lower Burma. Honolulu: University of Hawaii'i Press.
- BASHAM A.L. (1967). The Wonder That Was India. New York: Taplinger Publishing.
- BROWN, P. (1965). Indian Architecture: Buddhist and Hindu Periods. Bombay: D. B. Taraporevala Sons.
- BUNGE, M.F. (1983). Burma, A Country Study. Washington: U.S. Government Press.
- BUSWELL, R. R., Lopez, D. S. (2014). Princeton Dictionary Of Buddhism. New Jersey: Princeton University Press.
- COEDES, G. (1975). The Indianized States of Southeast Asia. Canberra: Austrialian National University Press.
- EVANS, G. (2002). A Short History of Laos, the Land in Between. Singapur: South Wind Production
- HALPERN, J. (1961). "Geographic, Demographic, and Ethnic Background of Laos". Laos Project, 4-57. p.1-19.
- IRRESON, R. (1995) "The Society and Its Environment". Laos: A Country Study (Ed. Andrea M. Savada). Washington: U.S. Government Printing Office.
- KAYA, K. (2003). Hint Mitolojisi Sözlüğü. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- KAYA, K. (2017). Buddhizm Sözlüğü. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- KAYA, Y., Hakman, I. (2022): Hint Buddhizmi'nin Tarihi. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- KAYALI, Y. (2022). *Hint Menşeli Buddhist İnancın Srī Laṅkā'nın (Seylan) Kültür Tarihindeki Yeri*. Türkiye'de Sri Lanka Çalışmaları I. Ankara: APAM Yayınları, 729-23. s.17-35.
- LEEMING, D. (2018). Asya Mitolojisi Sözlüğü (Çev. Yalçın Kayalı).İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- LEISGH, J. (2012). Laos Cultural Profile. Diversicare.

- LEMPERT, D. (2020). "The Worship of Lao Royalty (Buddha) Idols as a Marker of Lao Migrations and Identity in Thailand". *The Journal of Lao Studies*, 7, 1, p.137-176.
- LORRILLARD, M. (2009). "Scripts and History: the Case of Laos". *Senri Ethnological Studies*, 74: 33-49.
- MAJUMDAR, R. C. (1944). *Hindu Colonies in the Far East*. Calcutta: N.K. Gossain & Co.
- O'REILLY, D. JW. (2007). *Early Civilizations of Southeast Asia*. Maryland: Altamira Press.
- OSIRI, N. (2002). "Lak Ban and Lak Muang: The Ideology Of Settlement Landscape In Traditional Southeast Asia". *Journal of Humanities*, 3: 29-39.
- SPIERS, P.(1910). *Eastern Architecture*. History of Indian and Eastern Architecture (Ed. James Fergusson). London: John Murray.
- THABREW, W. V. (2014). *Buddhist Monuments and Temples of Cambodia and Laos*. Bloomington: Author House.
- THABREW, W. V. (2014). *Buddhist Monuments and Temples of Myanmar and Thailand*. Bloomington: Author House.

KUBILAY HAN'IN BAŞ MİMARİ NEPALLİ ARNİKO (1245-1306)

*Tilla Deniz BAYKUZU**

Kubilay Han (1260-94) tarafından 1271'de resmen kurulduğu ilan edilen Yuan Hanedanlığı, Ming Hanedanlığı saldırısıyla 1368'de sona erdi. Moğolların belli bazı etnik azınlıklarla birlikte yönettiği hanlık yüz yıl kadar az bir süre yaşadı. Aslında devlet kurulmadan önce, Jin Devleti'nin başkenti Jin Zhongdu'nun 金中都 Moğol birlikleri tarafından ele geçirilmesinden yani 1234'ten itibaren tüm Kuzey Çin Moğolların hâkimiyetine girmişti. Böylece hanedan öncesi ve sonrası Moğol-Yuan İmparatorluğu Kuzey Çin'i toplam 153 yıl yönetti. Yuan dönemi hâkimiyet süresi fazla uzun olmamasına rağmen Moğol ve Çin sanatında önemli kırılmalar, değişiklikler ve büyük gelişmelerin yaşandığı süreçlerden biri olan önemli bir dönemdir.

Şamanist Moğolların Budizm'le tanışmaları, yabancı dinî toplulukları merak etmeleri ve farklı inançlara olan hoşgörülerini sonucunda gerçekleşmiştir. Bu ise muhtemelen Moğolların Orta Asya'da karşılaştığı yerleşik hayata geçmiş ilk bozkırlı millet olan Uygurlar aracılığıyla olmuştur. Nayman Hanlığı'nı ele geçiren Cengiz Han, bir süre sonra hanın tuğracısı olan Uygur Tata Tonga'ya Moğollara Uygurca öğretmesi görevini vermiş, böylece Moğollar Uygur edebiyatı ve özellikle Uygur Budist edebiyatıyla karşılaşmışlardır. Budizm'in Tantrik Mahayana mezhebini kabul eden bütün Türk boyları gibi Uygurlar da aynı mezheptendi. Böylece Moğolların ileriki zamanlarda bu mezhebin en şaman hâli olan Tibet Budizmi'ne geçiş yapmaları daha kolay bir süreç oldu.¹ Elbette ki Tibet Budizmi'nin Moğollar arasında yayılmasına en büyük etken Kubilay Han'ın eşi Çabi 察必 Hatun'dur (ö. 1281). Çabi Hatun, Dey Seçen ailesinden olup şamandı. Daha Moğolistan'dan ayrılmadan önce Budizm'i kabul etmiş, Çin'e yerleştikten sonra ise Tibet Budizmi'nin koyu bir inanırı hâline gelmiştir. İlk çocuklarına Tibetçe bir isim olan "Dorçi" adını koymaları, Çabi'nin Kubilay'ı da Budizm'e teşvik ettiğini göstermektedir.² Tibetliler üzerinde meşruiyet sağlama girişimlerinde bulunan han, ünlü Tibet laması Sakya Pandita'yı

* Prof. Dr. Trakya Üniversitesi, ORCID: 0000 0002 3457 8607.

¹ Mes'üd FERYAMENEŞ, "İlhanlı Sarayında Budizm", Çev. Serkan DERİN, MUTAD, 2020; VII (2): 485-506, (s. 487- 488)

² Burak ÇELİK, "Yuan Hanedanı'nın Annesi: Çabi Hatun", BELLETEN, Cilt.: 86, Sayı: 307 s. 849-50.

Moğol başkentine davet etti ancak Sakya Pandita çoktan vefat ettiği için Prens Godan, Kubilay'a onun yerine Phags-pa'yı tavsiye etti. Bunun üzerine Kubilay yüz Moğol süvarisini onu karşılamak üzere bugünkü Gansu Eyaleti'ndeki Liangzhou'ya gönderdi. Phags-pa, Guyuan şehrinin güney batısında bulunan Liuban Dağı'ndaki 六盘山 sarayında Kubilay Han tarafından karşılandı.³

Kubilay Han, devletin din politikasında farklı dinlerden olan halkına eşit davranmaya çalıştı. Konfüçyanistlere gösterdiği hoşgörüyü Budistlere de gösterdi. Ancak Daoculara arası sıcak değildi ve Daocu-Budacı mücadelesinde her zaman Budistlerin yanında oldu. Onun döneminde Ch'an Budizmi Çin'de oldukça önemli bir mezhepti ama çok karışık bir felsefesi vardı üstelik pratik bozkır mantalitesine uygun değildi. Oysa büyücülüğü, kâhinliği, törenleriyle Şamanizm'e çok benzeyen Budizm'in Mahayana mezhebi hem daha çok ilgisini çekiyor hem de bu mezhebe inanan Tibet'e siyasi amaçla yaklaşmasını sağlıyordu. Tibetli dinî liderlerin aynı zamanda siyasi liderler de olması, bu dine özel olarak destekleyici davranmasına sebep oldu. Bu yüzden özellikle Tibetlilerin çoğunun dinî ve siyasi lideri olan Sakya Pandita'nın (1182-1251) yeğeni Lama Phags-pa'ya⁴ büyük değer veren kağan hayatı boyunca onu birçok önemli görevlere getirmiş ve onun sayesinde Tibet'i kontrol altına almayı başarmıştır. Kubilay, bunun üzerine Tibet üzerine yoğunlaşarak ordu, vergi ve posta işlerine yeni düzenlemeler getirdi. Bu yeni düzenlemelere göre Phags-pa Lama Tüm Tibet'in hem siyasi hem de dinî lideri ilan edilirken tüm Çinli Budistlerin ise dinî lideri hâline getirildi. Tüm bunların sonucunda Phags-pa Kubilay Han'ı "Geleceğin Budası" yani "Manjusri Boddhisattva" ilan etti ve Moğollar bu rahip sayesinde Budizm'i kabul etmeye başladılar.⁵ Kubilay Han, ülkesindeki etnik farklılıkların birlikte kullanabileceği bir yazı dili oluşturma işini de bu rahibe vermişti.⁶

³ Miyoko NAKANO, *A Phonological Study in the Phags-pa Script and the Meng-ku Tzu-yün*, Faculty of Asian Studies in association with Australian National University Press, Canberra, 1971, s. 33

⁴ Phags-pa için bkz: *Yuan Shi 元史*, Bölüm 202, Ek Bölüm 89, s. 4517.

⁵ Sergius KUZMİN, *Hidden Tibet: History of Independence & Occupation*, 2010. St. Petersburg, s. 26.

⁶ Kubilay Han, ülkesindeki tüm etnik grupların ortak kullanabileceği, Çincenin dışında bir yazı dili yaratılmasına çok önem vermiş ve bu büyük görevi ilmine çok güvendiği Phags-pa Lama'ya vermiştir. Lama, bu görevi 1269 yılında bitirdi. Yarattığı yeni alfabede Tibet yazısının harfleri baz alınmıştı ve dörtgen şekilli 41 harften oluşuyordu. Bu başarı sonucunda ona "Ta-pao Fa Wang 大寶法王" unvanı ve yeşim mühür verildi. Uygur

Phags-pa Lama'nın Yuan Hanedanlığı'na başka bir faydası da Nepalli Mimar Arniko'yu (1245-1306) Kubilay Han'a tavsiyesidir.

Yuan Hanedanlığı Yıllığı olan *Yuan Shi'da* “A-ni-ge 阿尼哥” olarak da kaydedilmiş olan Arniko veya Araniko veya Arniko, Nepal'de 1245 yılında kraliyet soyundan gelen bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Orada kendisine “Palupu” deniyordu. Küçük yaşlardan itibaren sanata ve okumaya karşı çok yetenekliydi ve olağanüstü istekliyd. Bu yüzden henüz çocukken bile Budist metinlerini okuyabiliyordu. Bunun yanı sıra, resim ve heykel yapmaya da çok meraklıydı.⁷ Arniko henüz iki yaşındayken 1247'de bir gün ailesi saygılarını sunması için onu bir Budist tapınağına götürdü. Arniko stupaya bakar bakmaz ahşap stambha kule, bhumis ve anda kubbenin yapımcısını sordu. Çevredekiler büyük bir şaşkınlıkla onun doğuştan bir sanatçı olduğunu anladılar. Arniko yedi yaşına geldiğinde mizacı neredeyse bir yetişkininki gibiydi. Okulda ders kitaplarında ustalaştı ve o kadar kısa zamanda iyi bir hattat oldu ki büyük hocalar bile onun bu hünelerini kabul ettiler.⁸

Tibet ve Çin'de yaptığı eşsiz sanat eserleri olmasına rağmen hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Nepal kronikleri içinde, hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan sanatçının hayatı ve eserleri hakkındaki çoğu bilgiyi Çin kaynaklarında bulabiliriz. Bununla birlikte “Liang Eyaleti Beyi'nin Minhui Ruhsal Yol Steli 凉国敏慧公 神道碑” yani Ayurbarvada'nın emriyle 1316 yılında yazılmış olan Arniko'nun mezar yazıtı⁹ ile *Yuan Tarihi* gibi Çin kaynakları, Arniko'nin hayatı ve mirası hakkında daha ayrıntılı bilgi verir.

yazısından daha kullanışlı ve daha fazla harfleri olan bu alfabe, Yuan Hanedanlığı topraklarının çoklu etnik halkların ortak kullanımına uygun, evrensel bir alfabe olmuştu. Kubilay Han bu alfabenin yayılması için çok uğraştı ancak ne çıkarılan buyruklar ne de destek ve teşvikler istenilen sonucu vermedi. Bu yeni “Moğol Alfabeti” ne Çincenin ne de Uygurcanın önüne geçemedi. Ekrem KALAN, “Moğollarda Yazılı Geleneğin Kökenleri ve Cengiz Taşı”, *Türkbilig*, 2018, s. 3; Morris ROSSABİ, *Kubilay Han*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s.150-151.

⁷ *Yuan Shi* 元史, Bölüm 203, Ek Bölüm 90, s. 4545.

⁸ Anning JİNG, “The Portraits of Khubilai Khan and Chabi by Arniko (1245-1306), a Nepali Artist at the Yuan Court”, *Artibus Asiae*, 1994, Vol. 54, No. 1/2, s. 46.

⁹ Isabelle CHARLEUX, “From Ongon to Icon”, *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred*, Ed: Western Washington University, 2010, s.11.; Kitabenin başlığı “Liang Beyliği, Min Hui Beyi'nin İhtiram Yolu Yazıtı/Liangguo Minhui Gong Shendao Bei 凉国敏慧公神道碑,”dır. Hanlin Akademisi üyelerinden Cheng Jufu 程 鉅夫,(1249-1318) tarafından yazılmıştır. Eserin adı *Karlı Pagoda Antolojisi Xue Lou Ji* 雪 楼集” dir. *Yuan Shi*, Bölüm 172, s. 4015.

Sanatçı öncelikle metal işlerinde özellikle de boyama, modelleme ve döküm konusunda ustalaştı. Henüz Nepal'deyken Jakadalakşmi adlı bir Nepalli kızla evlendi. Tibet'te, Sakyapa Budist geleneğinin laması Phags-pa'nın (1238-1280) manastırda altın bir pagoda kurulduğunu gördüğü ve gerçekleşmesini gönülden istediği rüya ancak Kubilay Han, Phags-pa'yı imparatorluk öncüsü olarak atadıktan sonra gerçekleşti. Phags-pa, Tibet'te o altın pagodayı inşa ettirmek için Nepal'den 80 kişi seçti. Tibetlilerin Nepal ve Hint sanatına hayran olması, bu iş için Nepalli sanatçıları seçmenin en önemli nedeni olmuştur. Tibetliler Nepal'deki geleneksel "Pala-Sena"¹⁰ bir diğer adıyla Doğu Hint heykel sanatına çok düşkünlüydü. Tibetlilerin ikonografileri ve sanatsal değerleri, Hint geleneğine oldukça yakındı. Phags-pa'nın yetenekli sanatçılar için Nepal ve Hindistan'a meyletmesi bu yüzden doğaldı. Bu usta sanatçılar içinden o sırada on yedi yaşında olan Arniko, bu grubun lideri oldu, grubu Tibet merkezine götürdü ve altın pagodayı inşa etti. Lama Phagspa, Arniko'nun metal heykel, resim ve metal dökümü konusundaki üstün yeteneğini gördükten sonra Arniko'yu Yuan İmparatorluk sarayına sunmayı planladı. Önce bir keşiş, sonra Phags-pa Lama'nın öğrencisi olan Arniko, 1262 yılında Phags-pa Lama tarafından Yuan sarayına götürüldü ve Kubilay Han ile tanıştırıldı.¹¹

İlk görev olarak Kubilay Han, yeteneğini test etmek için Arniko'dan bronz heykel üzerindeki akupunktur iğne ve ısı noktalarını onarmasını emretti. Tüm saray sanatçıları bu bronz heykelin "onarılamayacak kadar" hasar gördüğü konusunda emindiler. Ancak Arniko meydan okumayı kabul etti. Bu bronz heykel, akupunktur tedavisinin tıbbi uygulaması için karmaşık arterlere, damarlara ve akupunktur noktalarına sahipti. 1232 yılında Moğollar ve Güney Song Devleti birlikte Curçenlerin Jin Hanedanı'na (1115-1234) ortak bir saldırı planlarken Güney Song hükümetinin bir Moğol elçisine sunduğu bir armağandı. Proje onun bir denemesi olduğundan Arniko muhtemelen tek başına çalıştı. Arniko, 1265'te heykelin akupunktur noktalarını, damarlarını ve arterlerini ihtiyatlı bir şekilde restore edip tamamladı. Zor bir iş olmasına

<https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=873460&remap=gb> 22-01-2023.

¹⁰ Hindistan'da Bihar ve Bengal civarında hâkimiyet sürmüş Pala ve Sena adlı devletlerin 8-12. yüzyıla kadar uzanan sanatına "Pala-Sena Sanatı" denir. Susan L. HUNTINGTON, "The "Pala-Sena" Schools of Sculpture" *Studies in South Asian Culture*, Ed: J.E. Van Lohuizen-De Leeuw, Vol: X, Leiden 1984, s. 1.

¹¹ ACHARYA Baburam, "Aniko: His Family And Place of Birth" Regmi Research (Private) Ltd; Kathmandu: vol.3, no 11, November 1, 1971, p.241-243.; Yuan Shi, 203, Ek bölüm 90, Tıp, Kehanet ve Sanat, s. 4542. Yuan Shi 元史, 203, <https://zh.m.wikisource.org/zh-hant/%E5%85%83%E5%8F%B2/%E5%8D%B7203> 28-08-2020.

rağmen restorasyon başarıyla bitince sanatçı sarayda hemen ün kazandı. Yenilenmiş görüntüyü gören Kubilay çok sevindi. Daha önce görevi reddedenleri çağırdı ve onlara bronz figürü göstererek “Hiçbiriniz yapamayacağınızı söylediniz, peki bunu kim tamir etti?” diye sordu. Görenlerin hayranlıktan nefesi kesildi ve bunun ilahi ellerin işi olduğunu söylediler. Bu olaydan sonra Arniko artık saraydaki en iyi sanatçı oldu. Kubilay, bundan böyle önemli imparatorluk projelerinin sorumluluğunu her zaman ona emanet etti.¹²

Arniko, Pekin’e geldikten sonra hâlâ keşiş sıfatını taşıyordu, ancak Nepal’deki ailesi ile irtibat hâlindeydi. Ailesine maddi olarak yardım etmek ve karısını Pekin’e getirtmek istiyordu. 1279’da ise manastır kıyafetini çıkararak keşişlikten vazgeçmek istediğini bildirdi. Arniko’nun bu kararının nedeni hakkında bilginimiz yok. Eşinin gelmesi veya başka herhangi bir sebep olabilir. Daha sonra imparatorluk fabrikalarının kontrolörü oldu. Arniko, Yuan sarayında başbakana eşdeğer olan en yüksek sanat görevlisi olarak görev yaptı. Görev süresi boyunca birçok projeyi denetledi. Hangzhou yakınlarındaki Feilai Feng’deki 1294 tarihli İmparator Kubilay Han ve İmparatoriçe Çabi’nin birçok anıt kaya oymalarını, stupalarını, heykelini ve resmini yaptı. Sonra birçok projeyi yönetti ve dokuz büyük Budist tapınağı, üç pagoda, iki ata tapınağı, bir Daoist tapınağı ve birçok yapı inşa etti. Bu üç adet pagodadan ilki, onun günümüze ulaşamayan birçok eserinden Huguo Renwang Tapınağı’dır 护国仁王寺. İkincisi 1279’da inşa ettiği Çin’deki en büyük Tibet Pagodası olan Beyaz Pagoda’dır (Stupa). Üçüncü pagoda ise 1301 yılında Wutai Dağı’nda yaptığı “Büyük Beyaz Pagoda”dır. Arniko, 1274’te Kubilay Han için Shandu ve Tatu’daki parkta bulunan köşke Konfüçyüs ve on bilgin öğrencisinin resimlerini yaptı. 1271’de Arniko, Pekin’in batı kesiminde 51 metre yüksekliğindeki Beyaz Stupa’nın 白塔寺 inşasına başladı ve 1279’da tamamladı. Buna Maioying Tapınağı 妙应寺 da denir. Kubilay Han tarafından yaptırılması emredilen bu Stupa 1096’dan kalma yıkık, içinde Buda’nın bazı kalıntılarının olduğuna inanılan Liao dönemine ait bir stupanın yerine inşa edilmiştir.¹³

Beyaz Pagoda Pekin’de inşa edilen en eski Tibet Budist tapınaklarından biridir ve aynı zamanda Pekin’deki günümüze kalan en eski Tibet Budist

¹² Anning JIN, a.g.m., s. 45.

¹³ Miroj Shakya, “Nepali Artist Arniko’s Artistic Legacy and its influence on the Buddhist art in China”, *South Asia Studies, Bridging Cultures*, 2020, s. 146-157.

tapınağıdır. “Sakyamuni Lingtong Pagodası 释迦舍利灵通之塔” ve “Lingtong Uzun Ömür Pagodası 灵通万寿宝塔” ismi taşımasına rağmen renginin beyaz olmasından dolayı “Beyaz Pagoda Tapınağı” veya “Altın Şehir Yeşim Pagodası 金城玉塔” olarak da bilinir. Tapınak aynı zamanda Pekin’in en eski simge yapısı olarak kabul edilir. İnşa edilen yerde aslında Liao Hanedanlığı döneminde, 1096 yılında inşa edilen ve orijinal adı “Yongan Tapınağı” olan bir tapınak bulunmaktaydı. Yuan Hanedanlığı kurulduktan sekiz yıl sonra 1271 yılında, savaşlardan yıkılan bu tapınağın yerine inşa edilmeye başlandı. Beyaz Pagoda’nın yapımı sekiz yıl sonra bitince Kubilay Han, Beyaz Pagoda’yı merkezine alan ve yapımı dokuz yıl sürecek olan Dasheng Shou Wanan Tapınağı’nın 大圣寿万安寺 yapılması emrini verdi. 1288’den itibaren bu tapınak Yuan Hanedanlığı’nın kraliyet tapınağı hâline gelince tahta çıkma törenleri burada düzenlenmeye başladı. Ayrıca yüzlerce memurun ayin törenlerini uyguladığı ve aynı zamanda Budist kutsal metinlerinin Moğolca ve Uygurca tercüme edip bastığı yer hâline geldi. Bir diğer adı Miaoying Tapınağı olan tapınağın beyaz pagodanın şekli, antik Hindistan’ın stupa tarzından türetilmiştir. Çin ve Nepal tarzı pagodaların mimari tarzlarını birleştirir. Beyaz Pagoda, Çin’deki en eski ve en büyük Lama pagodasıdır.¹⁴ Pagoda, dört ana bölümden oluşur: temel, patra-praticchādāna, halkalar ve en üstteki metal kısım olan chattravali. Pagodanın tam tepesinde yuvarlak yapıda olan bir unsur, hemen altında ise tabağa benzer bir şekil bulunur. Bunun hemen altında ise dokuz boğumlu bir sütun bulunur. Sütunun altındaki kalasa¹⁵ yani şişe şeklindeki yuvarlak kısma ise “patra-praticchādāna” adı verilir. Nepal tarzının bir diğer adı da “Patra-praticchādāna Tarzı”dır. Onu diğer Budist stupalardan ayıran en büyük özellik budur.¹⁶ Arniko’nun tamamlanması 16 yıl süren Dasheng Shouwanan 大圣寿万安 Tapınağı’nın Buda heykelleri, pencere ve duvarlarının tümü altınla süslenmiştir. Kullanılan altın yaklaşık 27 kg, gümüş ise 120 kg’dır. Daire şeklinde olan taban alanı 1422 m² olan Beyaz Pagoda’nın yüksekliği 50,9 m, tüm gövdesi yığma yapıdır.¹⁷

¹⁴ Xun Tong 佟 洵, Fojiao zai Yuandadu Chuanbu de Lishi Kaocha 佛教在元大都传布的历史考察, *Journal of Beijing Union University (Humanities and Social Sciences)*, Aug. 2009, Vol. 7 No. 3 Sum No. 25, s.107.

¹⁵ Kalasa Hindistan’da bir çeşit metal su şişesidir. Budizm’de keşişleri temsil eden on sekiz objeden biridir.

¹⁶ Chunhe Huang 黄春和, *Baitasi 白塔寺*, Pekin 北京: Huawen Chubanshe 华文出版社, 2002, s. 34-36.

¹⁷ Xun Tong 佟 洵, a.g.m., s. 85.

1276 yılında ise Phags-pa'nın emriyle Dadu'nun güneyine bir tapınak inşa etti. Bu tapınağın içinde yüzü güneye, Güney Song Hanedanlığı'na bakan bir Tantrik koruyucu tanrı Mahakala (Büyük Kara) heykeli yaptı.¹⁸ Doğrudan imparatoriçeden emir alan Arniko, belli ki onun emrinde çalışıyordu. Bu tapınağa Çabi'nin kendisinin sponsor olduğunu gösteriyor. Çabi'nin Budizm'i himaye etme isteği Anige'nin aile işlerine kadar ilerledi. Bir keresinde Arniko Nepal'deki karısına altın göndermişti. Ama altın, karısının klan üyeleri tarafından ele geçirildi ve onu başka biriyle evlendirmeye çalıştılar. Kabul etmeyince de onu hapse attılar. Teslim olmaktansa ölmeyi tercih edeceğini açıkça belirten Jakadalaksmi, sonunda on günlük açlık grevine girdi. Daha sonra 1276'da bizzat Çabi Hatun, kadına Çin'e kadar eşlik etmesi için resmî elçilerle Nepal'e 500 tael (mini külçe) altın gönderdi ve Arniko'nun eşinin kurtulmasını sağladı.¹⁹ İki yıl sonra sanatçı "Liang Guo Beyi" ilan edildi.

Çin'in Shanxi Eyaleti'ndeki Wutai Dağı oldukça güzel iklimi ve serin havasıyla bilinir. Bu dağın Çin Budizmi için anlamı oldukça büyüktür. Çin'deki Budistler için kutsal sayılan dört dağdan biridir ve Bodhisattva Manjusri'nin ortaya çıktığı ve vaaz verdiği yer olarak kabul edilir. Dağ, Kuzeydoğu Hindistan'daki beş tepeli bir dağa benzediği için Budistlerce kutsal addedilmiş ve burada birçok tapınak inşa edilmiştir. 1295 yılında Temur Olcaytu Han'ın vasiyeti üzerine İmparatoriçe Şindari (1294-1305) Wutai Dağı'nda bir tapınak yapılmasını emretti. İki yıllık kapsamlı inşaat çalışmalarının ardından tapınak 1297'da tamamlandı. Aynı yılın mart ayında, İmparator Temur Olcaytu Han'ın annesi İmparatoriçe Kökeçin 闊闊真 (1284-1291 Huiiren)²⁰, bizzat tapınağı ziyaret etmek için Wutai Dağı'na gittiğinde tapınağın ihtişamını ve yeni tasarımını görünce Arniko'yu 500 tael beyaz altınla ödüllendirdi. Bu pagoda, Wutai Dağı'nın Budist tapınağı mimarisine olağanüstü katkılarda bulunmuştur. Tarihi belgelere göre Yuan manastırları son derece görkemliydi. Zamanın en yüksek sanatsal başarısını yansıtan mimari, heykeller ve duvar resimleriydi. Ne yazık ki Yuan Hanedanlığı

¹⁸ Zhi'an Li 李治安, "Yuanshizu Hubilie yu Zangchuan Fojiao 元世祖忽必烈与藏传佛教", "Fojiao yu Liaojinyuan Wenhua Guoji Xueshu Yantaohui Lunwenji 佛教与辽金元文化国际学术研讨会论文集", Xianggang Nengren Shuyuan 香港能仁书院 2005, s. 130.

¹⁹ Anning JIN, *ibid.*

²⁰ *Yuan Shi 元史*, Ek Bölüm 3 İmparatoriçeler 2, s. 2898; Moğolların Bayat boyundan gelen, bir diğer adı Bayram Ekeçi/Po-lan-yeh-ch'ie-ch'ih 伯藍也怯赤 olan Kökeçin, Cengizhan tarafından Argun Han ile evlenmesi için İlhanlı hükümdarına gönderilmişti, ancak o henüz varmadan Argun Han ölünce yerine Gazan Han ile evlendirildi. *Yuan Shi*, 114 Cariyeler bölümü, s. 2873.

zamanla isyancılar tarafından yabancı yönetimin sembolleri olarak hedef alındı ve tüm kraliyet manastırları kapatıldı. Hanedan düştüğünde ise hepsi yıkıldı. Bugün günümüze Pekin’de bulunan Miaoying Manastırı’nın Beyaz Pagodası 妙應寺白塔 ve Wutai Dağı’ndaki Dayuan Manastırı’ndaki Beyaz Pagoda gibi iki büyük pagodadan başka bir şey kalmamıştır. Beyaz Pagoda 13. yüzyılın sonlarından bu yana, sonraki dönemlerde Dadu ve Pekin’in silüetine hâkim olmuştur. Benzer şekilde Wutai Dağı’ndaki Beyaz Pagoda, yüzden fazla Budist manastırının bulunduğu kutsal dağın kalbi olan Taihuai kasabasının en belirgin simgesidir. Her iki pagoda da Tibet ve Nepal’den ithal edilen çan biçimindedir.²¹

Cengiz Han’ın Yuan döneminden kalma iki resmi bulunur. Bunlardan biri Taipei Ulusal Müzesi’nde diğeri ise Pekin’deki Çin Ulusal Müzesi’ndedir. Bu iki resim boyutları hariç birbirinin aynıdır. Taiwan Müzesi’nde bulunan portre 59,4×47 cm iken Cengiz Han’ın Pekin’deki portresi 58,3×40,8 cm’dir. Cengiz Han’ın portresi, bir dizi imparatorluk portresinin bir parçasıdır. Sekiz imparator ve on beş imparatoriçeyi içeren ve sanatçıları belli olmayan imzasız portreler şunlardır: Ogedey Han (1186-1241), Kubilay Han (1215-1294) ile en sadık ve en sevdiği karısı İmparatoriçe Çabi Hatun (1227-1281) ile üçüncü karısı Nambui (1283-1294) ve ardından gelen Yuan imparatorları Temur Olcaytu Han (1265-1307), Külüg Kaysan Han (1281-1311) ve eşi Cenge Hatun (ö. 1327), Ayurveda Buyantu Han (1285-1320) ve eşi Radnaşiri (ö. 1322), Tuğ Temür Cayatu Han (1304-1332) ve Rinçinbal Han (1326-1332) ile İmparatoriçesi Dartemiş 朶里也心迷失 (ö. 1368).²²

²¹ Lian QU, *Antiquity Or Innovation? Architecture, Sculptures And Murals In Southern Shanxi Under The Yuan Dynasty*, East Asian Languages & Civilizations, Thesis of Doctor of Philosophy, University of Pennsylvania, 2018, s. 7-8.

²² Uranchimeg TSULTEMIN, “The Portrait of Chinggis Khaan: Revisiting the Ancestral Connections, *Water Moon Reflections Essays in Honor of Patricia Berger*, Edited by Ellen Huang Nancy G. Lin Michelle McCoy Michelle H. Wang, Enstitute of East Asian Studies, 2021 Berkeley, s. 34-35; Cengiz Han ve Kubilay Han’ın iki portresi de Kubilay Han döneminde ve onun himayesinde yapılmıştır. Bununla birlikte Cengiz Han’ın portreleri ile Taipei’deki portreler, Moğol kültüründeki atalar kültürünü işaret eder görünmektedir. Charleux, Yuan Hanedanı imparatorluk portrelerini esas olarak “Moğol ongonu ile Budist ikonları arasında bir şey” olarak görmektedir. İddiasını, bunların Tibet Budist manastırlarında inşa edilen imparatorluk portre salonlarındaki konumlarına ve onların önünde gerçekleştirilen ayinlere dayandırmaktadır. Öldükten sonra hanın resimleri, eşleri tarafından Kuzey Moğolistan’da kendi gerlerinde (yurt) muhafaza edilmiştir. Diğer bir deyişle Cengiz Han’ın imgelerine tapınması, onun ölümünden sonra da devam etmişti. Onun haleflerinden biri olan oğlu Kubilay Han bunu gelenek olarak devam ettirdi. Moğol imparatorluk portrelerinin görsel özelliklerine karar verilirken Kubilay Han’ın sanatçıları

Bu koleksiyonlardaki imzasız portrelerden dört tanesi, Arniko'nun (1245-1306) orijinal çalışmalarından bazılarıdır. Bunlardan ikisi, Tayvan Taibei'deki Milli Saray Müzesi'nde Himalaya Budist sanat geleneğinin özelliklerini taşıyan, Kubilay Han'ı (1215-94) ve imparatoriçesi Çabi'yi betimleyen portrelerdir. Nepal, Tibet ve Yuan sanatlarındaki sanatsal alışverişlerin kilit figürlerden biri olan sanatçının öldükten on yıl sonra, 1316 yılında Yuan imparatoru Ayurbarwada'nın emriyle yazılan kitabesinde²³ Kubilay ve Çabi portreleri gibi 1301'de Temür'ün ebeveynlerini yani Prens Jingim 真金 (Zhen Jin) ve eşi Kökeçin'in de portrelerini ölümlerinden sonra yaptığı belirtilmektedir.²⁴ Portreler için genel olarak eski Çin imparator portreleri üslubu model alındıysa da Çabi'nin portresinde mücevherlerdeki pırıltıları vurgulama yöntemi gibi bir teknik ve kalın bir giysi açıkça Himalaya etkisi göstermektedir. Yuan hatunlarının başında, Çincesi "Gugu Tacı" veya Moğolca "bogtag" denilen geleneksel Moğol soylu kadın başlığı bulunmaktadır. Seyyah William Rubruck da bu başlıktan "bocca" olarak bahseder.²⁵ Bu tür başlıklar genellikle silindirik bir forma getirilen kayın ağacı parçalarının kırmızı ipek veya keçeyle sarılmasından oluşturulur, boncuklarla ve nakışlarla süslenen tacın en tepesine ise bir kuş tüyü ilave edilirdi. Moğolcası "Bogtag" olan bu kelimenin Türkçe ve Farsçadan oluşmuş bir kelime olduğu, "Gu Gu" hâlinin ise o dönemlerde Xianbi dilinde "güged" kelimesinin Çinceye ses yansıması olduğu ileri sürülmektedir.²⁶ Resim,

geniş bir kültürler arası bilgiyle çalıştılar. Kubilay Han, sarayında çeşitli etnik kökenlerden sivilleri istihdam etti ve sanatçıları, özellikle Moğol, göçebe yerli kültüründe benimsenen ritüellerin bir simbiyozunu gösteren birleşik uygulamalar, inançlar ve Çin imparatorluk ayinlerinin yanı sıra, Tibet Budizmi ritüellerini de hesaba kattılar. Uranchimeg TSULTEMİN, *ibid.*

²³ Kitabenin başlığı "Liang Beyliği, Min Hui Beyi'nin İhtiram Yolu Yazıtı/Liangguo Minhui Gong Shendao Bei 凉国敏慧公神道碑," dır. Hanlin Akademisi üyelerinden Cheng Jufu 程鉅夫,(1249-1318) tarafından yazılmıştır. Eserin adı *Karlı Pagoda Antolojisi (Xue Lou Ji) 雪楼集* dir.

²⁴ Isabelle CHARLEUX, a. g. m., s. 11.

²⁵ Larry V. CLARK, "Rubrucklu William'ın Seyahatnamesi'ndeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler. (1253-1255)", (çev: Ayşe Kılıç), *Türkbilgi*, 2013, s. 153-54.

²⁶ Bogtagların yapım malzemeleri genellikle coğrafyaya göre değişirdi. Başlığın iskeletinde malzeme olarak kuzeyde ağaç kabukları kullanılırken Çin coğrafyasına girildiğinde bambu malzeme kullanılmıştır. Tacın dekorasyonu da varlık durumuna göre değişmekteydi. Zenginler başlığı değerli taşlar, inciler, renkli boncuklar, zümrüt çiçekler, kehribar, brokar, tavus kuşu tüyü vb. ile süslerken yoksul olanlar sadece yeşil keçe, siyah kumaş, çuval bezi, sülün tüyü vb. ile yetinirlerdi. Rina Su 苏日娜, "Gugu Guanxing Zhikao 罽罽冠形制考", *Journal of the Central University for Nationalities*, No 2, 2002 Vol. 29, s. 104.

Kubilay Han'ı saltanatının başlangıcındaki hâliyle tasvir etse de aslında onun 1294 yılında ölümünden sonra yapılmıştır. 59,4 cm×47 cm boyutlarındaki resim ipek üzerine mürekkep boya ile resmedilmiştir. Günümüzde Tayvan'daki Taipei Ulusal Saray Müzesi'nde korunmaktadır.²⁷ 1302'de Temur, Arniko'ya Dadu'da yeni tamamlanan Konfüçyüsçü bir tapınakta Konfüçyüsçü imgeler yapmasını emretti. Ancak bunu 1274 yılında kendisinin modelliği gibi yapmasını istedi. Bu onun için yeni bir daldı ve hemen yapımına başladı. Tapınağa Konfüçyüs, Meng Tzu (Mencius) ve Konfüçyüsçü on öğrencinin resimlerini yaptı. Anige son yıllarında iki Budist tapınağı daha üzerinde gayretle çalıştı. Bunlardan biri Huayuanşi 花园寺 (Doğu Bahçesi Tapınağı) 1304 yılında tamamlandı. Bu tapınak için yaldızlı bronzdan beş metre yüksekliğinde devasa bir Buda heykeli yaptı. Diğer tapınak Shengshou Wanningsi 圣寿万宁寺 ise (Kutsal Uzun Ömür ve Sonsuz Huzur Tapınağı) 1305'te inşa edildi. Temür Han'ın Hatunu Bulgan 卜魯罕 Arniko'dan tapınağın merkez köşküne bazı resimler yapmasını istedi. Bunlar beş Buda, bin el ve Bin Gözlü Avolokiteşvara ve Katılan Bodisatvalar ile bazı Tantrik resimlerdi. Eserler ortaya çıktıkça Buluhan Hatun bu görüntülerden hiç hoşlanmadı ve henüz hepsi bitmeden ortadan kaldırttı. Bu durum Arniko'yu derinden sarstı. Bütün hayatını bu işi yapmaya adanmıştı. Budist eserler yapmak için kırk yılı aşkın bir süredir sarayda olağanüstü bir şekilde hizmet etmiş, saray sanatının en iyi örneklerinden sayılan eserleri ün, servet, yüksek memuriyetler ve tüm önceki imparatorların ve imparatoriçenin büyük saygısını ve sevgisini kazanmıştı. Ancak birdenbire eserlerinden bazılarının yıkılması onun değerlerini paramparça etmişti. Kısa süre sonra, bir saray divanından dönerken 9 Mart 1306'da hastalandı. Saray doktorlarının vakit kaybetmeden müdahale etmesine rağmen kırık kalbi ancak iki gün dayandı ve ayın on birinde vefat etti. Öldüğünde 61 yaşında olan bu muhteşem yetenekli sanatçı geride altı erkek çocuk bırakmıştı. Çocuklarından sadece ikisinin adı kaynaklarda geçmekte olup haklarında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Büyük oğlu Asengge 阿僧哥 ve küçük oğlu Ashula 阿述腊 daha çok idari görevlerde bulundular.²⁸

Arniko, Yuan Hanedanlığı'nın başkenti Dadu'ya geldiği 1276 yılından itibaren kendi alanının en ünlüsü olarak adını yaşatmayı başarmış bir sanatçıdır. Ayrıca Kubilay Han, Hanbalık şehrini inşa ederken ondan çok

²⁷ Fong WEN, Marilyn FU, *Sung and Yuan Paintings*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1973, s. 128.

²⁸ Anning JİN, a.g.m., s. 65, 66, 67.

yararlanmış, o da kendi ülkesinin mimari üslubunu, Tibet stili pagodaları ve Nepal Budist sanatını Moğol ve Çin sanatına eklemiştir. Yuan dönemi mimarisi olan Nepal ve Tibet-Çin üslubu bu sanatçıyla oluşmuştur. 40 yılı aşkın bir süre Yuan Dadu'da yaşayan Arniko, imparatorluk sarayı olan Fanxiang Tiju Tapınağı'ndaki sanat kurumunda uzun yıllar çalıştı ve Tibet Budist heykel sanatının Pekin'de geniş çapta yayılmasını sağladı.²⁹ Yaşlandığında Wutai Dağı'na yerleşip ölümü o kutsal yerde beklemeyi çok istemesine rağmen olmadı. Arkasında muhteşem eserler, Çin'in kalbine bir Nepal mührü vurarak Nepal-Tibet sanatıyla harmanlanmış bir Moğol-Çin Kültürü bıraktı.

²⁹ Xun Tong 佟洵, *ibid.*

KAYNAKÇA

- ACHARYA Baburam, “Aniko: His Family And Place of Birth” Regmi Research (Private) Ltd; Kathmandu: vol.3, no 11, November 1, 1971, s. 241-243.
- CHARLEUX, Isabelle, “From Ongon to Icon”, *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred*, Ed: Western Washington University, 2010, p. 209-261.
- CLARK, Larry V., “Rubrucklu William’ın Seyahatnamesi’ndeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler. (1253-1255)”, çev.: Ayşe Kılıç, *Türkbilig*, 2013, s. 149-164.
- ÇELİK, Burak , “Yuan Hanedanı’nın Annesi: Çabi Hatun”, *BELLE TEN*, Cilt: 86, Sayı: 307 s. 844-860.
- FERYAMENEŞ, Mes’ûd, “İlhanlı Sarayında Budizm”, Çev. Serkan DERİN, *MUTAD*, 2020; VII (2): 485-506.
- HUANG Qunhe 黄春和, Baitasi 白塔寺, Pekin 北京: Huawen Chubanshe 华文出版社, 2002.
- HUNTINGTON, Susan L., *The “Pala-Sena” Schools of Sculpture*, Studies In South Asian Culture, Ed: J.E. Van Lohuizen-De Leeuw , Vol: X, Leiden 1984.
- JİNG, Anning, “The Portraits of Khubilai Khan and Chabi by Arniko (1245-1306), a Nepali Artist at the Yuan Court”, *Artibus Asiae*, 1994, Vol. 54, No. 1/2, pp. 40-86.
- KALAN, Ekrem, “Moğollarda Yazılı Geleneğin Kökenleri ve Cengiz Taşı”, *Türkbilig*, 2018, s.1-16.
- KUZMİN Sergius, *Hidden Tibet: History of Independence & Occupation*, 2010. St. Petersburg.
- LIAN Qu, *Antiquity Or Innovation? Architecture, Sculptures And Murals In Southern Shanxi Under The Yuan Dynasty*, East Asian Languages & Civilizations, Thesis of Doctore of Philosophy, *University of Pennsylvania*, 2018.
- Lİ Zhi’an 李治安, (Yuanshizu Hubilie yu Zangchuan Fojiao 元世祖忽必烈与藏传佛教), (Fojiao yu Liaojinyuan Wenhua Guoji Xueshu Yantaohui Lunwenji 佛教与辽金元文化国际学术研讨会论文集), Xianggang Nengren Shuyuan 香港能仁书院 2005, s. 129-132.
- NAKANO, Miyoko, *A Phonological Study in the Phags-pa Script and the Meng-ku Tzu-yün*, Faculty of Asian Studies in association with Australian National University Press, Canberra, 1971.
- ROSSABİ, Moris, Kubilay Han, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

- SONG Lian 宋濂 Yuan Shi 元史, 1307. (Xinhua Shudian 新华书店, 1978 Pekin baskısı kullanılmıştır.)
- SHAKYA, Miroj, “Nepali Artist Arniko’s Artistic Legacy and its influence on the Buddhist art in China”, *South Asia Studies, Bridging Cultures*, 2020, s. 146-157.
- SU Ri-na 苏日娜, “Gugu Guanxing Zhikao 罍罍冠形制考”, *Journal of the Central University for Nationalities*, N0 2, 2002 Vol. 29, p. 103-107.
- TONG Xun 佟洵, “Fojiao zai Yuandadu Chuanbu de Lishi Kaocha 佛教在元大都传布的历史考察”, *Journal of Beijing Union University (Humanities and Social Sciences)*, Aug. 2009, Vol. 7 No. 3 Sum No. 25, s.103-108.
- URANCHIMEG, Tsultemin, “The Portrait of Chinggis Khaan: Revisiting the Ancestral Connections”, *Water Moon*.
- Reflections Essays in Honor of Patricia Berger*, Edited by Ellen Huang Nancy G. Lin Michelle McCoy Michelle H.
- Wang, Enstitute of East Asian Studies, 2021 Berkeley, s. 34-57.
- WEN Fong, Marilyn FU, *Sung and Yuan Paintings*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1973.
- SONG Lian 宋濂 Yuan Shi 元史, 1307. (Xinhua Shudian 新华书店, 1978 Pekin baskısı kullanılmıştır.)

RESİMLER

Resim 1. *Wutai Dağındaki Pagoda (China.org.cn)*

Resim 2. *Kubilay Han 'ın Portresi (Taiwan Naional Palace Museum)*

Resim 3. *Çabi Hatun 'un Portresi (Taiwan Naional Palace Museum)*

Resim 4. *Beyaz Pagoda*
(wordpress.com)

Resim 5. *Akupunktur Adam*
(zhihu.com)

Resim 6. *Tantrik Koruyucu Mahakala* (metmuseum.org)

MYANMAR'IN ÇİN İÇİN JEOSTRATEJİK ÖNEMİ

Vusal GULIYEV*

Giriş

Çin'in komşu ülkelerle geliştirdiği ilişkilerin kilit unsurlarından biri ortak stratejik projelerdir. Bu bağlamda Pekin, 2000'li yılların sonlarından itibaren Çin için alternatif güzergâhlara çıkış noktası niteliğinde olan Myanmar'da önemli bölgesel projeler hayata geçirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bilhassa Myanmar'da Ulusal Demokrasi Ligi'nin 2016'da iktidara gelmesinden bu yana, iki ülke arasında dostane bağlar suratle gelişmiş ve bu da Çin'in denizaşırı jeoekonomik projeleri için büyük önem arz etmiştir. Bunlar arasında Nisan 2017'de Çin-Myanmar petrol boru hattının açılması ve Kyaukpyu Özel Ekonomik Bölgesi'nin inşasına ilişkin uzun vadeli anlaşmaların imzalanması gibi örnekler vardır. Ayrıca, Myanmar Devlet Başkanı Htin Kyaw'ın 2017 senesinin Nisan ayında Çin gezisi sırasında Çin-Myanmar Sınır Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ne ilişkin yapılan yeni anlaşmalar ve Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi'nin Kasım 2017'deki Myanmar gezisi sırasında Çin-Myanmar Ekonomik Koridoru'na ilişkin açıklanan proje iki ülke arasında yer alan önemli stratejik ortaklıkların başında geliyor.

Pekin yönetiminin ciddi çabaları sayesinde, Çin Myanmar'daki stratejik varlığını genişletme konusunda yeni ilerlemeler kaydetmiş ve bu da bölgesel güçleri, özellikle Hindistan ve Japonya gibi komşu devletleri rahatsız etmiştir. Çin'in Myanmar'daki stratejik varlıkları ve bunların Pekin'in Hint Okyanusu stratejisi üzerindeki gerek politik gerekse de ekonomik etkileri bölgede zaman zaman tansiyonun yükselmesine de neder olmuştur. Özet olarak Myanmar, bahsedeceğimiz özellikleri ve jeostratejik konumu sebebiyle Çin-Hindistan ve Çin-ABD ilişkilerinde kilit bir noktadadır. Bu makale, iki devlet arasındaki mevcut bağların gelişim süresini ele alarak Çin'in son 20 senede stratejik açıdan bölgenin en önemli ülkelerinden biri

* Boğaziçi Üniversitesi Asya Çalışmaları Merkezi'nde misafir araştırmacı; Şanghay Uluslararası Araştırmalar Üniversitesi'nde doktora adayı; Bakü Merkezli düşünce kuruluşlarından olan Topçubaşov Merkezi'nde uzman ve Bakü Araştırmalar Enstitüsü'nde yazar. vusal@boun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1089-4207.

olan Myanmar sınırları içerisinde uygulamaya koyduğu projeler aracılığıyla ulaşmak istediği stratejik hedeflerini ve bu yolda karşılaştığı çeşitli sınırlamaları ve jeopolitik zorlukları incelemektedir.

Çin'in Myanmar'daki Stratejik Hedefleri ve Kritik Projeleri

Myanmar, Pekin için genellikle kısa vadeli kazanımların ve ticari çıkarların ötesinde olan stratejik bir komşu ülke konumundadır. Ulusal düzeyde Çin, Myanmar üzerinden Hint Okyanusu'na kara yolu, su ve hava taşımacılığı ağı kurmaya ve Myanmar'ın güney kıyısındaki derin su limanını ve Çin-Myanmar petrol ve gaz boru hatlarını geliştirmeye kararlıdır. Aynı zamanda bütün bu projeler, Çin'in bölgedeki ekonomik varlığının ve stratejik konumunun güçlendirilmesi ve denizaşırı çıkarlarının özellikle Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarının ve enerji kanallarının güvenliğinin korunması açısından Pekin için hayati önem arz ediyor. Hint Okyanusu'nda hegemonik güç olan ABD ile Pekin'in bölgedeki en büyük rakiplerinden biri olan Hindistan arasındaki yakın askerî iş birliği bağlamında Çin, Myanmar ve bölgedeki diğer devletlerle yakın iş birliği yoluyla Hint-Pasifik'te stratejik nüfuzunu genişletmek için yoğun çalışmalarını ara vermeksizin sürdürüyor. Hem Çin'in hem de Hindistan'ın Asya kıtasında ve ötesinde süper güç olmak için rekabet ettiği bir sır değil. Her iki devlet de Güney Asya ve Güneydoğu Asya'yı rekabet meydanlarından biri olarak görüyor. Bu iki Asya devi arasında yer alan Myanmar, jeopolitik ve jeoekonomik olarak Çin ve Hindistan için aynı stratejik önemi göstermektedir.

Çin ve Hindistan, bölgede rekabet halinde olsalar da ilginç bir şekilde Myanmar'ın Müslümanların çoğunlukta olduğu Arakan eyaletindeki Rohingya krizi söz konusu olduğunda her iki ülke de aynı safta yer almaktan çekinmiyor. Myanmar ordusunun baskısı neticesinde Müslümanlara ait 300'den fazla köyün boşaltıldığı 2017 olaylarında 600.000'den fazla Rohingya mülteci Bangladeş'e sığınırken Nobel Barış Ödülü sahibi Ang San Su Çi'nin (Aung San Suu Kyi) hükümeti Batı ve İslam ülkeleri tarafından tenkitlere maruz kalmıştır. Buna karşın Çin ve Hindistan, her ikisi Myanmar'a karşı küresel düzeyde gösterilen tepki ve eleştirileri yumuşatmaya ve arabuluculuk yaparak dünyanın en büyük mülteci sorununu çözmeye çalışırken bile ülkenin baskıcı askerî hükümetini de güçlü bir şekilde desteklemeye devam etmişlerdir. Biraz geçmişe baktığımızda Çin ve Hindistan'ın Myanmar'a verdiği desteğin yeni bir hadise olmadığı anlaşılıyor. Nitekim Myanmar ordusunun Eylül 1988'de iktidarı ele geçirmesinden bu yana her iki Asyalı güç de Myanmar'da, özellikle etnik

çatışmaların merkezi hâline gelmiş Arakan eyaletindeki ulusal çıkarlarını korumak için ekonomik yatırımlarını sürdürmeye devam ederek devlet sistemi yeniden düzenlenen ülkede etkilerini büyük oranda arttırmaya muvaffak olurlar. Her iki devletin Myanmar'a yönelik politikaları içerik bakımından pek çok benzerlikleri ile karşımıza çıksa da sonuçlar açısından önemli farklılıklara sahip olmuştur.

Çin'in Myanmar'daki etkisi üç farklı düzeyde kendini gösteriyor. İkili düzeyde, Myanmar hükûmeti ve askerî teşkilatı, Çin ile iyi ilişkileri sürdürmek için diplomatik temettüler alıyor. Yerel siyasi düzeyde, Çin'in ülkenin etnik azınlıklarıyla olan ilişkileri, onu devam eden uzlaşma sürecinde önemli bir paydaş hâline getiriyor. Son olarak ekonomik düzeyde, alternatif eksikliği Myanmar'ı Çin yatırımlarına bağımlı hâle getiriyor ve böylece ülkedeki rejim değişikliklerine rağmen uzun vadede Çin'e karşı olumlu politikalar sağlanıyor. Bütün bunlara rağmen Myanmar devlet yetkilileri, Çin'e olan bağımlılığını azaltmak için 2011'de Batı'ya açılma kararı alır ancak Rohingya Krizi, Myanmar'ın tekrar Çin'e yakınlaşmasına neden olur. İktidar üyeleri, yaşanan krizde sessiz kaldığı için Batılı güçler tarafından ağır bir şekilde eleştirilir ancak Pekin, BM'deki yetkilerini kullanarak Rohingya Krizi için hazırlanan bir Güvenlik Konseyi bildirisine de müdahale eder. Çinli yetkililer ayrıca BM Güvenlik Konseyi'nin Rohingya sorunuyla ilgili uluslararası brifingi durdurmaya ve Arakan eyaletindeki olayların soruşturulması için ayrılan bütçeyi azaltmaya çalışır. Dahası Çin, Arakan eyaleti sorunlarına Pekin tarafından önerilen üç aşamalı çözümü (şiddeti durdur, ülkeye geri dönüşü başlat ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik et) kabul eden Myanmar ve Bangladeş arasında kendini arabulucu olarak konumlandırmaya muvaffak olur. Myanmar, herhangi bir yabancı güce çok fazla bağlanmaktan kaçınmak için sömürge yıllarından beri tarafsız bir dış politika geliştirmeye meyletse de Rohingya ve benzeri krizler Myanmar'ı uluslararası öfkeye karşı bir tampon görevi üstlenebilecek Çin'e doğru itmiştir. Bahsettiğimiz jeopolitik gelişmeler de Myanmar'ın geleceğini belirleyen temel dinamikleri etkilemekle beraber Pekin'in de ülkedeki strateji amacına ulaşabilmesi için uygun zemin yaratmış ve önemli noktalardaki bölgesel projeleri ileriye taşımak için yeni bir ivme kazandırmıştır.

Her ne kadar Myanmar'da yapılmış veya yapım aşamasında olan bazı projeler, Pekin'in resmî politikasından çok yerel ve ticari çıkarlardan kaynaklanıyor olsa bile bölgesel projelerin bir kısmı geostratejik açıdan

Çin'in güneybatı sınırlarının gerek güvenliği açısından gerekse de ulusal çıkarları açısından büyük önem taşıyor. Myanmar, ülke hudutları içerisinde Çinlilerin inşa etmek niyetinde olduğu bazı altyapı projelerini askıya aldıktan sonra Çin tarafından artık bölgedeki stratejik çıkarlarını ilerletmek için güvenilir bir müttefik olarak algılanmasa da Çinli akademisyenler, Myanmar'ın Pekin'in bölgedeki büyük stratejilerinin anahtarı olduğuna inanıyor. Uzmanlara göre Çin'in 2013'ten bu yana uygulamaya koyduğu kıtalar arası Kuşak ve Yol Girişimi'nin güney kısmının ve Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru ve yeni önerilen Lancang-Mekong İşbirliği gibi diğer bölgesel iş birliği projelerinin sürdürülebilir olması açısından Myanmar belirleyici bir rol üstlenmektedir. Çinli uzmanların bölgedeki ekonomik planların ve ulusal stratejik çıkarların genişlenmesi konusunda Myanmar'dan yüksek beklentileri var. Bu nedenle Çin hükûmeti, Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında Myanmar ile pragmatik bir şekilde iş birliği yapmak ve Çin'in bölgedeki stratejik çıkarlarını istikrarlı bir şekilde genişletmek zorundadır.

Myanmar'ı uzun bir ekonomik durgunluk döneminden çıkarmaya çalışan Ulusal Demokrasi Birliği Hükûmeti, başta Çin olmak üzere küresel güçlerle müzakereleri temkinli ve ölçülü bir hızda yürütür. 2016 yılında iktidara gelen Ulusal Demokrasi Birliği Hükûmeti, özellikle dış borçlanmanın önüne geçmeye odaklanır. 2017 ve 2019'da Pekin'de düzenlenen Kuşak ve Yol Uluslararası İşbirliği Forumları'na katılan Ang San Su Çi, Nisan 2019'da Çin'in 30 projelik teklifinden dokuz "erken hasat" projesini kabul eder. Kabul gören projeler uygulandığı takdirde, Myanmar ekonomisinin büyümesi ve iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da ivme kazanması bekleniyor. Projeler arasında Sınır Ticaret Bölgeleri, çok sayıda yeni sanayi bölgesi, bir derin deniz limanı ve Özel Ekonomik Bölgeler bulunmaktadır. Söz konusu bölgesel projelerin ileriki paragraflarda bahsedeceğimiz yeni demir yolları ve otoyollarla bağlantısının sağlanması da ana hedefler arasındadır.

Myanmar'ın coğrafi konumu Kuşak ve Yol Girişimi'nin Hindicini Yarımadası'na doğru uzanan lojistik ve ticari koridorları açısından değerlidir. Güney Asya ile Güneydoğu Asya arasındaki ve Hint Okyanusu ile Çin'in karayla çevrili Yunnan eyaleti arasındaki kavşakta bulunan Myanmar, Çin'e Hint Okyanusu'na karadan erişim sağlıyor. Stratejik açıdan yalnızca Myanmar ve Pakistan, Kuşak ve Yol Girişimi'ne üye olan devletler arasında Çin için Hint Okyanusu'na doğrudan erişim sağlayan iki sınır ülkesidir.

Diğer taraftan ise bu iki ülke Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde aynı anda kara ve deniz güzergâhlarının oluşumuna katkı sağlayabildikleri için hem deniz rotası anlamına gelen “Kuşak” hem de kara rotasını ifade etmek için kullanılan “Yol”un parçalarıdır. Çin, Myanmar’ın Kyaukpyu Derin Deniz Limanı’nı tam kapasiteyle kullanabilirse Çin’den Güney Asya, Batı Asya, Afrika ve Avrupa’ya yapılan sevkiyatlar için seyahat mesafesini yaklaşık 5.000 km kısaltacaktır.

Diğer bir deyişle merkezî hükûmet, Çin’in diğer eyaletlerinden ekonomik olarak oldukça geri kalan, lakin sınır ötesi ticarete önemli rol oynayan Yunnan eyaletini uluslararası ticaret kanalları inşa etme yoluyla Myanmar üzerinden dünya okyanusuna bağlamaya çalışıyor. Çin onlarca yıldır ABD kontrolündeki Malakka Boğazı’nı geçmeden Afrika, Asya ve Orta Doğu’ya ulaşabilecek alternatif bir ticaret yolu arayışında. Siyasi literatürde “Büyük Uluslararası Yunnan Geçidi” olarak bilinen ve ana kara Çin’ini Hindîçini Yarımadası’nın üzerinden Hint Okyanusu’yla birleştiren bir dizi kara yolu, demir yolu ve hava bağlantısının yanı sıra; su, petrol ve gaz boru hatlarından ve çok modlu lojistik üslerden oluşan kapsamlı transit geçiş noktalarının ve rotasının kurulması Çin’e olağanüstü fırsatlar sunuyor. Myanmar’dan geçen söz konusu koridorun gelişimine milyarlarca dolar yatırım yapan Pekin, büyük ölçekteki bu sermayenin aynı zamanda Çin’in güneybatı eyaletlerini canlandırmaya yardımcı olacağına inanıyor. Ayrıca çok sayıda Yunnan şirketi ve iş adamının Myanmar ile sınır ötesi ticari faaliyetlerde bulunması, Myanmar ile 2.000 km uzunluğunda bir sınırı paylaşan Yunnan’ı bölgedeki ekonomik merkez hâline getirmiştir. Son olarak Yunnan, sınır bölgelerinde barış ve istikrarı korumak için Myanmar hükûmeti ile kuzey Myanmar’daki etnik silahlı gruplar arasındaki barış görüşmelerine de yardım sağlar. Çin’in güneybatısındaki sınır eyaleti Yunnan, başkentten uzak, karayla çevrili ve etnik açıdan zengin bir nüfusa sahip ülkenin en büyük sınır eyaletlerinden biridir. Çin’de 1970’lerin sonunda ülkesel ve bölgesel kalkınmayı sağlama noktasında sosyal ve ekonomik reform programlarının uygulanmaya konulmasıyla Yunnan eyaleti, ülkenin Güney Asya ile bilhassa da Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği’ne (ASEAN) üye olan devletlerle entegrasyonunu sağlayabilecek eyaletlerin başında gelir. Bu minvalde Yunnan eyaletinden ASEAN ülkelerine kadar kara yolu, demir yolu ve enerji altyapısına yapılan yoğun yatırımlar, Yunnan ve çevre bölgelerin ekonomisinin gelişimine katkıda bulunur.

Yunnan yerel hükümeti, iki ülke arasındaki ticaret kanallarının modernizasyonu için bilhassa bölgenin en büyük kara limanlarından biri olan Ruili Geliştirme ve Deneysel Bölgesi'nin (Ruili Development and Experimental Zone) geliştirilmesine milyonlarca dolar harcamıştır. Çin-Myanmar petrol ve doğal gaz boru hattı projesinin de bölgeden geçmesi, Yunnan eyaletinin önemini artıran hususlardır. Kuşak ve Yol Girişimi'nin uzantısı olan Çin-Myanmar Ekonomik Koridoru (China-Myanmar Economic Corridor)¹ kapsamında geliştirilen "Kunming-Ruili-Muse-Mandalay-Yangon" ticaret hattı, Çin-Myanmar arasındaki en verimli transit kanal haline gelmiş durumda. Ruili Geliştirme ve Deneysel Bölgesi, Yunnan eyaletine bağlı sınır kasabalarından biri olan Ruili'de yerleşmiştir ve Myanmar'ın kuzeyindeki Shan eyaletine ait bir sınır kasabası ve kara limanı olan Muse ile doğrudan bağlantılıdır. Bahsi geçen ekonomik bölgeden başlayan ticaret rotaları Myanmar'ın ikinci en büyük şehri (eski başkent Yangon kentinden sonra) Mandalay'a kadar ulaşır. Çin'in Myanmar'da desteklediği diğer bir altyapı projesi de toplamda 124 köprü ve 60 tünel içermesi planlanan 9 milyar ABD doları değerindeki yeni Muse-Mandalay Demiryolu hattıdır. Muse-Mandalay Demiryolu projesine ilişkin resmî eylem, 2011 yılında Çin ile Myanmar arasında bir mutabakat zaptı imzalanmasıyla başlar ancak yerel halkın şiddetli itirazı nedeniyle 2014 yılında çalışmalar askıya alınır. Proje, 2018 yılında Ulusal Demokrasi Ligi hükümeti döneminde yeniden gündeme getirilir. Aynı yıl bahsi geçen demir yolu projesinin fizibilite çalışmalarını yürütmek için Myanmar Demiryolları ve Çin Demiryolları Eryuan Mühendislik Grubu (China Railway Eryuan Engineering Group Co Ltd.) ile Çin Demiryolları Grubu (China Railway Group Limited) bir mutabakat zaptı imzalar. Myanmar sınırları içerisinde bulunan Mandalay-Muse bölümü için fizibilite çalışmaları Çin Demiryolları Eryuan Mühendislik Grubu tarafından tamamlandıktan sonra projeye ilgili hazırlanan rapor, Ocak 2020'de Myanmar'a yaptığı ilk ziyarette Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'e sunulur. Söz konusu proje, 409,96 kilometrelik elektrikli demir yolu inşaatı ve 11 adet elektrik santralini inşaatını içermektedir. Şimdilik maliyeti 8,9 milyar olarak tahmin edilmekte olan bu

¹ Çin-Myanmar Ekonomik Koridoru, ilk başlarda Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'ne dâhil olan bir proje değildi ancak 2013'te Çin Başbakanı Li Keqiang tarafından önerilen çok daha iddialı ve çok uluslu Bangladeş-Çin-Hindistan-Myanmar Ekonomik Koridoru'nun daha küçük bir parçasıydı. Çin ile artan gerilimin ortasında Hindistan'ın mevzu bahis uluslararası projeye katılma isteğinin azalması nedeniyle bunun pratikte pek mümkün olmadığı netleşir ve akabinde Çin Dışişleri Bakanı Wang Yi, 2017'de Çin-Myanmar Ekonomik Koridorunu Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında bağımsız bir ticari rota olarak geliştirilmesini ileri sürer.

projenin arazi incelemesi ve etüt çalışmaları da 2019 yılında tamamlanmıştır. Muse-Mandalay demir yolunun inşaatı bittiğinde İrrawaddy Nehri'nin kıyılarında bulunan Mandalay şehrini, Çin-Myanmar sınırındaki Muse üzerinden Myanmar'ın merkezî kesimlerine bağlayacak ve Çin-Myanmar Ekonomik Koridoru'nun stratejik bir parçası olacak. 2023 yılı itibarıyla Muse-Mandalay Demiryolu projesi planlama aşamasındadır. Bununla birlikte Çin hükûmetinin uluslararası arenada sunabileceği siyasi meşruiyet ve diplomatik koruma nedeniyle 2021 senesinden itibaren iktidarda olan askerî cuntanın² (Devlet İdare Konseyi) gerekli değerlendirmeler yapmadan inşaatı onaylaması bekleniyor.

Harita 1. Kuşak ve Yol Girişimi Kapsamında Kurulması Planlanan Çin-Myanmar Ekonomik Koridoru'nun Demir Yolu Ağının Haritası (Kaynak: Thailand Construction News). *Pekin'in Myanmar'da inşa edeceği demir yolu ağının üç bölümden (Muse-Mandalay, Mandalay-Kyaukpuyu ve Mandalay-Yangon) oluşması bekleniyor. Çin'in Yunnan eyaletinin başkenti Kunming şehrini, Myanmar'ın en*

² Myanmar ordusu ("Tatmadaw" olarak da bilinir), 2020 genel seçimlerinde hile yapıldığı iddialarının ortaya atılması ve ülkede siyasi gerilim yaşanmasının ardından 1 Şubat 2021'de yönetime el koymuştu. Ordu, ülkenin fiilî lideri ve Dışişleri Bakanı Ang San Su Çi başta olmak üzere pek çok yetkili ve iktidar partisi yöneticisini gözaltına almış ve bir yıllığına olağanüstü hâl ilan etmişti.

büyük ikinci kenti Mandalay ile birleştirmeyi hedefleyen 430 km'lik bu kapsamlı demir yolu hattının (Muse-Mandalay Demiryolu), yine Mandalay üzerinden iki kola ayrılarak Myanmar'ın en büyük şehri ve eski başkenti olan Yangon'a (güneydoğu yönünde) ve Bengal Körfezi'nde yerleşen Arakan eyaletine bağlı Kyaukphu Limanı'na (güneybatı yönünde) kadar uzanması (tahmini uzunluğu 650 km) Pekin'in jeostratejik planları arasında yer alıyor.

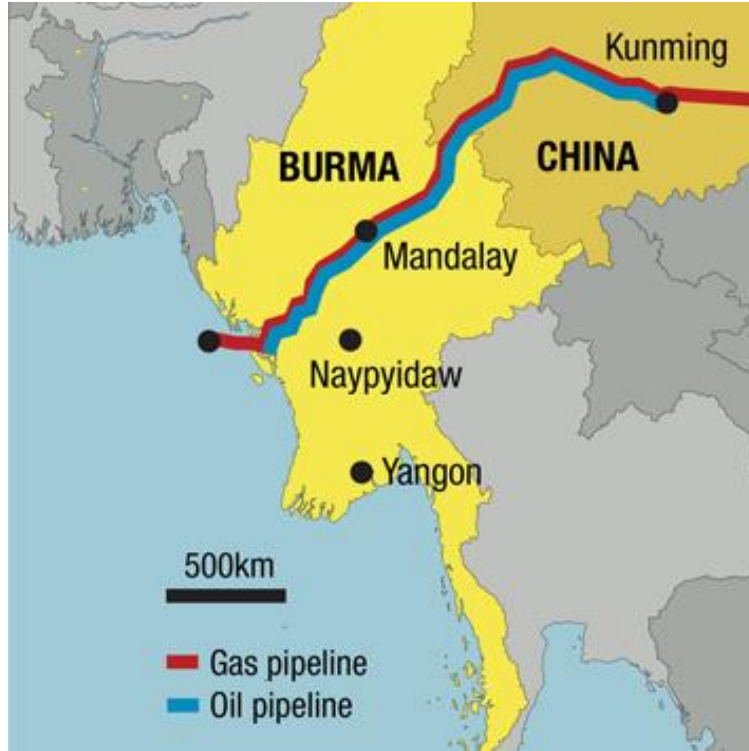
Ayrıca iki ülkeyi Arakan eyaletinin Kyaukphyu liman kentine kadar uzanan demir yolu ile birbirine bağlama planı da uzun zamandan beri iki ülke gündemini meşgul eden bir konu olmuştur. Myanmar ve Çin hükümetleri, Myanmar'ın Hint Okyanusu'ndaki Kyaukpyu Limanı ile ikinci şehri Mandalay arasında 650 km'lik bir hattın inşasına yönelik bir fizibilite çalışması yürütmek için 2021'de bir mutabakat zaptı imzalamış durumdadır. İnşası planlanan Kyaukphyu-Mandalay Demiryolu hattı, körfez ülkelerinden ithal edilen petrol ve doğal gazı Kyaukpyu'dan Çin'in Yunnan eyaletine taşıyan Burma Yolu enerji hatlarının güzergâhını takip edecek. Demir yolu ağının bu bölümü de diğer hatlar gibi bugün hâlen proje olarak kalmaktadır.

Çin için Myanmar'daki en hayati proje, etnik çatışmaların üssü hâline gelmiş Arakan eyaletinde bulunan Kyaukphyu Derin Deniz Limanı'dır. Hint Okyanusu'nun Bengal Körfezi kıyılarında konumlanmış bu stratejik liman, Çin'in Malakka Boğazı'na baypas yaparak Batı'ya ihraç edeceği konteynerlerin taşınması açısından oldukça büyük ehemmiyete sahiptir. ABD kontrolündeki transit geçit ve rotalardan bağımlılığı azaltabilmek için Pekin hükümeti, Pakistan'daki Gwadar Limanı³ ile beraber Myanmar'daki Kyaukphyu Limanı'nın da gelişmesi için yoğun çaba sarf ediyor. Pekin'in Hint Okyanusu'na erişimini kolaylaştırmak istediği düşünüldüğünde Kyaukphyu Limanı'nın, Çin devlet yetkilileri nezdindeki önemi artmaktadır. Çin devletine ait yatırım şirketi CITIC (CITIC Group Corporation Ltd.) 2015 senesinden itibaren limanda çoğunluk hissesine sahiptir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'nin 2020'de Myanmar'a yaptığı ziyaret sırasında Çin hükümeti ile Myanmar arasında Kuşak ve Yol Girişimi'nin kritik bir parçası olarak Kyaukphyu Derin Su Limanı'na büyük bütçeli yatırımların yapılmasına ilişkin yeni kararlar alınmıştır. Derin Su Limanı'nın geliştirilmesine paralel olarak Özel Ticaret Bölgesi'nin de kurulması planlanıyor. Kyaukphyu'da

³ Pakistan'ın Belucistan eyaletine bağlı Gwadar kentinde bulunan bir deniz limanıdır. Mevzubahis liman, Arap Denizi kıyısında yer almakta olup Pakistan Denizcilik Sekreteri'nin idari kontrolü ve China Overseas Port Holding Company'nin operasyonel kontrolü altındadır. Çin'in Hint Okyanusu'na güvenli çıkış kapısı olma özelliğini taşıyan Gwadar Limanı, Kuşak ve Yol Girişimi'nin merkezinde yer alan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'nun kritik parçalarından biri olarak kabul edilmektedir.

geliştirilecek projelerin toplam maliyeti şimdilik 8 milyar ABD doları olarak lanse ediliyor.

Çin'in Orta Doğu ve Afrika'dan ithal ettiği petrol ve gazın yaklaşık yüzde 80'i Malakka Boğazı'ndan geçerek Çin ana karasına ulaşabiliyor. Bu da dünyanın en büyük doğal kaynak ithalatçılarından biri olan Çin'i tek bir transit geçiş noktasına bağlı kılıyor. Bu nedenle Çin, Yunnan eyaletini Kyaukphyu Limanı'na bağlayan boru hatları aracılığıyla yeni enerji rotaları oluşturmak için büyük çabalar sarf ediyor. Çok aşamalı plan çerçevesinde, ilk olarak petrol ve doğal gazın gemilerle sıvılaştırılmış şekilde (LNG) getirileceği bir derin deniz limanının inşa edilmesi, ardından ise ithal edilmiş petrol ve doğal gazı boru hatlarıyla güneybatı Çin'e nakletmek hedefleniyor. Çin, Arakan'daki petrol ve gaz altyapısının geliştirilmesine büyük yatırım yapmış durumda.

Harita 2. Birbirine Paralel Şekilde Uzanan Ham Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatlarını Detaylı Şekilde Gösteren Bir Görsel (Kaynak: Week in China). Bu enerji hatları, Myanmar'ın Kyaukphyu Derin Su Limanı'ndan başlar ve Çin'in Yunnan eyaletinin başkenti Kunming'e kadar uzanır. Dünya üzerindeki hidrokarbon yataklarının

yoğun bir şekilde bulunduğu Körfez devletlerinden çıkarılan ham petrol, doğal gaz ve rafineri ürünlerinin, Çin kontrolündeki güvenli boru hatları ile taşınmasının yaygınlaşmasına Pekin yönetimi özen gösteriyor.

Myanmar'ın Arakan eyaletinden Çin'e kadar uzanan toplam maliyeti 2,45 milyar ABD doları tutarındaki doğal gaz (793 km uzunluğunda) ve petrol boru hatları (771 km uzunluğunda) hâlihazırda faaliyete geçmiş hâldedir. Söz konusu durumda bu boru hatları, Pekin'in ithal ettiği Orta Doğu ham petrolü için güvenli bir güzergâh olma niteliğini taşımaktadır. Mevzubahis enerji kanallarının yıllık petrol taşıma kapasitesi tahmini olarak 22 milyon tondur. Bu da Çin'in her yıl ithal ettiği toplam petrolün takriben %6'lık bir kısmına denk geliyor. Bunların yanı sıra, hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olan Myanmar'ın da kanıtlanmış doğal gaz rezervleri yaklaşık 2,5 trilyon metreküptür. Bu kaynaklar, Çin'in kanıtlanmış doğal gaz rezervlerine eşittir. Pekin, yakın zamanda Myanmar hükûmetiyle gaz sahalarını keşfetmek ve geliştirmek için uzun vadeli sözleşmeler yapmıştır. Borular şimdilik daha çok Körfez ülkelerinden taşınan enerji kaynakları için kullanılsa da gelecekte Myanmar menşeli hidrokarbon maddelerinin nakli söz konusudur. Ayrıca Çin'in üç büyük petrol şirketi (Sinopec, PetroChina ve CNOOC) Myanmar'ın Arakan ve Sagaing bölgelerinde açık denizde bulunan petrol ve gaz sahalarında altyapı projelerini geliştirme hakkını elinde bulundurur.

Jeopolitik Kısıtlamalar ve Risk Faktörleri

Çin-Myanmar ilişkileri oldukça karmaşık ve çok yönlü yapısıyla karşımıza çıkıyor. Nitekim Çin'in Myanmar ile uzun süredir devam eden ekonomik bağları, Myanmar'a yönelik Batı yaptırımlarının uygulamaya konulduğu ve rejimin hasta ekonomiyi canlandırmak için dış ticareti ve yatırımı teşvik ettiği 1988'den sonra hızla büyür. 2011 yılına gelindiğinde ise Çin, Tayland'ı da geride bırakarak Myanmar'ın en büyük ticaret ortağı hâline gelir. Çin, Myanmar'a ait petrol ve doğal gaz alanlarında artık önemli bir paya sahiptir. Bu kaynaklar, Çin'in güneybatı bölgesinin enerji ihtiyacını karşılayabilmektedir.

Myanmar'ın karmaşık etnik yapısı, Çin yatırımları için önemli bir risk faktörü olmaya devam ediyor. Çin son zamanlarda çıkarlarını korumak için Myanmar'ın askerî cunta yönetimindeki hükûmetine bel bağlasa da Myanmar'daki bitmek bilmeyen etnik çatışmalar, Çin menşeli işletmelerin ve projelerin ciddi tehlikelere maruz kalmasına neden olan en büyük

etkenlerden biridir. Myanmar'ın kullanılmayan doğal kaynak zenginliğinin çoğu ve Çin'in yatırım yaptığı birkaç altyapı projesi etnik azınlıkların toplu hâlde yaşadığı bölgelerde bulunur. Bu projelerden bazıları zaman zaman etnik çatışmaların odak noktası hâline geliyor.

Myanmar'da mevcut 135 farklı etnik grubun bir kısmının Yunnan'daki aynı etnik azınlıklarla sınır ötesi bağlantıları mevcuttur. Bu da Yunnan eyaletinin başlı başına Çin-Myanmar ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamasına olanak sağlıyor. Bu nedenle Çin'in sınır güvenliği Myanmar'ın etnik siyasetiyle bağlantılı olmaya devam ediyor. Bu bağlamda tarihsel sürece baktığımızda etnik azınlıkların faaliyetleri iki ülkenin etkilişiminde önemli yer tutmuştur. Şöyle ki Çin, Myanmar Silahlı Kuvvetleri ("Tatmadaw" olarak da bilinir) ile uzun yıllar savaştıktan sonra 1989'da parçalanan Burma Komünist Partisi'ne (BMP) silah sağlayan taraf olmuştur. BMP'nin dağılmasıyla ortaya çıkan gruplardan biri, ulusal düzeyde bir diğer önemli politik aktör olan Birleşik Wa Devlet Ordusu ile de Çin hükûmeti yakın bağlarını sürdürmeye devam etmiştir. Kaçın Bağımsızlık Örgütü (KBÖ) ile Tatmadaw arasındaki 17 yıllık ateşkes 2011'de bozulduğunda yaklaşık 60.000 kişi Yunnan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Ertesi yıl sınır kasabası Ruili, KBÖ ile Myanmar merkezî hükûmeti arasındaki ilk barış görüşmelerine ev sahipliği yapmış ve akabinde Mayıs 2013'te Çin'in aracılık ettiği Myanmar'daki görüşmeler sırasında yenilenen bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır.

Çin-Myanmar ilişkisindeki mevcut gerginlikler, Myanmar'ın siyasi hayatında yaşanan kaosun hem nedeni hem de sonucu olarak görülebilir. Devlet erkanı arasında Myanmar'ın Çin'e aşırı derecede bağımlı hâle geldiği yönündeki endişelerinin artması, ülkenin sekizinci cumhurbaşkanı olan Thein Sein'in (2011-2016) 2011'deki liberalleşme programını uygulamasını tetiklemiştir. Myanmar hükûmeti, ülke çapında uygulamaya koyduğu rekabeti artıran reform programları sayesinde Çin'in etkisini Batı yatırımı ve siyasi ilişkileri ile dengelemeyi hedefliyordu. Çin'in, global düzeyde bile eleştirilerin odağı hâline gelmiş Myanmar ordusuna desteğini esirgememesi, Pekin yönetiminin liberal-demokratik kesimle ilişkilerine menfi yönde tesir etmiştir. Çin'in enerji nakli için inşa ettiği boru hatları ve diğer altyapı projelerinin binlerce yerel insanı yerinden etmesi ve mevzubahis projelerin Myanmar'dan çok Çin'e fayda sağladığı yönündeki endişeler de dünya kamuoyunun gündemini zapteden konuların başında gelir.

Yine bir örnek verecek olursak Irrawaddy Nehri'nin kaynağını oluşturan N'Mai ve Mali Nehirleri'nin birleştiği yerde inşa edilmesi planlanan Myitsone'deki 6.000 MW kapasiteli hidroelektrik santrali ve Myanmar'ın kuzeybatısında, Monywa yakınlarında yer alan Letpadaung bakır madeni gibi Çin tarafından yürütülen projeler protesto kaynağı olan önemli bölgesel projelerden sadece birkaç tanesidir. Özellikle Myitsone Barajı, Yukarı Irrawaddy için planlanan yedi kademeli bir altyapı projesinin ana barajı olacaktı. Fakat Eylül 2011'de Myanmar Cumhurbaşkanı Thein Sein; Kachin eyaletinde ulusal öneme sahip bir alan olan Myitsone'nin doğal güzelliğine yönelik tehdit, Irrawaddy Nehri'nin yukarı kesimlerindeki köylere yönelik sel riski, özel kauçuk ve tik tarlalarına yönelik risk, baraj bölgesinde sel veya depremin olası sonuçları ve Irrawaddy'nin kendisi üzerindeki çevresel etki gibi çeşitli faktörleri göz önünde bulundurarak projeyi askıya aldığını açıklar. Bölgedeki en büyük hidroelektrik projelerinden biri olarak gösterilen 3,6 milyar dolarlık barajın protesto sonucu askıya alınması nadir görülen bir olaydır. Devlet yetkililerinin böyle bir karar almasında nehir boyunca ve aynı zamanda Myanmar'da yaşayan tüm etnik grupların ülke çapında müşterek hâlde ettikleri itiraz sayesinde mümkün olur. Tartışmalı Myitsone Barajı, Pekin yönetimi açısından daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsettiğimiz enerji taşıyıcıları ve ticari koridorlar kadar büyük önem arz etmese de Hindini Yarımadası'nda hidroelektrik santrallerinin inşası, Pekin'in uzun yıllardan beri tekelliliğini üstlendiği bölgesel altyapı projelerinin başında gelir.

Sonuç

Myanmar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1949 yılından bu yana, Pekin'in dış politika hesaplarında önemli bir yere sahiptir. Çin'in Bengal Körfezi'ne, dolayısıyla Hint Okyanusu'na açılan kapı arayışı ve bu stratejiyi uzun süreden beri benimsemesi Myanmar'a yönelik çok boyutlu politikalar geliştirmesiyle sonuçlanmıştır. Lojistik, kara ve deniz taşımacılığı, enerji güvenliği, sınır istikrarı ve ikili ekonomik iş birliği gibi çeşitli alanlardaki ortaklıklar iki ülke ilişkilerinin temelini oluşturur. Hindistan'ın ABD'yle ilişkilerini geliştirmesi ve Çin'i bir taraftan çevrelemesine karşı, Çin'in Myanmar'la bağlarını güçlendirmesi ve bölgede bir denge oluşturması adına bölgesel altyapı projeleri kritik önem arz etmektedir. Bununla birlikte mevzubahis altyapı projeleri, hem Pekin'le ilişkileri geliştirme hem de Batı'ya karşı Çin'in dostluğuna sahip olma bakımından Myanmar'a da fayda sağlamaktadır. Hiç kuşkusuz ki Pekin'in ekonomik hedeflerine ulaşma ve

stratejik çıkarlarını koruyabilme adına, Myanmar'ın istikrarlı ve barışçıl bir şekilde kalkınma konusundaki uğraşlarının ivme kazanacağını gözlemleyeceğiz. Buradan da anlaşılacağı üzere belli aralıklarla yaşanan siyasi krizlerin ikili ilişkilere derin etkileri olsa da Pekin tarafından stratejik konumunun yanı sıra, zengin hidrokarbon sahalarına da ev sahipliği yapan Myanmar'a atfedilen önem gelecek yıllarda daha da artacaktır. Kısaca özetleyecek olursak önümüzdeki dönemlerde de Pekin yönetimi, büyük umutlar bağladığı Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında Myanmar'ın sınırları içerisinde ve çevresinde küresel boyutta önem içeren kritik altyapı projelerini ara vermeksizin inşa etmeye devam edecek.

Myanmar'ın siyasi geleceğinin hâlen belirsiz olması ve ülke genelinde istikrarın sağlanmasının artık karmaşık bir sürece dönüşmesi, Çin'in ülkedeki söz sahibi siyasi aktörlerin hepsi ile iletişim hâlinde olmasını zorunlu kılıyor. Stratejik çıkarlarından ötürü Pekin yönetimi, Myanmar ordusuna destek sağlamaya devam ederken aynı anda ülke içindeki birçok etnik silahlı örgüt ve rakip siyasi güçlerle de iş birliğini sürdürmeye özen gösteriyor. Böylece Myanmar'da nüfuzlu oyuncu olarak kalmayı amaçlayan Çin, hangi siyasi gücün iktidarı ele geçireceğinden bağımsız olarak Pekin'le her daim müttefiklik bağlarını sürdürmek ve stratejik ortaklık ilişkilerini derinleştirmek zorunda kalacaktır.

KAYNAKÇA

Kitap Kaynakları:

- ADAM Simpson, Nicholas Farrelly (2020), "Myanmar: Politics, Economy and Society", Taylor & Francis.
- THANT Myint-U (2011), "Where China Meets India: Burma and the New Crossroads of Asia", Faber & Faber.
- LOWELL Dittmer (2010), "Burma Or Myanmar?: The Struggle for National Identity", World Scientific.
- JASON Morris-Jung (2017), "In China's Backyard: Policies and Politics of Chinese Resource Investments in Southeast Asia", ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- LI, Hak Y. (2021), "China's New World Order: Changes in the Non-Intervention Policy", Edward Elgar Publishing.
- JUNG-HO Bae, Jae H. Ku (2013), "China's Internal and External Relations and Lessons for Korea and Asia, Guide Media", Guide Media.
- DAVID I. Steinberg, Hongwei Fan (2012), "Modern China-Myanmar Relations: Dilemmas of Mutual Dependence", NIAS.
- Evelyn Goh (2016), "Rising China's Influence in Developing Asia", Oxford University Press.
- RENAUD Egretreau, Larry Jagan (2013), "Soldiers and Diplomacy in Burma: Understanding The Foreign Relations Of The Burmese Praetorian State", NUS Press.
- BRUCE Elleman, Stephen Kotkin, Clive Schofield (2015), "Beijing's Power and China's Borders: Twenty Neighbors in Asia", M.E. Sharpe.
- JAYDE Lin Roberts (2016), "Mapping Chinese Rangoon: Place and Nation Among the Sino-Burmese", University of Washington Press.
- CHOSEIN Yamahata, Sueo Sudo, Takashi Matsugi (2020), "Rights and Security in India, Myanmar, and Thailand", Springer Nature.
- KUDRET Bülül, Md. Nazmul Islam, Md. Sajid Khan (2022), "Rohingya Refugee Crisis in Myanmar: Ethnic Conflict and Resolution", Springer Nature.
- PREET Malik (2015), "My Myanmar Years: A Diplomat's Account of India's Relations with the Region", SAGE Publications India.
- NIAN Peng (2020), "International Pressures, Strategic Preference, and Myanmar's China Policy since 1988", Springer Nature.

MAUNG Aung Myoe (2011), "In the Name of Pauk-Phaw: Myanmar's China Policy Since 1948", Institute of Southeast Asian Studies.

RONG Wang, Cuiping Zhu (2015), "Annual Report on the Development of International Relations in the Indian Ocean Region", Springer.

PRAKASH Nanda (2003), "Rediscovering Asia: Evolution of India's Look-east Policy", Lancer Publishers.

PAHI Saikia, Anasua Basu Ray Chaudhury (2019), "India and Myanmar Borderlands: Ethnicity, Security and Connectivity", Taylor & Francis Group.

LEO Suryadinata (2017), "Rise of China and the Chinese Overseas", Flipside Digital Content Company Inc.

Elektronik Kaynaklar:

International Railway Journal (12.01.2021), "Myanmar and China to carry out feasibility studies for Mandalay-Kyaukpyu line", <https://www.railjournal.com/regions/asia/myanmar-and-china-to-carry-out-feasibility-studies-for-mandalay-kyaukpyu-line/> (01.18.2023).

Thailand Construction News, (18.01.2021), "Feasibility Study On The Mandalay-Kyaukphyu Railway In Myanmar To Take 18 Months", <https://thailand-construction.com/feasibility-study-on-the-mandalay-kyaukphyu-railway-in-myanmar-to-take-18-months/> (01.18.2023).

The Irrawaddy (14.01.2021), "Feasibility Study on BRI Railway Link in Myanmar to Take 18 Months", <https://www.irrawaddy.com/news/burma/feasibility-study-bri-railway-link-myanmar-take-18-months.html> (01.20.2023).

Foreign Policy Journal (23.02.2021), "Can a Dam Deal Buy Beijing's Support for Myanmar's Junta?", <https://foreignpolicy.com/2021/02/23/myanmar-china-dam-deal-junta-democracy/> (01.20.2023).

Global New Light of Myanmar, (27.07.2022) "Opinion seeks on new \$ 8.9 billion Muse-Mandalay railway project", <https://www.gnlm.com.mm/opinion-seeks-on-new-8-9-billion-muse-mandalay-railway-project/> (01.21.2023).

The Irrawaddy (14.05.2019), "China-Backed Muse-Mandalay Railway to Cost \$9 Billion", <https://www.irrawaddy.com/news/burma/china-backed-muse-mandalay-railway-cost-9-billion.html> (01.21.2023).

Future Southeast Asia, "Muse-Mandalay-Kyaukphyu Railway" (25.01.2021), <https://futuresoutheastasia.com/muse-mandalay-kyaukphyu-railway/> (01.23.2023).

The Diplomat (01.02.2023), “The China-Myanmar Economic Corridor, 2 Years After the Coup”

<https://thediplomat.com/2023/02/the-china-myanmar-economic-corridor-2-years-after-the-coup/> (01.23.2023).

The Daily Star (16.10.2017), “Dragon meets elephant: China and India’s stakes in Myanmar” <https://www.thedailystar.net/opinion/perspective/mayanmar-rohingya-refugee-crisis-dragon-meets-elephant-myanmar-1475020> (01.23.2023).

BRI Monitor (05.02.2021), “Muse-Mandalay Railway Project”, <https://www.brimonitor.org/case-studies/muse-mandalay-railway-project/> (01.27.2023)

South China Morning Post (29.01.2022), “Myanmar army’s landmines at oil, gas pipelines near China ‘likely to backfire’ as coup rebellion grows”, <https://www.scmp.com/week-asia/politics/article/3165109/myanmar-armys-landmines-oil-gas-pipelines-near-china-likely> (01.27.2023).

Week in China (28.06.2013), “Passing gas”, <https://www.weekinchina.com/2013/06/passing-gas/> (01.27.2023).

The Diplomat (11.03.2019), “Myanmar’s Myitsone Dam Dilemma”, <https://thediplomat.com/2019/03/myanmars-myitsone-dam-dilemma/> (01.28.2023).

The Jamestown Foundation (24.04.2019), “The Standoff Over the Myitsone Dam Project in Myanmar: Advantage China”, <https://jamestown.org/program/the-standoff-over-the-myitsone-dam-project-in-myanmar-advantage-china/> (29.01.2023).

MYANMAR'DAKİ İNSAN HAKLARI İHLALLERİNİN ROHINGYA VAKASI İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

*Ahmet Yiğitalp TULGA**

Giriş

Myanmar Birliği Cumhuriyeti veya 1989 öncesindeki ismiyle Burma, 2011 yılında darbe yönetiminin iktidarı sivil yönetime devretmesine kadar insan hakları ihlalleri nedeniyle şiddetle kınanan bir askerî cunta tarafından yönetilmiştir (Ware 2010). Ülkede yaşanan insan hakları ihlallerinin yoğunluğu, Myanmar'ı son 30 yıldır uluslararası camianın en dikkat çeken ülkelerinden bir tanesi hâline getirmiştir (Pedersen 2013). Amerika Birleşik Devletleri ve birçok batılı devlet, 2011 yılına kadar Myanmar'ı dünyadaki en majör insan hakları ihlalcisi olarak tanımlamıştır (Ware 2010; Pedersen 2013). Bu iddianın arkasındaki en önemli nedenler; 1988 yılında cunta yönetimine karşı başlatılan bir halk ayaklanmasının ordu tarafından şiddetle bastırılması, 1990 yılında gerçekleşen seçim sonuçlarının cunta tarafından reddedilmesi ve çatışma bölgelerinde yaşayan halkın sık sık karşılaştığı insan hakları ihlalleridir (Pedersen 2013). Özellikle Myanmar anayasasının vatandaş olarak kabul etmediği Rohingya Müslümanları, rejim ve ordu tarafından en fazla insan hakları ihlaline uğrayan grupların başında gelmektedir (Donnelly ve Whelan 2010). Uzun yıllardır ordu ve bazı Budist gruplar, Arakan eyaletinde yaşayan Rohingya Müslümanlarını bölgeden kalıcı olarak çıkartmak ve kimliklerini sistematik olarak silmek amacıyla Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri gerçekleştirmektedir (Zarni ve Cowley 2014).

Myanmar, 2010'da başlayan demokratikleşme hareketleri sonucunda Mart 2011 itibarıyla ordunun yönetimdeki yerini kademeli olarak sivillere bırakmasıyla birlikte göreceli olarak demokratik bir sisteme geçiş yaptı (Parmar ve ark. 2015). Sivilleşme ve demokratikleşme yolunda atılan önemli adımlar ile birlikte birçok çatışma bölgesinde şiddete maruz kalmanın ve yerinden edilmenin azaldığı savunulmaktadır (Parmar vd. 2015; Parnini 2013). Parmar ve arkadaşlarının (2015) hazırlamış oldukları çalışmada, 2011

* Dr. Siyaset Bilimi Doktoru. ahmettulga@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7596-1269.

ila 2013 yılları arasında çatışma bölgelerinin büyük bölümünde yaşayanların daha az insan hakları ihlallerine maruz kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Ancak çatışma bölgelerinin birçoğunda insan hakları ihlalleri azalırken Arakan bölgesinde bu azalma görülmemiştir (Kipgen 2013; Beyrer ve Kamarulzaman 2017). Ordu ve Ma Ba Tha gibi bazı Budist gruplar, 2012 yılından itibaren artan bir şekilde Rohingya Müslümanlarını, Arakan'dan kalıcı olarak çıkartmayı amaçlayan ırkçı politikalarına ve buna eşlik eden şiddet, cinayet, tecavüz, zorla yerinden etme ve dışlama uygulamalarına maruz bırakmışlardır (Leider 2018). Bu doğrultuda bu kitap bölümü içerisinde Myanmar'da yaşanan insan hakları ihlalleri, Rohingya vakası özelinde incelenmiş ve bu ihlallerin arkasındaki nedenler, akademik literatür taraması ve uluslararası bir kuruluş olan Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar'a odaklanan belgelerinin metin analizi yöntemiyle incelenmesi ile açıklanmıştır.

Bu kitap bölümünde, akademik literatür ve uluslararası kâr amacı gütmeyen sivil örgüt belgelerinin kullanılmasının en önemli nedeni, insan hakları ihlalleri gibi meselelerin uluslararası yorum farkına açık olması ve buna karşı akademik çalışmalar veya uluslararası kuruluşların raporlarının bu konuda daha güvenilir görülmesidir. Bu nedenle bu kitap bölümü içerisinde akademik yayımlar detaylı incelenmiş ve Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar ile ilgili belgeleri analiz edilmiştir.

Bu çalışma, Myanmar'daki etnik azınlıklara, özellikle Rohingya Müslümanlarına yönelik uygulamaları, yapısal ve kültürel şiddet perspektifinden analiz etmeye çalışmaktadır. Kitap bölümü, özellikle Myanmar'da etnik azınlıklarının karşı karşıya kaldıkları insan hakları ihlallerini detaylandırmakta ve azınlıkları korumada başarısız olan mekanizmaları tespit etmekte ve son olarak bu çatışmanın itici güçlerine ve barışa giden bazı olası yollara ilişkin görüşler sunmaktadır.

Bu kapsamda bu çalışmanın ilk bölümünde Myanmar ile ilgili genel bilgi verilmiş, ikinci bölümde literatürdeki farklı görüşler açıklanmıştır. Bu bölüm içerisinde Myanmar ve Arakan bölgesindeki insan hakları ihlallerine odaklanan çalışmaların bir kısmı detaylı olarak ele alınmıştır. Uluslararası kuruluşların Myanmar'daki insan hakları ihlalleri üzerine görüşlerini analiz amacıyla Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar ile ilgili yayımladığı belgeler metin analizi yöntemiyle incelenmiş ve üçüncü bölümde analizde kullanılan adımlar ve yöntemler detaylı olarak açıklanmıştır. Analizin sonuçları ve önemli bulguları çalışmanın dördüncü bölümünde anlatılmış ve çalışma, sonuç bölümü ile sonlandırılmıştır.

Myanmar ile İlgili Genel Bilgiler

Myanmar Birliği Cumhuriyeti, Güneydoğu Asya'da bulunan, Bangladeş, Çin, Hindistan, Laos ve Tayland ile komşu olan bir ülkedir. Ülkenin batısında Andaman Denizi, güneybatısında ise Bengal Körfezi bulunmaktadır. Myanmar Birliği Cumhuriyeti, 1948'de Büyük Britanya'dan bağımsızlığını kazandı. Myanmar, 1962 yılına kadar parlamenter demokrasi ile yönetilirken 1962'de yaşanan askerî darbe sonrasında ülke yönetimi askerî diktatörlüğe dönüştü ve askerî cunta 2011 yılına kadar kesintisiz olarak ülkeyi yönetti. 2022 Dünya Bankası verilerine göre ülkenin nüfusu 55.334.888'dir (Dünya Bankası 2022: 3).

Myanmar birçok etnik azınlığın bir arada yaşadığı bir ülkedir ve hükümet 135 farklı etnik azınlığı resmen tanımaktadır (Kipgen 2015: 10). Ülkede yaşayan en kalabalık etnik grup Birmanlardır ve Myanmar nüfusunun %68'ini oluşturmaktadırlar (Kipgen 2015: 12). Myanmar'ın çoklu etnik unsura sahip yapısı ülke içerisinde büyük sorunlara ve sık sık silahlı çatışmalara yol açmaktadır. Myanmar ordusu ile bazı etnik azınlıklar arasındaki silahlı çatışma hâlen devam etmektedir. Bu silahlı çatışmalar ülkede tecavüz, işkence ve zorla yerinden edilme gibi birçok insan hakları ihlaline neden olmaktadır.

Doğu Bago Bölgesi, Mon, Karen, Rohingya ve Tayland sınırındaki Tanintharyi Bölgesi dâhil, Myanmar'ın birçok bölgesinde onlarca yıldır etnik silahlı gruplar ile rejim güçleri arasında silahlı çatışmalar devam etmektedir (Davis vd. 2015: 19). 60 yıldır devam eden bu silahlı çatışmalar, bölgede insan hakları ihlallerine, hastalıklara yol açtığı gibi sağlık hizmetlerine erişimi de engellemektedir (Davis vd. 2015: 16; Beyrer 2017: 10; Fink 2017: 160).

Birçok uzmana göre Myanmar silahlı kuvvetleri, insan hakları ihlallerinin çoğundan sorumludur (Chua 2015). Çatışma olmayan bölgelerde bile birçok insan hakları ihlalden ordunun sorumlu olduğu düşünülmektedir (Davis vd. 2015: 9). Bunun yanı sıra, Karen ve Rohingya bölgeleri gibi çatışma bölgelerinde, ordunun sivillere yönelik çok sayıda şiddet eylemi gerçekleştirdiği bilinmektedir (Jones 2011: 18). Bu şiddet eylemlerinden bazıları, bölgede yaşayan sivil halkı bölgeden sürmek için sistematik bir askerî politikayı içermektedir. Ancak bu politikalar, ordunun ülkedeki ağırlığı nedeniyle cezasız kalmakta ve tartışılmamaktadır. Çünkü Myanmar Silahlı Kuvvetleri, parlamentoyu kontrol etmekte ve birçok önemli bakanlık ordu mensupları tarafından denetim altında tutulmaktadır (Kawanami 2009: 180). Bu nedenle ordunun işlediği suçların çoğu görmezden gelinmektedir.

Ordunun yanı sıra, çatışma bölgelerindeki etnik silahlı örgütlerin de ülkede yaşanan insan hakları ihlallerindeki rolü yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle silahlı ayrılıkçı örgütler; tecavüz, işkence ve cinayet gibi birçok insan hakları ihlallerinin arkasındaki önemli aktörlerden bir tanesidir (Tang 2012: 389-417). Örneğin Kuzey Şan Bölgesi'nde, silahlı örgütler yerel halktan zorunlu vergiler almakta ve birçok kadın bu silahlı örgüt üyeleri tarafından tecavüze uğramaktadır (Tang 2012: 392).

2015 verilerine göre çatışma bölgelerindeki insanların %30,6'sı tecavüz, işkence gibi insan hakları ihlallerinden en az bir tanesiyle karşı karşıya kaldıklarını bildirmektedirler (Davis vd. 2015: 10). Aynı çalışmaya göre bölgede yaşayan halkın %14,9'u ise en az iki veya daha fazla insan hakları ihlaline maruz kaldıklarını belirtmişlerdir (Davis vd. 2015). Bu çatışma bölgelerinde yaşanan insan hakları ihlallerinin çoğundan Myanmar ordusu ve etnik silahlı gruplar sorumludur.

Uluslararası örgütlerin baskıları sonucunda 2012 yılında hükümet, bazı silahlı ayrılıkçı örgütlerle ateşkes görüşmelerine başlamış ve bu ateşkes görüşmeleri Myanmar'daki silahlı çatışmanın azalmasına neden olmuştur (Tang 2012: 389-417). Bu kapsamda çok sayıda siyasi tutuklu serbest bırakılmış ve medya sansürü hafiflemiştir. Ateşkes görüşmeleri 3 ana mihverde ilerlemiştir: ateşkes, uzlaşma ve siyasi diyalog (Davis vd. 2015: 12). Bu süreçte sağlanan ateşkes ve göreceli barış ortamına rağmen birçok bölgedeki insan hakları ihlalleri hâlen sürmektedir.

Bu durumun en önemli nedeni Karen Bölgesi gibi sorunlu bölgelerde devam eden militarizasyon ve yerel halkın büyük bir kısmının barış görüşmelerini reddetmesidir (Davis vd. 2015, 12). Bir diğer önemli sebep ise Rohingya Müslümanlarının bu reform ve barış sürecinin dışında bırakılmasıdır. Bölgede çatışmaların devam etmesi insan hakları ihlallerini de beraberinde getirmektedir. Özellikle Rohingya'da Müslümanlara yönelik insan hakları ihlalleri uluslararası kuruluşların ve basının dikkatini çekmektedir.

Eylül 2017'de Birleşmiş Milletler, Rohingya'daki şiddeti sona erdirmek için Myanmar ordusunun bölgedeki askerî operasyonlarını durdurma çağrısında bulunmuştur. Aynı yılın şubat ayında Birleşmiş Milletler, Myanmar güvenlik güçlerinin 2010'lu yıllarda birçok kez Rohingya'da insanlığa karşı suç işlediğini belirten bir rapor yayımlamıştır (Onyango ve Heidari 2017: 7). Bu raporda güvenlik güçlerinin Müslüman halkın evlerini yaktığı, küçük çocuklara ve kadınlara tecavüz ettiği ve öldürdüğü belirtilmiştir (Birleşmiş Milletler 2018: 9).

Bu kapsamda çalışmanın takip eden bölümünde akademik literatürdeki Myanmar ve Rohingya’da yaşanan insan hakları ihlalleri üzerine görüşler ve çalışmalar detaylı olarak incelenecektir.

Literatür İncelemesi

Temel akademik literatürde Myanmar’daki insan hakları ihlallerinin ana nedenleri “çatışma bölgesinde militarizasyon, Rohingya Müslümanlarının vatandaş olarak tanınmaması, çatışma bölgesinde yatırım ve altyapı eksikliği” olarak yer almaktadır.

Bu kapsamda Syed S. Mahmood, Emily Wroe, Arlan Fuller, Jennifer Leaning; Rohingya’ya yönelik ayrımcılığa, insan hakları ihlallerine ve Rohingya’da sağlık hizmetlerinin yetersizliğine dikkat çekmekte, ayrıca Myanmar güvenlik güçlerinin Rohingya Müslüman azınlığa yönelik şiddet eylemlerinin altını çizmektedirler (Mahmood vd. 2016: 1845).

Benzer bir şekilde Christina Fink de araştırmasında, Myanmar’da Müslümanlara karşı çok sayıda insan hakları ihlali olduğundan bahsetmekte, ayrıca silahlı kuvvetlerin Myanmar ve Rohingya’daki insan hakları ihlallerinin çoğundan sorumlu olduğunu savunmaktadır. Ayrıca yazar, Myanmar’da artan Budist milliyetçiliğine ve bu milliyetçi Budist grupların diğer etnik unsurlara karşı gerçekleştirdiği şiddet eylemlerine de odaklanmaktadır. Yazar, çalışması içerisinde 2016 yılında Birleşmiş Milletler’in (BM) Myanmar ile ilgili hazırlanmış olduğu rapordan yararlanmakta ve rapora atıfla Myanmar Silahlı Kuvvetleri’nin Rohingya’da insan haklarını ihlal ettiğini savunmaktadır (Fink 2017: 9).

Fink’in çalışmasıyla benzer argümanları savunan bir başka çalışma da William W. Davis, Luke C. Mullany, Matt Schissler, Saw Albert ve Chris Beyrer tarafından hazırlanmıştır. Yazarlar, Myanmar’ın güneydoğusundaki yüksek düzeydeki insan hakları ihlallerinin ve yetersiz sağlık hizmetlerinin en önemli nedeninin bölgedeki militarizasyon olduğunu savunmaktadırlar. 2012 yılında hükûmet ile bölgedeki silahlı gruplar arasında yapılan ateşkes görüşmelerinin bölgedeki çatışmaları azalttığı ancak bölgedeki militarizasyonun devam ettiği sürece bölgede insan hakları konusunda iyileşme görmenin zor olduğunun altı çizilmektedir (Davis vd. 2015: 10). Karen Bölgesi’nde altmış yıldır ordu ile silahlı örgütler arasında devam eden çatışmalar nedeniyle meydana gelen bölgedeki insan hakları ihlallerinin sağlık hizmetlerini de engellediği savunulmaktadır (Davis vd. 2015). Benzer argümanları savunan Mendiolaza, bölgedeki insan hakları ihlallerinin ve

sağlık hizmetlerine ulaşımın zorluğundan ordunun sorumlu olduğunu savunmaktadır (Mendiola 2018).

- Myanmar'daki İnsan Hakları İhlalleri

Literatür taramasına dayalı olarak bu alt başlıkta Myanmar'daki etnik azınlıklara yönelik insan hakları ihlalleri derinlemesine incelenmiştir. İnsan hakları ihlallerinin birçok nedeni bulunmakla birlikte Myanmar ordusunun bu ihlallerin temelini oluşturduğu savunulmaktadır.

Ordu, Kaçın eyaleti gibi çatışma bölgelerinde ayırım gözetmeden sivil nüfusu da hedef almakta (McDaniel 2017: 10) ve yerel halkı keyfî olarak tutuklamaktadır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 76; South 2007: 59). Örneğin 2016'da Monekoe'de 150'den fazla sivil keyfî olarak tutuklanmıştır. Tutuklananlar arasında kadınlar, çocuklar ve yaşlılar dikkat çekmektedir (Uluslararası Af Örgütü 2017: 73). Ayrıca yerel halk, ordunun işkence ve yargısız infazları gibi insan hakları ihlalleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Şan bölgesinde de ordunun 33. ve 99. piyade tugaylarının çok sayıda insan hakları ihlalinin arkasındaki esas neden olduğu düşünülmektedir (Uluslararası Af Örgütü 2017: 54). Ancak ordunun ülkedeki itibarı nedeniyle bu insan hakları ihlalleri soruşturulmamaktadır (Beyrer 2017: 310). Ordu ayrıca silahlı çatışmalarda sivil nüfusu canlı kalkan olarak kullanmaktadır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 49).

Benzer şekilde ordunun çatışma bölgelerinde yargısız infaz gibi yöntemlere de sıklıkla başvurduğu kanıtlanmıştır (South 2007: 60). 2016 yılının ortalarında Kuzey Myanmar'da ordu mensupları tarafından gerçekleştirildiği kanıtlanmış en az dört yargısız infaz vakası vardır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 73). Bu yargısız infazların, çatışma bölgelerinde günlük hayatın bir parçası hâline geldiği düşünülmektedir (Levy 2019).

Son olarak rejim ve ordu, yerel halkın çatışma bölgelerinde serbest dolaşım hakkını reddetmektedir (Uluslararası Af Örgütü 2017: 71). Yerel halk hiçbir şekilde çatışma bölgelerini terk edememektedir. Ayrıca bölge halkının özel kimlik kartları bulunmaktadır. Bu kimlik kartlarını taşımayanlar tutuklanmaktadır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 62).

- Rohingya Vakası Özelindeki İnsan Hakları İhlalleri

Birçok uzman, Myanmar'da yaşanan insan hakları ihlallerinin en acımasız hâlinin Arakan Bölgesi'nde yaşandığını savunmaktadır (Levy 2019;

Russo 2020; Nasution 2018). Bölgede yaşanan insan hakları ihlallerinin sistematik hâle gelmesi ve bazı milliyetçi Budist gruplara ek olarak zaman zaman ordunun da Rohingya Müslümanlara yönelik saldırıları bölgede yaşanan insanlık dramının daha büyük ve kapsamlı hâle gelmesine neden olmaktadır (Cheesman 2017).

Arakan, Myanmar'ın batısında yer alan bir bölgedir. Yoma Sıradağları, Arakan'ı Myanmar'ın geri kalanından ayırmaktadır. Diğer bir deyişle Arakan, coğrafi olarak ülkenin geri kalanından izole durumdadır (Bashar 2017: 23; Spoorenberg 2013: 312). Bu nedenle bölgenin kendine has bir kültürü ve kimliği oluşmuştur. Arakan, stratejik konumu ve zengin yer altı kaynaklarına rağmen Myanmar'ın en fakir ve gelişmemiş bölgelerinden biridir. Arakan, %78 yoksulluk oranı ile Myanmar'ın en fakir bölgelerinin başında gelmektedir (Dünya Bankası 2017: 20).

Bölgede çok sayıda etnik ve dinî grup bulunmaktadır. Arakanlı Budistler, bölgedeki nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır (Spoorenberg 2013: 320). Arakan'daki ikinci büyük nüfus Rohingya Müslümanlarıdır. Bu iki dinî unsur arasında uzun süredir devam eden silahlı çatışmalar vardır. Bu çatışmalar 1940'lı yıllardan beri devam etmektedir. 2000'li yıllar ile birlikte yükselişe geçen Budist milliyetçi gruplar ile Rohingya Müslümanları arasındaki anlaşmazlıkların bilinen ilk başlangıcı İkinci Dünya Savaşı'na kadar uzanmaktadır (Dussich 2018). İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında İngiliz yanlısı Müslümanlar ile Japon yanlısı Budist Arakanlılar arasında yaşanan çatışmalar, resmî olarak kayda geçen çatışmaların ve anlaşmazlıkların başlangıcı olarak gösterilmektedir (Green, MacManus ve Venning 2015). Milliyetçi Budist grupların yanı sıra; Rohingya Müslümanları, Myanmar Ordusu'nun da insan hakları ihlalleriyle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Myanmar hükümetinin Rohingya Müslümanlarını Myanmar vatandaşı olarak tanınaması insan hakları ihlallerinin önünü açan en önemli nedenlerden biridir. Myanmar hükümeti, Rohingya Müslümanlarının İngiliz sömürgesi döneminde Bangladeş'ten tarım işçisi olarak geldiklerini iddia etmektedir (Beyrer 2017: 1571). Hükümet ayrıca, Rohingya Müslümanlarının bölgenin yerli nüfusu olmadığını belirtmektedir. Bu nedenle hükümet, Rohingya Müslümanlarını "Bengalli" olarak adlandırmaktadır (Thomson 1995: 276). 1982 tarihli vatandaşlık kanununa göre 1823 yılından önce ülkede yaşayan topluluklar vatandaş olarak kabul edilmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi hükümet, Rohingya Müslümanlarının bölgeye sonradan geldiğini savunmaktadır. Bu nedenle Rohingya Müslümanları vatandaş olarak kabul edilmemektedir. Aslında Myanmar'ın ilk seçilmiş başkanı olan Sao

Shwe Thaike, 1959 yılında Rohingya Müslümanlarının Burmalı olduğunu belirten açıklamalar yapmıştır (Dussich 2018). Bu doğrultuda Rohingya Müslümanlara 1960 seçimlerinde oy kullanma hakkı dahi verilmiştir. Ancak 1962 yılındaki darbe sonrasında askerî cunta, Rohingya Müslümanlara verilen oy kullanma hakkını sonlandırmış ve 1982 vatandaşlık yasasına da Rohingya Müslümanları dâhil edilmemiştir (İbrahim 2018). Diğer bir deyişle 1982 vatandaşlık yasasından bu yana Rohingya Müslümanları vatansızdır (Weissbrodt ve Collins 2006: 260). Rohingya Müslümanları dünyadaki 7 devletsiz toplumdandır.

Ancak Rohingya Müslümanları ile rejim arasındaki sorunlar 1982'den önce başlamıştır. 1978'de Myanmar Silahlı Kuvvetleri, Rohingya Müslümanlarına karşı "Nagamin Operasyonu" adı verilen askerî bir operasyon başlatmıştır (Kipgen 2015: 400). "Nagamin Operasyonu" döneminde yaklaşık 200.000 Arakanlı Müslüman komşu ülkelere kaçmak zorunda kalmış (Kipgen 2015: 415) ve bu dönemde Myanmar hükûmeti Rohingya Müslümanlarına zorla yerinden etme politikası uygulamıştır (Kinley ve Wilson 2007: 380).

Rejimin Rohingya Müslümanlarına yönelik insan hakları ihlalleri 2000'li yıllara kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemde Myanmar'da yaşanan insan hakları ihlalleri ülkenin uluslararası topluma kapalı yapısı nedeniyle uluslararası camiada dikkat çekmemiştir. Bölgedeki Budist fanatikler, Müslüman halkı "çirkin canavar" ve terörist olarak adlandırmaktadır (Beyrer 2017: 1571). Bu Budist gruplar ırkçı görüşlerinin yanı sıra, Rohingya Müslümanlarına yönelik şiddete de yönelmiş ve sık sık Müslüman halka saldırmıştır. 1978, 1997 ve 2001'de Budist fanatikler tarafından Müslüman karşıtı şiddet eylemleri yaşanmıştır (Bashar 2017: 18). Birleşmiş Milletler bölgedeki Müslüman-Budist çatışmasını "kronik bir kriz" olarak nitelendirmiştir (Beyrer 2017: 1571).

Özellikle 2012 yılından itibaren Budist fanatiklerin ve ordunun Rohingya Müslümanlarına yönelik şiddet eylemlerinde artış olmuştur (Kipgen 2015: 419). Bu şiddet eylemleri bölgedeki Müslüman halkın hayatını zorlaştırmaktadır. 2012 yılında başlayan şiddet olaylarının nedeni, bir Müslümanın Budist bir kadına tecavüz edip öldürmesidir (Beyrer 2017: 1572). Bu eylemlerin başında Budist fanatikler tarafından on Müslüman katledilmiştir (Kipgen 2015: 419). 2012 yılında şiddet olayları sırasında Budist fanatikler otobüsleri durdurarak içerideki Müslümanları darp etmişlerdir (Kipgen 2015: 416). Olaylar hızla bölgenin tamamına yayılmış, sonuç olarak 200 Müslüman öldürülmüş ve 100 Müslümanın evi yakılmıştır

(Brooten, Ashraf ve Akinro 2015: 720). 2012 yılında 5.000 Müslüman evi yakılmış ve 30.000 Müslüman evsiz kalmıştır (Onyango ve Heidari 2017: 5). Bu evler Budist fanatikler, polis ve askerler tarafından yakılmıştır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 39).

Birleşmiş Milletler ve bağımsız kuruluşlar tarafından 2012 yılındaki şiddet eylemlerine ilişkin hazırlanan raporlarda, şiddet eylemlerinin iyi planlanmış ve sistematik saldırılar olduğu ve şiddet eylemlerinde ordunun aktif rol oynadığı belirtilmektedir (Brooten, Ashraf ve Akinro 2015: 722). 2013 yılında Budist 969 ve Ma Ba Tha örgütleri Rohingya Müslümanlarına karşı yeniden şiddet eylemlerine başlamıştır. Olaylara ek olarak hükümet, Rohingya nüfusundaki artışın endişe verici olduğunu belirtmiştir (Onyango ve Heidari 2017: 6). Bu açıklamalar şiddet eylemlerinin büyümesine yol açmıştır. Olaylarda ordu ve polisin Müslümanlara yönelik tutumu, birçok Müslümanın ölmesine, göç etmesine ve evsiz kalmasına neden olmuştur (Hassan vd. 2018: 16). Bu dönemde Myanmar hükümeti, Rohingyalı Müslüman çocuklarının sayısının kısıtlanması ve dinler arası evliliğin yasaklanması gibi konularda birçok yasa çıkarmıştır (Beyrer 2017). Ayrıca Myanmar hükümeti, Müslümanların sağlık hizmetlerine erişimini kısıtlayan bir yasa da çıkarmıştır (Beyrer 2017: 6).¹

Son olarak 2016 yılında ARSA adlı silahlı radikal örgütün dokuz Myanmar polisini öldürmesi sonrasında Myanmar ordusu Arakan'da "temizlik operasyonu" adı verilen bir operasyon başlatmıştır. Sivil radikal Budistlerin desteği, öldürülen Müslümanların sayısında artışa neden olmuştur. Bu operasyon sistematik insan hakları ihlallerine, tecavüze ve yargısız infazlara neden olmuştur. 2016 operasyonundan sonra 615.000 Müslüman Bangladeş'e kaçtı (Uluslararası Af Örgütü 2017: 80). BM İnsan Hakları Konseyi, bu askerî operasyonun bölgedeki "etnik temizlik" örneği olduğunu belirtmiştir (BM 2017: 16). 2017'de BM, ordunun insanlığa karşı suçlar işlediği, Müslüman evlerini yaktığı ve küçük çocukları öldürdüğüne dair bir rapor yayımlamıştır (BM 2017: 16). Uluslararası Af Örgütü'nün hazırladığı raporda uydu görüntüleri kullanılmıştır. Bu görüntülere göre Rohingya köylerinin neredeyse yarısı yakılmıştır (Uluslararası Af Örgütü 2017: 82). Yabancı basın, akademisyenlerin ve uluslararası örgüt üyelerinin bölgeye

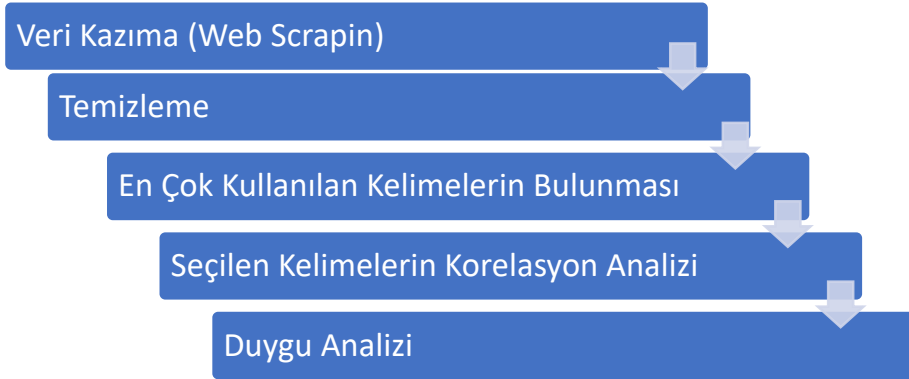
¹ Ma Ba Tha, bu yasaların onaylanması sürecinde Arakan Bölgesi başta olmak üzere ülke genelinde de yoğun kampanyalar yürüttü (Frydenlund 2017). Grup 2013 ila 2015 yılları arasında Myanmar'daki Müslüman nüfusun hızla arttığına ve ülkenin "Müslümanlaştırılma" yolunda olduğunu savunuyordu. Bu nedenle "ırk ve dini" koruma yasasının ülkenin sözde "Müslümanlaştırılmasını" engelleyeceğini öne sürmekteydi.

girişine izin verilmemesi nedeniyle yaşanan şiddet olaylarının tek kanıtı uydu görüntüleridir.

Literatür incelemesi, Myanmar ve Arakan'da yaşanan insan hakları ihlallerinin arkasındaki ana aktörün ordu olduğunu savunmakta, ordunun ülkede ve bölgede yaşanan insan hakları ihlallerini sistematik bir politika hâline getirdiğini belirtmektedir. Orduya ek olarak milliyetçi Budist gruplarında insan hakları ihlallerinde oynadığı rolün altı çizilmektedir. Ancak bu konuda sahada araştırmalar yapan uluslararası kuruluşların gözlemlerinin de önemli olduğunu değerlendirilmektedir. Bu nedenle bu çalışma içerisinde Uluslararası Af Örgütü gibi bir uluslararası kuruluşun Myanmar ile ilgili yayımladığı belgeler metin analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Analiz Yöntemi

Akademik literatürde Myanmar'daki insan hakları ihlallerinin arkasındaki nedenler açık bir şekilde dile getirilmiştir. Ancak uluslararası kuruluşların veya sivil toplum örgütlerinin bu konudaki görüşleri oldukça önemlidir. Bu tür kuruluşlar insan hakları ihlallerini yerinde incelemekte ve bu doğrultuda birçok rapor hazırlamaktadırlar. Bu doğrultuda bu çalışmada, uluslararası kuruluşların konu ile ilgili görüşleri metin analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu doğrultuda çalışma, ilk olarak incelenecek verilerin bulunmasıyla başlamıştır. Kitap bölümü içerisinde incelenen metinlerin tamamı, Uluslararası Af Örgütü'nün 2014 ila 2022 yılları arasında Myanmar ile ilgili yayımladığı raporlar, haberler ve basın açıklamalarıdır. Metinlerin tamamına veri kazıma (web scraping) yöntemi ile ulaşılmıştır.

Resim 1

Veri tazıma yöntemi sonucunda Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar ile ilgili seçilen tarihler arasında yayımlamış olduğu 587 belgeye ulaşılmıştır. Belgelerin tamamının dili İngilizcedir. Ulaşılan bu belgeler, ilk olarak temizlenmiştir. Metin analizi yönteminde ilk ve en önemli adımlardan bir tanesi, analiz edilecek belgelerin dikkatli bir şekilde temizlenmesidir. Bu doğrultuda incelenecek metinler, noktalama işaretleri ve sayılardan temizlenmiş ve bütün kelimeler küçük harfe çevrilmiştir.

Temizleme işlemi sonrasında cümleler sözcüklere ayrılmış ve bu sayede metin daha küçük ve anlamlı birimlere ayrılmıştır. Bu işlemin ardından metinler içerisinde en sık kullanılan kelimeler bulunmuştur. Sık kullanılan kelimelerin belgelerin içeriği ile ilgili bilgi vermesi nedeniyle oldukça önemlidir. Ancak en sık kullanılan kelimelerin bulunması genel içerik ile ilgili bilgi vermesine rağmen kelimelerin kullanılışı ve diğer kelimeler ile ilişkisi hakkında bilgi vermemektedir. Bu nedenle kelimeler arasındaki ilişkiyi göstermek amacıyla kelimeler arasındaki korelasyon analiz edilmiştir. Bu adımda bu kitap bölümünün de üzerinde sıkça durduğu “ordu” ve “arakan/rohingya” kelimeleri anahtar kelimeler olarak seçilmiş ve bu kelimelerin diğer kelimeler ile olan korelasyonları hesaplanmıştır.

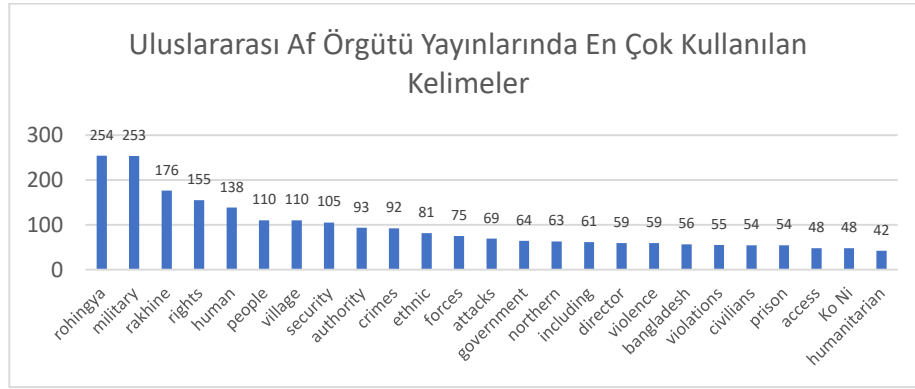
Analizin son adımında ise duygu analizi yöntemi ile temizlenmiş metinler incelenmiştir. Duygu analizi, temel olarak yazılı metinde ifade edilen olumlu veya olumsuz görüşü nicel olarak bulmayı ve analiz etmeyi sağlamaktadır (Taj, Shaikh ve Meghji 2019). Bu çalışmada sözlük temelli yaklaşımdan yararlanılmış, incelenen metinlerdeki duygu analizinde önceden tanımlanmış olumlu ve olumsuz sözcükler içeren bir sözlük kullanılmıştır.

Duygu analizi belge seviyesinde, cümle seviyesinde, kelime seviyesinde yapılabilmektedir (Musto, Semeraro ve Polignano 2014). Bu kitap bölümünde, belge düzeyinde duyarlılık analizi benimsenmiştir. Bu araştırma Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar ile ilgili yayımlarının görüşlerinin olumlu mu yoksa olumsuz mu olduğunu belirlemektedir. Bu analiz ile inceleme tamamlanmıştır.

Bulgular

Yapılan analizler sonucunda ilk bulguya en çok kullanılan kelimelerin analizi sonucunda ulaşılmıştır. Belgeler içerisinde en çok kullanılan kelimelere bakıldığı zaman “Rohingya”, “ordu”, “haklar”, “etnik” ve “ihlaller” gibi kelimelerin en sık kullanılan kelimeler olduğu görülmektedir. Bu kelimeler dışında en sık kullanılan kelimeler arasında “Ko Ni” olduğu

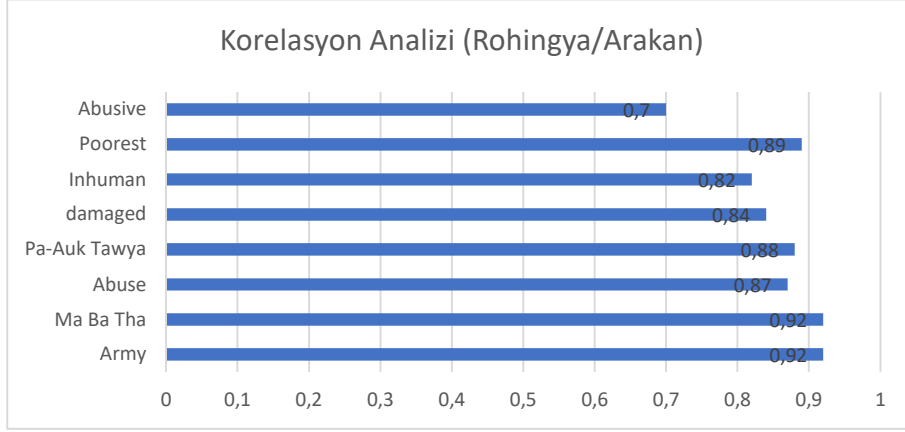
görülmektedir. Bu dikkat çekicidir çünkü “Ko Ni” Myanmarlı Müslüman bir anayasa avukatıdır ve Rohingya Müslümanlarının anayasanın vatandaşlık tanımı dışında bırakılmasına karşı çıkmaktadır. Ko Ni, aynı zamanda 2021 yılında askerî darbe ile iktidardan düşürülen Ulusal Demokrasi Birliği Partisi’nin de danışmanlarındandır. Ancak “Ko Ni”, 2017 yılında bir suikasta uğramıştır. Bu suikastın tam anlamıyla aydınlatılamaması Uluslararası Af Örgütü’nün belgelerinde sıkça bahsedilen konulardan bir tanesidir.

Resim 2

En çok kullanılan 25 kelimenin genellikle ordu, insan hakları ihlalleri ve Rohingya Müslümanları ile ilgili olduğu görülmektedir. En çok kullanılan 25 kelimenin hemen arkasından en çok kullanılan diğer kelimeler ise diğer silahlı çatışmaların devam ettiği Şan ve Karen bölgeleri ile ilgili olduğu bulunmuştur.

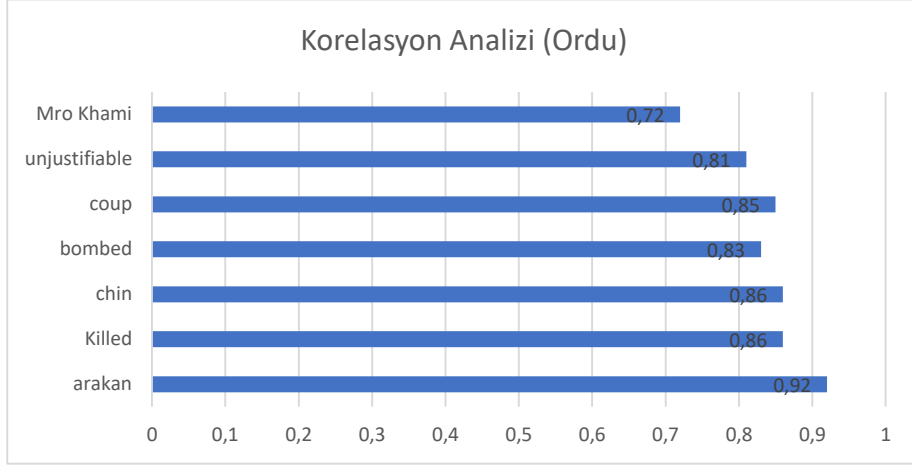
Kelimelerin birbirleri olan ilişkisini ve belgelerin içeriği ile ilgili daha detaylı bilgi vermek amacıyla yapılan korelasyon analizi sonucunda da önemli bulgulara ulaşılmıştır. Korelasyon analizi için “Rohingya/Arakan” ve “ordu” kelimeleri anahtar kelime olarak seçilmiştir. İlk olarak “Rohingya/Arakan” kelimelerinin diğer kelimelerle ilişkisine baktığımız zaman kelimenin “ordu” ve “Ma Ba Tha” kelimeleri ile 0,92’lik bir korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Ma Ba Tha, diğer adıyla Myanmar Yurtseverler Derneği ve ordu kelimeleri, Uluslararası Af Örgütü’nün belgelerinde Rohingya ile ilgili en kuvvetli istatistiksel ilişkiye sahip kelimelerdir.

Resim 3

Diğer kelimelerin Rohingya ile istatistiksel ilişkisine baktığımız zaman çoğunlukla insan hakları ile ilgili kelimeler olduğu görülmektedir. Ulaşılan bu sonuçların tamamı istatistiksel olarak oldukça anlamlıdır çünkü p-değerinin 0,0001'den az olduğu bulunmuştur.

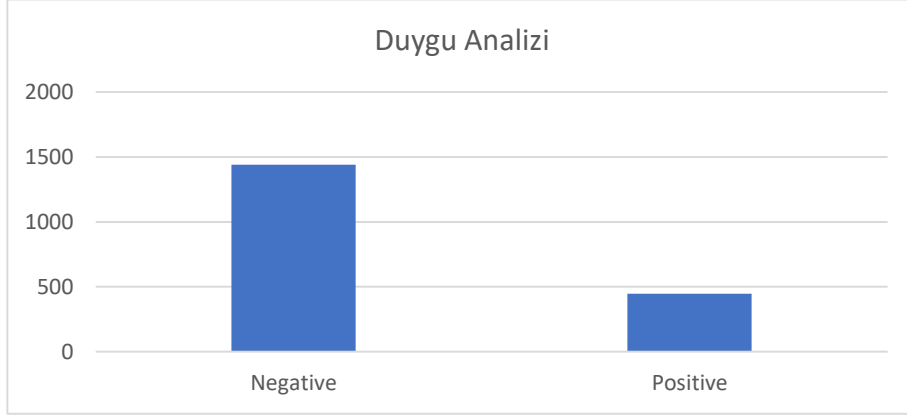
İkinci anahtar kelime olan “ordu”nun diğer kelimeler ile olan korelasyonuna baktığımız zaman silahlı çatışmaların devam ettiği Arakan ve Çin eyaletlerinin ordu kelimesi ile en yüksek korelasyona sahip kelimeler olduğu bulunmuştur. Bu kelimeleri takiben insan hakları ihlalleri ile ilişkili öldürme, bombalama ve haksız gibi kelimelerin ordu ile oldukça yüksek ve istatistiksel olarak güçlü bir ilişkisi olduğu görülmektedir.

Resim 4

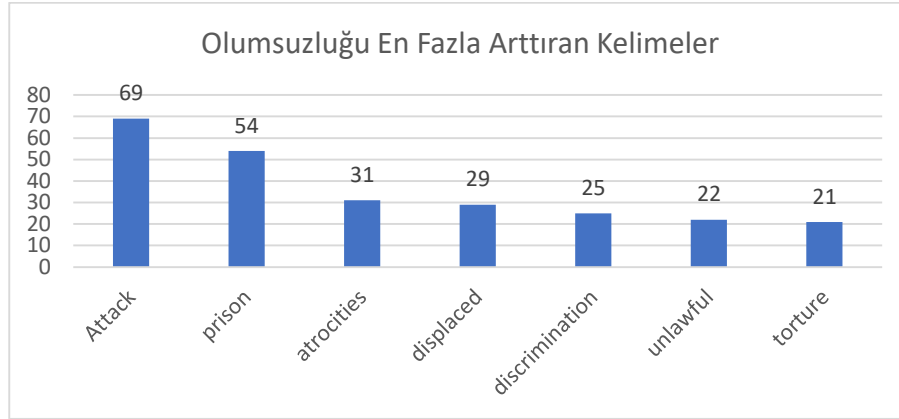
En çok kullanılan kelimeler ve korelasyon analizleri göstermiştir ki Uluslararası Af Örgütü'nün Myanmar'ı konu alan belgeleri ağırlıklı olarak Rohingya Bölgesi'ndeki insan hakları ihlallerine yoğunlaşmaktadır. Buna ek olarak silahlı çatışmaların devam ettiği diğer bölgeler olan Çin ve Şan eyaletleri de belgelerde değinilen konular arasında yer almaktadır. Akademik literatürün sıkça değindiği bir konu olan ordunun insan hakları ihlallerinin arkasında yer alması durumu, Uluslararası Af Örgütü'nün belgelerinde de görülmektedir.

Araştırmanın son adımı duygu analizi ile tamamlanmıştır. Belgelerin sıkça Myanmar'daki insan hakları ihlallerine değinmesinden ötürü belgelerin ağırlıklı olarak olumsuz olması beklenmektedir ve beklenildiği gibi belgelerin oldukça büyük çoğunluğu olumsuzdur.

Resim 5

Ancak bu çalışmada klasik duygu analizinin bir adım ötesine geçilerek belgelerdeki olumsuzluğu arttıran kelimelere odaklanılmıştır. Bu analiz sonucunda “saldırı”, “hapis” ve “vahşet” gibi kelimelerin belgeler içerisindeki olumsuz dili en fazla arttıran kelimeler olduğu görülmektedir. Ayrıca olumsuzluğu arttıran kelimelerin tamamının Myanmar’da yaşanan insan hakları ihlalleri ile ilgili olduğu bulunmuştur.

Resim 6

Olumlu belgelerin ise çoğunun Myanmar’ın demokratikleşme döneminde yayımlanan belgeler olduğu görülmektedir. Buna ek olarak özellikle Çin ve Şan eyaletlerinde silahlı çatışmaları bitirmeye yönelik gerçekleştirilen görüşmeler de belgelere olumlu yansıyan olaylardır.

Sonuç olarak bu analiz bulguları göstermektedir ki uluslararası kuruluşlar da akademik görüşleri savunmaktadır. Diğer bir deyişle Myanmar'daki insan hakları ihlallerinin arkasındaki ana aktörün ordu olduğu yönündeki akademik camiadaki baskın görüş kendisini Uluslararası Af Örgütü gibi uluslararası kuruluşların belgelerinde de göstermektedir.

Sonuç

1947'de Myanmar'ın bağımsızlığı öncesinde ülkede yaşayan en kalabalık etnik grup olan Birmanların liderleri, ülkedeki azınlık liderleriyle bir araya gelmiştir. Bu toplantının amacı yeni kurulacak ülkede bir birlik ve ulus-devlet inşa etmektir (Walton 2008: 895). Bu doğrultuda bağımsızlık sürecinde kurulan yönetim Çin, Kaçın, Şan, Karenni ve Karen azınlık liderleriyle bir anlaşma yapmak istemiştir. 1947'deki Panglong Konferansı'nda yönetim Çin, Şan ve Karen azınlık liderleriyle anlaşmıştır (Walton 2008: 890). Ancak Rohingya Müslümanları bu anlaşmaya dâhil edilmemiştir. Panglong Anlaşması, 1962 askerî darbesine kadar uygulanmış, ancak askerî darbeden sonra ordu anlaşmayı askıya almıştır (Walton 2008: 900). Bu, ülkedeki büyük etnik krizin ve birçok bölgede ordu ile etnik ayrılıkçı hareketler arasındaki silahlı çatışmaların başlangıcı olmuştur.

Uluslararası camia, uzun yıllar askerî diktatörlük altında yönetilen Myanmar'a yönelik birçok ambargo ve yaptırım uygulanmıştır. Bu süreçte Myanmar dünya ile ilişkilerini dondurmış, bu nedenle Myanmar hükümetinin uzun yıllardır süre gelen insan hakları ihlalleri dikkat çekmemiştir. Ancak 2000'li yıllardaki demokratikleşme reformları ile yaptırımlar adım adım kaldırılmıştır.

Bu durumun bir sonucu olarak Myanmar, uluslararası camia ile yeniden ilişki kurmaya başlamıştır. Bu durum, Myanmar'daki insan hakları ihlallerinin net bir biçimde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle 2010'lu yıllarda uluslararası basın ve kamuoyu ülkeyi mercek altına almış, bu dikkatin bir sonucu olarak da ülkedeki insan hakları ihlallerinin boyutu ortaya çıkmıştır.

Myanmar'da Rohingya Müslümanlarına karşı uluslararası insan hakları beyannamesindeki birçok madde ihlal edilmektedir. Örneğin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 5. maddesi, "Hiç kimsenin işkenceye veya zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleye tabi tutulamayacağını..." belirtmektedir (Birleşmiş Milletler 1948: 4). Ama bu madde yıllardır ihlal edilmektedir. Myanmar'da işkence ve insanlık dışı muamele günlük yaşamın bir parçası hâline gelmiştir. Bir başka örnek de 9. maddedir. Bu maddeye (1948: 25) göre "Hiç kimse keyfi olarak tutuklanamaz veya yerinden

edilemez.” Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Af Örgütü’nün raporları, binlerce keyfî tutuklama örneğinin olduğunu bildirmektedir (Birleşmiş Milletler 1948, 5; Uluslararası Af Örgütü 2017: 82). Yine 15. madde, “Herkesin vatandaşlık hakkına sahip olduğu”nu belirtmektedir (Birleşmiş Milletler 1948: 6). Ancak Rohingya Müslümanları vatansız halklardan biridir. Son örnek ise 13. maddedir. İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sine (1948: 74) göre “Herkesin serbest dolaşım hakkı vardır ve herkesin herhangi bir ülkeyi terk etme hakkı vardır.” Ancak Rohingya Müslümanlarının bölgelerini terk etmeleri hükümet tarafından yasaklanmaktadır. Ayrıca uzun bir süredir Rohingya Müslümanlarının seyahat etme hakları da bulunmamaktadır.

Kısaca, yapılan literatür taraması ve Uluslararası Af Örgütü’nün Myanmar ile ilgili belgeleri göstermektedir ki Myanmar’da insan hakları ihlalleri ile ilgili en çok dikkat çeken bölge Arakan ve Arakan’da yaşayan Rohingya Müslümanlardır. Ayrıca hem akademik literatür hem de Uluslararası Af Örgütü ülkede yaşanan insan hakları ihlallerinin arkasındaki en başat aktörün ordu olduğu konusunda hemfikirdir. Ordunun insan hakları ihlallerinde oynadığı role ek olarak Rohingya Müslümanların anayasada tanınan etnik gruplar listesine alınmamış olması ve bu nedenle Rohingya Müslümanların vatansız statüleri Rohingya Müslümanların yaşadıkları sorunları daha karmaşık hâle getirmektedir. Ancak literatürün ve Uluslararası Af Örgütü’nün de belirttiği gibi Myanmar’daki insan hakları ihlalleri sadece Arakan bölgesinde yaşanmamakta; Karen, Çin ve Şan eyaletlerinde de Myanmar ordusu kaynaklı insan hakları ihlalleri devam etmektedir.

Arakan Bölgesi özelinde akademik literatürün de sıkça üzerinde durduğu milliyetçi fanatik Budist grupların Rohingya Müslümanlarına yönelik saldırıları ve bu saldırıların, Müslümanların maruz kaldığı insan hakları ihlallerini daha karmaşık hâle getirmesi, Uluslararası Af Örgütü’nün belgelerinin analizinde de kendisini göstermektedir. Metin analizi sonucunda Ma Ba Tha gibi fanatik Budist gruplardan sıkça bahsedildiği ve özellikle “Ma Ba Tha”nın Arakan anahtar kelimesine odaklanan korelasyon analizinde “ordu” ile birlikte en yüksek korelasyona sahip olduğu bulunmuştur.

Literatürdeki birçok ampirik çalışmanın da gösterdiği gibi Rohingya Müslümanları sadece ekonomik ve sosyal anlamda değil hem lokal hem de ülke genelindeki siyasi arenadan da dışlanmış durumdadır (Kipgen 2013; İbrahim 2018). Bu doğrultuda Rohingya Müslümanlarının ve diğer etnik unsurların yönetime ve yerel siyasete katılımı artırılmalıdır. Ayrıca hükümetin çatışma bölgelerinde altyapı ve ekonomik yatırımlarını artırması gerekmektedir.

Müslüman ve diğler etnik halkların, kayıtlı ekonomiye de dâhil edilmesi oldukça önemlidir. Birçok akademik çalışmanın da ortaya koyduğu üzere Rohingya Müslümanlara karşı yapılan insan hakları ihlallerinin en temelinde Müslüman halkın Myanmar vatandaşı olarak görülmemesi yatmaktadır (İbrahim 2018). Bu nedenle vatandaşlık yasası genişletilmeli ve yasada yer almayan Rohingya Müslümanlar anayasaya dâhil edilmelidir. Çatışma bölgeleri ülkenin ve dünyanın geri kalanıyla entegre edilmelidir. Kısaca Myanmar anayasasının ülkedeki tüm etnik azınlıkları kapsayacak bir şekilde düzenlenmesi oldukça önemlidir.

Son olarak ise çatışma bölgelerinin militarizasyonu çok hızlı bir şekilde azaltılmalıdır. Ayrıca ülkede yaşayan etnik azınlıkların da birbiriyle entegre edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, ülke çapında bir mutabakata varılmalı ve bir genel af programı başlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

- BASHAR, Iftekharul (2017). "Countering violent extremism in Bangladesh." *Counter Terrorist Trends and Analyses* 9(6): 17-21.
- BEYRER, Chris (2017). "Ethnic cleansing in Myanmar: The Rohingya crisis and human rights." *The Lancet* 390(102): 150-157.
- BEYRER, Chris, and Adeeba Kamarulzaman (2017). "Ethnic cleansing in Myanmar." *The Lancet* 390(101): 1570-1573.
- Birleşmiş Milletler (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. United Nations, 1-90.
- BROOTEN, Lisa, Syed Irfan Ashraf, and Ngozi Agwaziam Akinro (2015). "Traumatized victims and mutilated bodies: Human rights and the 'politics of immediation' in the Rohingya crisis of Burma/Myanmar." *International Communication Gazette* 77(8): 717-734.
- CHEESMAN, Nick (2017). "How in Myanmar National Races Came to Surpass Citizenship and Exclude Rohingya", *Journal of Contemporary Asia*, 47(3): 461-483, DOI: 10.1080/00472336.2017.1297476.
- CHUA, Lynette J. (2019). "Legal mobilization and authoritarianism." *Annual Review of Law and Social Science* 15(1): 355-376.
- COLLINS, Clay, and David Weissbrodt (2006). "The Human Rights of Stateless Persons." *Human Rights Quarterly* 28(1): 245-276.
- DAVIS, William W., vd. (2015). "Health and human rights in Karen State, eastern Myanmar." *PloS one* 10(8): e0133822.
- DAVIS, William W., vd. (2015). "Militarization, human rights violations and community responses as determinants of health in southeastern Myanmar: results of a cluster survey." *Conflict and health* 9(1): 1-12.
- DONNELLY, Jack, and Daniel J. Whelan (2020). *International human rights*. New York: Routledge.
- DUSSICH, John PJ. (2018). "The ongoing genocidal crisis of the Rohingya minority in Myanmar." *Journal of Victimology and Victim Justice* 1(1): 4-24.
- Dünya Bankası (2022). *World Population*. World Bank.
- FAGAN, Andrew (2018). "Minority rights in Myanmar: Negotiating identity politics and human rights." *The Noble Banner of Human Rights*. Brill Nijhoff. 240-275.
- FINK, Christina (2017). "Myanmar in 2017: insecurity and violence." *Asian Survey* 58(1): 158-165.
- FRYDENLUND, Iselin (2017). "Religious liberty for whom? The Buddhist politics of religious freedom during Myanmar's transition to democracy." *Nordic Journal of Human Rights* 35(1): 55-73.

- GREEN, Penny, Thomas MacManus, and Alicia de la Cour Venning (2015). "Genocide in Myanmar." International State Crime Initiative.
- HASSAN, Mohammad Mehedy, vd. (2018). "Rohingya refugee crisis and forest cover change in Teknaf, Bangladesh." *Remote Sensing* 10(5): 689.
- IBRAHİM, Azeem (2018). *The Rohingyas: inside Myanmar's genocide*. London: Oxford University Press.
- JONES, William J. (2011). "Myanmar's Rohingya: Human Rights Abuses and Systemic Violence." *Mahidol University International College Journal* 1(1): 16-33.
- KAWANAMI, Hiroko (2009). "Power, Authority, and Contested Hegemony in Burmese-Myanmar Religion." *Asian Ethnology* 68(2): 177-183.
- KINLEY, David, and TREVOR Wilson (2007). "Engaging a pariah: human rights training in Burma/Myanmar." *Hum. Rts. Q.* 29(1): 368.
- KIPGEN, Nehginpao (2013). "Conflict in Rakhine State in Myanmar: Rohingya Muslims' Conundrum." *Journal of Muslim Minority Affairs* 33(2): 298-310.
- KIPGEN, Nehginpao (2015). "Ethnic nationalities and the peace process in Myanmar." *social research* 82(2): 399-425.
- KIPGEN, Nehginpao (2015). *Democratisation of Myanmar*. New Delhi: Routledge India.
- LEVY, Alexa (2019). "Rohingya in Myanmar: The United Nations' Failure to Enforce Violations of Crimes against Humanity and Genocide." *Geo. Wash. Int'l L. Rev.* 51(1): 321.
- MAHMOOD, Syed S., vd. (2017). "The Rohingya people of Myanmar: health, human rights, and identity." *The Lancet* 389(100): 1841-1850.
- MCDANIEL, Mahalia Gaskin (2017). *The politics of identity in Myanmar: the Rohingya, Kachin & Wa ethnic minorities*. Thesis, The University of Adelaide.
- MENDIOLAZA, Gustavo A. (2018). "The karen peoples of Myanmar: an examination of issues Surrounding Karen Communities in Myanmar and the application and implementation of human rights principles and laws." *AU eJournal of Interdisciplinary Research* 3(1): 100-112.
- MUSTO, Cataldo, Giovanni Semeraro, and Marco Polignano (2014). "A Comparison of Lexicon-based Approaches for Sentiment Analysis of Microblog Posts." *DART@ AI* IA*.
- NASUTION, Aulia Rosa (2018). "The Crime of Genocide on the Rohingya Ethnic in Myanmar from the Perspective of International Law and Human Rights." *Padjadjaran Journal of Law* 5(1): 182-206.

- ONYANGO, Monica Adhiambo, and Shirin Heidari (2017). "Care with dignity in humanitarian crises: ensuring sexual and reproductive health and rights of displaced populations." *Reproductive Health Matters* 25(51): 1-6.
- PARMAR, Parveen Kaur, vd. (2015). "Health and human rights in eastern Myanmar after the political transition: a population-based assessment using multistaged household cluster sampling." *PloS one* 10(5): e0121212.
- PARNINI, Syeda Naushin (2013). "The crisis of the Rohingya as a Muslim minority in Myanmar and bilateral relations with Bangladesh." *Journal of Muslim minority affairs* 33(2): 281-297.
- PEDERSEN, Morten B. (2013). "How to promote human rights in the world's most repressive states: lessons from Myanmar." *Australian Journal of International Affairs* 67(2): 190-202.
- RUSSO, Jenna B (2020). "R2p in Syria and Myanmar: Norm violation and advancement." *Global Responsibility to Protect* 12(2): 211-233.
- SOUTH, Ashley (2007). "Karen nationalist communities: The" problem" of diversity." *Contemporary Southeast Asia* 1(1): 55-76.
- SPOORENBERG, Thomas (2013). "Demographic changes in Myanmar since 1983: an examination of official data." *Population and Development Review* 39(2): 309-324.
- TAJ, Soonh, Baby Bakhtawer Shaikh, and Areej Fatemah Meghji (2019). "Sentiment analysis of news articles: a lexicon based approach." *2019 2nd international conference on computing, mathematics and engineering technologies (iCoMET)*. IEEE.
- TANG, Chih-Mao (2012). "Southeast Asian peace revisited: a capitalist trajectory." *International Relations of the Asia-Pacific* 12(3): 389-417.
- THOMSON, Curtis N. (1995). "Political stability and minority groups in Burma." *Geographical Review* 1(1): 269-285.
- Uluslararası Af Örgütü (2017). *CAGED WITHOUT A ROOF*. Amnesty International, 1-111.
- WALTON, Matthew J (2008). "Ethnicity, conflict, and history in Burma: The myths of Panglong." *Asian Survey* 48(6): 889-910.
- WARE, Anthony (2010). "Contextualisation of international development principles to difficult contexts: a case study of Myanmar." *Citizenship and globalisation research papers* 1(3): 51-83.
- ZARNI, Maung, and Alice Cowley (2014). "The slow-burning genocide of Myanmar's Rohingya." *Pac. Rim L. & Pol'y J.* 23(1): 683.

LAOS TARIMI

Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY***

Giriş

Laos yani resmî adıyla Laos Demokratik Halk Cumhuriyeti, yaklaşık üçte ikisi dağlık olan 236.800 km²'lik arazi alanıyla ve 7,2 milyon nüfusuyla Güneydoğu Asya'nın en küçük ülkelerinden biridir. Son yıllarda gözlemlenen kentleşme hareketlerine rağmen ülkenin büyük çoğunluğu yani yaklaşık %67'si kırsalda ikamet etmektedir. Bitkisel ve hayvansal üretimin Gayrisafi Yurt İçi Hasıla'daki (GSYİH) payı 2010 yılında %29 iken bu değer 2021'de %16'ya düşmüştür. Ancak nüfusun çok büyük kısmının tarım sektöründe çalışması nedeniyle ekonomi açısından tarımsal faaliyetler hala büyük önem arz etmektedir (<https://www.fao.org>).

Laos coğrafyasının %80'ini dağlık ve tepelik alanlar oluşturmaktadır. Gür ormanlara sahip olan bu ülke pek çok farklı ekolojiye ev sahipliği yapmaktadır (<https://ticaret.gov.tr>). Tarımla bu kadar iç içe olması ve doğal kaynaklarının zenginliğine rağmen Laos'un bitkisel ve hayvansal üretimde diğer ülkelerle rekabette istenilen konumda olmadığı görülmektedir. Bu çalışmada Laos'ta yapılan tarımsal üretim yapısı hakkında bilgi verilmiş ve elinde bulundurduğu üstünlüklere rağmen küresel düzeyde istenilen yerde olmamasının nedenleri analiz edilmek istenmiştir. Böylece okura Laos tarımı açısından genel bir bilgi aktarımı amaçlanmıştır.

1. Laos Coğrafyası ve Tarıma Etkileri

Laos, Güneydoğu Asya'da denize kıyısı olmayan bir ülkedir. Doğuda Vietnam, batıda Tayland ve Myanmar, güneyde Kamboçya, kuzeyde ise Çin ile komşu olmakla birlikte Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) üyesidir. Ülke 18 bölgeden oluşmuştur ve bölgelerde nemli ve yüksek sıcaklıkların görüldüğü iklim hâkimdir (<https://tr.wikipedia.org>). Subtropikal ve tropikal mevsim özelliklerini göstermesi nedeniyle dünya için de büyük

* T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Toprak Gübre ve Su Kaynakları Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü.

bir tehlike olan iklim krizi ekonomisinin tarıma dayandığı da göz önüne alındığında Laos'ta çok daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Gıda güvenliği konusunda oldukça riskli bölgeleri olan Laos, bu tehditten önemli ölçüde etkilenmektedir (Meenawat ve Sovacool, 2011: 497).

Laos'un denize kenarı bulunmamaktadır. Kuzeyde ve doğuda, engebeli ve orman bitki örtüsünün yoğun olduğu alanlar gözlemlenmektedir. Özellikle Mekong Nehri Havzası dışındaki yerlerde dağlık topografya karakteristik bir özellik göstermektedir. Ülkenin en yüksek kısmı Xieng Khouang Eyaleti'ndeki Phu Bia'dır. Ülkenin can damarı olan Mekong Nehri, Tibet'ten çıkarak ülkenin batı kısmını oluştururlar. Büyük yerleşim yerleri genel olarak Mekong Nehri'nin kıyısında şekillenmiştir (<https://www.countryreports.org>).

Daha zengin bir demografik yapı gösteren başkent de bulunduğu Vientiane dışındaki tüm bölgeler verimli vadi tabanlarından yüksek kayalık arazilere kadar değişen farklı tarımsal-ekolojik ortamlar sergiler. Laos'un yer şekilleri ülkenin önemli bir gerçeği olan yoksulluğu etkileyen önemli kriterlerden biridir. Düz arazinin az olması ve engebeli arazilerde bulunan yerleşim yerlerinde tarım yapılmasının zorlukları, seyahat süresi uzunluğu, pazara ulaşmadaki güçlükler gibi etkenler bölge halkın refah düzeyini olumsuz yönde etkilemektedir. (Epprecht vd. 2008: 18-23).

Laos'un nüfus yoğunluğu diğer Güney Asya ülkelerine kıyasla az olmasına rağmen arazi yapısı nedeniyle nüfusu barındırma yeteneği kısıtlıdır (STEA, 2000). Dağların ülkenin %80'nini kaplamasının yanı sıra, %20'den büyük eğim gösteren araziler ülkenin %71'ini oluşturur ve bu alanların yarısından fazlasında eğim %30'dan daha fazladır. Ülke topraklarının yalnızca %24'ünde eğim %5'in altındadır ve bu alanlar tarıma elverişli olarak kabul edilmektedir. Bu tarım arazileri ise Laos genelinde düzensiz şekilde dağılmıştır. Tarıma elverişli alanların çoğu Mekong Nehri'nin taşkın yataklarında yer almaktadır. Özellikle kuzey bölgesindeki yüksek eğim gösteren alanlar topraklar erozyona yatkındır ve bunun tarımsal kullanımı kısıtlayıcı etkisi oldukça fazladır. Arazilerin tarımsal kullanımını engelleyen bir diğer husus da arazilere savaş dönemlerinde yerleştirilmiş ve patlamamış mühimmattir. Bu kalıntılar hâlâ yılda iki yüzden fazla insanın ölümüne neden olmaktadır (Bounthang vd 2003: 175-176).

Laos'un demografik yapısı incelendiğinde pek çok etnik grubun bulunduğu gözlemlenmektedir. Mekong Nehri'nin vadisinde ve civar ovalarında yaşayan ve Lao Loum olarak adlandırılan insanlar toplam

nüfusun %68'ini oluşturmaktadır. Lao Theung orta eğimli bölgelerde yaşayan, Laos yerlilerinin daha çok bulunduğu ve nüfusun %22'sini oluşturan kısımdır. Yoğun yerleşim yerlerine oldukça uzak olan Lao Soung etnik grubu ise nüfusun %10'u kadardır ve geleneksel yaklaşımları muhafaza eden topluluğu oluşturmaktadır. Yüksek alanlarda yaşayan halk, düz yerleşim alanlarına kıyasla daha çok yoksulluk yaşamaktadır. Arazi tipine göre yapılan tarım sistemi değişkenlik göstermektedir. Ama hanelerinin bahçelerinde gerçekleştirilen tarım faaliyetleri başattır ve orman ürünlerinin az olduğu bölgelerde daha gelişmiş şekilde yapılmaktadır. Ayrıca hayvancılık da bütün tarımsal üretim sistemlerinin bir parçası hâlinde varlık göstermektedir. Ormancılık faaliyetleri aşırı yoksul bölgelerde hâkimdir ve tarımsal açıdan başarısız sonuçlar alınan yerlerde halkın yönelim gösterdiği geçim koludur.

Oldukça az olan düz arazilerde toprak verimliliğini korumak adına art arda yapılan ekimlerde 20 yıla kadar sürebilecek nadas uygulamaları yapılabilmektedir. (UNDP 2002; Bounthang vd 2003: 177-179). Tepe arazilerinin çok yoğun olması nedeniyle “kes-yak” olarak tanımlanan ve ormanların kesilip kalıntılarının yakıldığı ve ürün yetiştiriciliği yapılan arazi kullanımı çok uzun süren nadas sürelerini kısaltıp çiftçiye daha çok tarımsal faaliyet yapmasına imkân kılan bir yöntem olsa da ekolojik olarak büyük zararlar verdiği bilinmektedir (Kenney-Lazar 2013: 4-7).

2. Laos'un Tarımsal Yapısı ve Ülke Ekonomisine Etkileri

Laos, pandemi öncesi beş yıl göz önüne alındığında ortalama %5'in üzerinde ekonomik büyüme göstermiştir. Çin ve Avrupa arasında önemli bir ticari proje olan ve Çin desteği ile yapılmış Kuşak ve Yol (Belt and Road Initiative-BRI) demir yolunun 2021 yılı Aralık ayında bitmesiyle Laos önemli bir ekonomik bağlantı görevi üstlenmiştir. Bu girişimin Laos için önemli katkıları olması beklenmektedir. Koronavirüs salgınının geniş etkilerine rağmen halk üretime odaklanmış ve daha az ithalat odaklı bir yaşam tarzına uyum sağlamaya başlamıştır. Bu yaklaşım tarım sektörüne bağlı istihdam ve ekonomik katkının ve doğal olarak hane halkı refahının artması manasına gelmektedir. İç tüketimin yanı sıra, ülkenin tarım ürünlerinde dış pazarın giderek büyümesi beklenmektedir. Potansiyeli ve yönetim politikaları göz önüne alındığında Laos'un organik ürün üreticisi ve ithalatçısı olmak konusunda atılımları mevcuttur (<https://www.scb.co.th>).

Laos için en önemli tarım ürünü, yine çok önemli bir ihracat ürünü olarak pirinçtir. Temel gıda ürünü olmasının yanı sıra, pek çok etnik grubun dini ritüelleri ve geleneklerinin bir parçasıdır. Örneğin Luangprabang'daki Khamu çiftçileri, popüler olarak ekilen pirinç çeşitlerini “baba” ve “ana” çeşitler olarak görmektedir. Khao Kam, geç olgunlaşan yapışkan bir siyah pirinç olan “baba” çeşittir. Ölen ebeveynler için hane yakınlarına ya da yaşayan anne babaları temsilen tarlaların kenarlarına konulmaktadır. Khao Chao Leuang ise “ana” çeşidi olarak bilinmektedir ve tüketime yönelik tercih edilmektedir (IRRI 2005; Bestari vd. 2006: 1-2). Yüzyıllar boyunca çiftçilerin seçimi ve farklı etnik gruplar arasındaki tohum alışverişi Laos'un geleneksel pek çok çeşide sahip olmasına neden olmuştur. Yapışkan pirinçlerin yanı sıra; siyah, mor, kırmızı renkte pirinç çeşitleri de mevcuttur. Çiftçiler üretimde sürekliliği sağlamak için genellikle bir erkenci, bir orta, bir ya da iki adet geç olgunlaşan çeşitleri aynı anda ekilebilmektedir. Laos pirinç çeşitleri ile ilgili olarak en önemli biyoçeşitlilik merkezlerinden biridir. Özellikle yapışkan pirinçlerin 3.000'den fazla çeşidinin ana vatanı olmaktadır (Bestari vd. 2006: 2).

Pirinç, Laos'ta neredeyse %90 oranda yağmur ile yetiştirilmektedir. En çok da ovalar ve yaylalarda bulunan arazilerden elde edilmektedir. Ülkenin kuzey kesimleri pirinç yetiştiriciliğinin yoğun tercih edildiği bölgelerdir. Kurak alanlarda yetiştirilen pirinç ise daha çok ülkenin orta kısımlarında sulama yapılarak yetiştirilmektedir. Vientian ve Savannakhet sulamayla pirinç yetiştiriciliğinin en çok yapıldığı alanlardır. Kes-yak yöntemiyle dağlık alanlardaki ormanların yok edilmesiyle ortaya çıkan arazilerde yapılan pirinç yetiştiriciliği de kuzey ve doğu bölgelerde çiftçilerin uyguladığı bir yöntemdir. Bu arazilerde bir veya iki yıl pirinç yetiştirildikten sonra on yıldan yirmi yıla kadar sürecek nadasa bırakma işlemi yapılır. Ancak son zamanlarda arazinin çok az olması baskı yaratmakta ve bu süre üç yıla kadar düşmektedir (Bestari vd. 2006: 2-4).

Laos'ta 1990'lı yıllarda üretim alanlarındaki genişleme ve kullanılan çeşitlerin verimliliğinin artması sonucunda pirinç tarımında bir istikrar yakalanmıştır. Çiftçinin özellikle geliştirilmiş çeşitleri kullanması bu istikrarın en önemli faktörlerinden olmuştur. Bu başarı Laos'un pirinç söz konusu olduğunda kendi kendine yeten bir ülke olmasını sağlamıştır. Bu uygulamaların zayıf yönleri yayım faaliyetlerinin yeterince geliştirilememesi ve çiftçilere kredi gibi imkânların sağlanamamasıydı. Nitekim hasat sonrası işlemler olan depolama, öğütme gibi faaliyetler Laos çiftçisinin önünde engel teşkil etmeye devam etmektedir. Politika düzeyinde, sınır ötesi ticarete

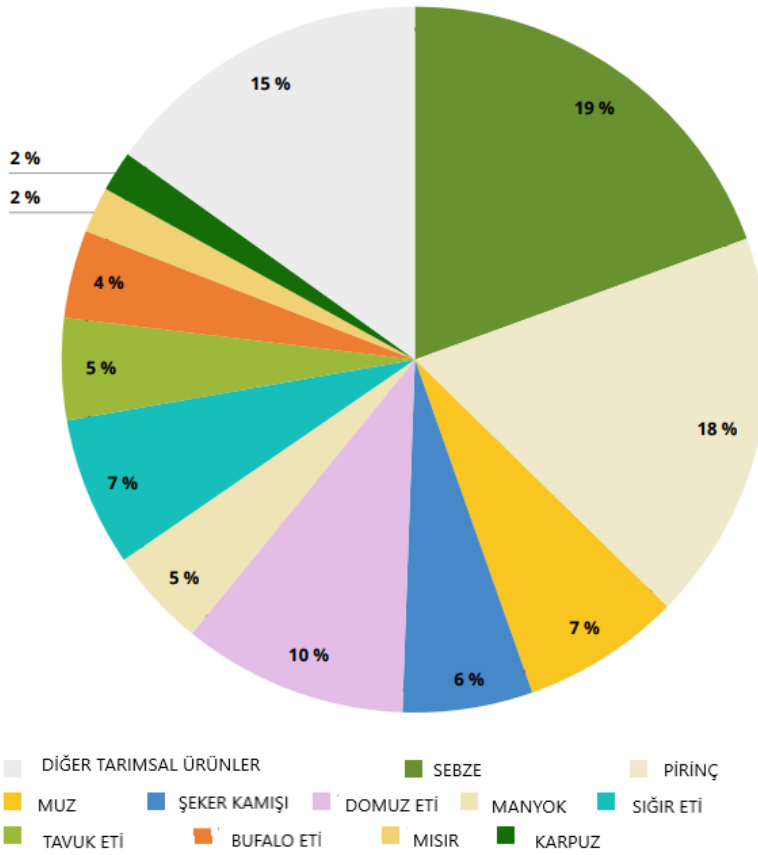
ilişkin hükûmet uygulamalarındaki tutarsızlıklar, pirinç sektörünün genişlemesini sınırlandırmaktadır (Eliste ve Santos 2012: 20-21).

Bununla birlikte 2020 yılında başlayan pandemi sebebiyle yaşanan doğal afetlerle bitki hastalıkları, iç tüketimi rahat karşılayan ve önemli bir ihraç ürünü olan pirinç üretiminin düşüşe geçmesine, iç tüketime bile yetmemesine neden olmuştur. Ancak yaşanan kısıtlayıcı olumsuzluklara rağmen Laos Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin pirinç üretimi 1972'de 816.830 ton iken 2021'de yıllık ortalama %3,98 oranında artarak 3,87 milyon tona yükselmiştir (<https://www.scb.co.th>, <https://knoema.com>). Pirinç üretilmeyen bölgelerde ise mısır üretimi çiftçiler tarafından tercih edilen faaliyetlerden biridir (<https://www.fao.org>). Mısır üretimi kırsal alanların önemli bir geçim kaynağını oluşturmasının yanı sıra, önemli bir ihraç ürünüdür (Castella ve Nanthavong, 2014: 300-304). Mısırın 2000'li yıllarda hızlı yayılımı pek çok tarım ürününün yerini almasını sağlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte yatırımlar da artmış sadece hibrit tohumlar değil mekanik sürüm teknikleri ve bitki koruma ilaçlarının kullanımı da yaygınlaşmıştır (Jobard vd. 2011: 380, Lestrelin vd. 2012: 41-49, Castella vd. 2012: 300). Laos'un mısır için önemli dış pazarları Çin, Tayland ve Vietnam olmakla birlikte daha çok hayvan yemi olarak kullanımı gözlemlenmektedir. Mısırın kırsal kalkınmadaki rolü de göz önünde alındığında ülkenin ekonomik planları ve stratejilerinde büyük bir önem arz etmektedir (<https://unctad.org>).

Laos halkının temel diyeti pirinç üzerine kurulmuş olsa da meyve ve sebze üretimi beslenme alışkanlıklarını çeşitlendirmek, kırsal yoksulluğu azaltmak ve özellikle organik tarımla üretilen ürünlerin pazar imkânlarını arttırmak için fırsat olarak düşünülmektedir. Meyve ve sebze üretimi pek çok fırsatın yanı sıra, mücadele edilmesi gereken bazı engelleri ortaya çıkarmaktadır. Bu üretim türü için önemli olan üretim girdilerinin geliştirilmesi konusunda ülke önemli potansiyele sahip olsa da kısa rotasyon, kes-yak tarımı, çok az organik madde ilavesi gibi uygulamalar toprağın verimliliğini olumsuz yönde etkilemektedir. Tropik bölgelerde organik maddenin oksidasyonunun zor olması da meyve sebze üretimi söz konusu olunca mücadele edilmesi gerekli tarımsal engellerden biri olmaktadır. Bir diğer sorun da meyve-sebze yetiştiriciliğinde girdilerin lojistiğinin sağlanması ile ilgili yaşanan engellerdir (Intaratat vd. 2014: 1-7). Buna rağmen gıda arzında gözlemlenen çeşitliliğinin %13'ünü meyve sebze tarımı oluşturmaktadır. Mısır'ın 2000'li yıllarının ortalarında ticari bir değer kazanması ile katma değeri yüksek meyve ve sebzelerin yetiştirilmesinde de

artış başlamıştır. Özellikle muz ve fasulye türleri geleneksel ekim alışkanlıkları değişince en çok tercih edilen ürünlerden olmuştur. Bu durum hem Laos'un üretim strüktürünü değiştirmiş hem de yeni pazar olanakları açılmasına sebep olmuştur (Intaratat vd 2014: 1-7; Boulom vd 2022: 11-13). Özellikle muz, Laos için çok önemli bir ihracat ürünüdür. Ayrıca ulus ötesi arazi kullanımlarının da konusunu oluşturmaktadır. Çin tarafından Laoslu çiftçilerin muz yetiştiriciliği için arazilerinin kiralanması yaygın bir uygulama hâline gelmiştir. Yatırımcıların Laos arazilerini kullanmak için geliştirdiği yöntemler ve süreçte yapılan arazi tahribatının köylü ve toprak arasında yabancılaşma gibi sorunları da beraberinde getirebileceği bilinmektedir.

Şekil 2.1. Laos 2019 Bitkisel ve Hayvansal Üretim Oranları

Kaynak: (<https://www.fao.org/faostat/en/#countr>; Boulom vd. 2022).

Büyük alıcı olan Tayland gibi ülkelerin dış talebini karşılamak için yapılan muz tarımı neticesinde kuralların ihlali nedeniyle hükümet pek çok arazi sahibi ve şirketin imtiyazlarını askıya almak durumunda kalmıştır. Ayrıca ihracat açısından büyük bir kalemi oluşturan muz tarımı ile ilgili olarak iyi tarım uygulamalarını teşvik edecek politikalar da üretilmeye başlanmıştır (<https://www.scb.co.th>; Friis 2017: III). Önemli bir diğer ihracat ürünü olan kahve de Laos için stratejik bir endüstriyel bitkidir. Laos'un kahve için çok uygun olan iklimi ve toprağı yüksek kaliteli Arabica kahvesinin yetiştirilmesine olanak sağlar. Özellikle Bolovens Yaylası'nın üst kısımları değerli kahve üretimi için iyi bir coğrafyadır (Winston vd. 2005: 1). Kahvenin yanı sıra Laos çayının da önemli ekonomik getirilerinin yanı sıra, kültürel bir yeri mevcuttur. Dağlık alanlar çay tarımı için uygun lokasyonlardır. Çay bahçelerinin yanı sıra, tarihî çay ağaçlarından toplanan ürünlerin de ticareti çayın kıymetini arttırmaktadır. Laos, çayın hikâyesinin başladığı en eski coğrafyalardan biri olarak bilinmektedir. Neredeyse 4.000 yıllık çay ağaçları Laos ormanlarında yaşamaktadır (<https://www.golaos.tours>).

Şeker kamışı, Laos için önemli bir döviz kaynağı olmakla birlikte çeşitli lokasyonlara dağılmış çiftçiler için de önemli bir geçim kaynağıdır. Çoğunlukla küçük çiftçiler tarafından yetiştirilse de büyük ölçekli arazilerde de yetiştirilen bir üründür. Louang Namtha eyaleti en çok şeker üretimi yapılan yerdir. Bunun yanı sıra, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir bölümünün bu eyalette olması nedeniyle de Louang Namtha ekonomik açıdan cazibe merkezi hâline gelmiştir. Şeker kamışından üretilen şeker önemli bir ihraç ürünü olmakla birlikte çiftçiler, araçlar ve firmaları bağlayan büyük bir ticari ağı oluşturmaktadır. Bu ağdaki paydaşların çok olması ve arz miktarındaki değişkenlikler şeker fiyatında dalgalanmalar olmasına ve çiftçinin bundan olumsuz manada etkilenmesine neden olmaktadır (Meyer ve von Cramon-Taubadel 2004: 581-611; Dawe 2009: 1-12; Jensen ve Møller 2007: 25; Leebouapao ve Voladeth 2011: 269-306, Phimthong vd 2020: 61). Laos'un 2021 yılında şeker kamışı üretimi 1,89 milyon tondur. Bahse konu dalgalanmalar üretim miktarını çok değiştirirse de 1972 yılından itibaren gözlemlenen üretim grafikleri şeker kamışı yetiştiriciliğinde artış eğiliminin korunduğunu göstermektedir (<https://knoema.com>).

Biyoetanol ve un ham maddesi olan manyok, Laos'un başlıca ihracat ürünlerinden bir tanesidir. Çin, Tayland, Vietnam gibi ülkelerin dış pazarını oluşturduğu bu ürün çabuk büyüme periyodu olması nedeniyle de çiftçilerin tercih ettiği tarımsal mahsullerdendir. Önceleri ülkede küçük ölçekle yapılan

manyok tarımı talebin artması ile birlikte giderek büyüyen arazilerde yapılmaya başlanmıştır. Küçük ölçekli manyok çiftçilerinin üretim teknolojileri ve teknik bilgiden yoksun olarak yaptığı geleneksel üretim şekli verimi sınırlandırmaktadır. Sınırlı arazi büyüklüğü karşısında yüksek üretimi sürdürmek için, küçük ölçekli manyok çiftliklerinin verimliliğinin artırılmasına yönelik özel desteklere ihtiyacı vardır (Soukhamthat ve Wong 2016: 21). Nitekim ticari önemi giderek artan ve üretim alanları da yıllar geçtikçe büyüyen bu bitki ile ilgili kalkınma politikaları düzenlenmektedir. Laos'ta 100 bin hektardan daha fazla ekim alanının kaplayan manyok, 2021 yılının Şubat ayında en çok ihraç edilen ürün olmuştur ve bölgenin önemli ihracatçıları arasından ülke yer edinmiştir. Ancak araçların çok fazla olduğu bu üretim ve pazarlama ağında çiftçinin kâr marjı oldukça düşmektedir. Yetiştirilen manyokun kalitesinin istenilen düzeyde olmaması da verilen emeğin karşılığının alınamamasına neden olmaktadır (<https://www.laophattananews.com>; Souvannavong 2021: 189-203).

Laos'ta hayvancılık, bitkisel üretim ile ilgili yapılan ekonomik atılımlar nedeniyle 2000'li yıllarda büyümesin yavaşlatsa da yaklaşık 45 yıldır gelişim eğilimi göstermektedir (Xayalath vd. 2021: 228-229). Laos'ta geleneksel olarak küçük çiftlik sahipleri sığırları bir zenginlik kaynağı olarak görmektedir. Yük taşınması, tarımsal faaliyetlerde kullanılması, gübre kaynağı olarak görülmesi ve ulaşım aracı olarak görülmesi nedeniyle sığırlar Laos'ta önem arz etmektedir. Daha çok küçük ölçekli çiftçiler ve arka bahçelerini kullanan halk tarafından yetiştirilmesi sığır yetiştiriciliğinde hâkim sistemi oluşturmaktadır. Yerli türler genellikle serbest dolaşım hâlinde doğal meralar, nadasa bırakılan alanlar, çeltik tarlaları ve ormanlarda otlatılırlar. Bu nedenle en çok doğal meralar, geviş getiren hayvanların ana yem kaynağını oluşturmaktadır. Bu sektöre bağlı olarak yapılan yem bitkileri yetiştiriciliğinde ise yetersizlik mevcuttur. Büyükbaş hayvan üretimi genel olarak iç talebi karşılamaya yöneliktir. Büyüyen ekonomi ile birlikte daha kaliteli ürün üretimi de Laos üreticilerinin gündemine alınmış ve ürün çeşitliliğini sağlamıştır. Bu da Laos halkının genel olarak tercih ettiği sığır etinin özellikle Vientiane'deki restoran ve süper marketlerde daha yüksek kalitede olması yönündeki tercihleri arttırmıştır. Laos yönetimi de yerli sığırların ağırlıklarını artırıp egzotik ırkları tanıtmak amaçlı politikalar üretmenin yanı sıra, yüksek kaliteyi sağlamak için de Wagyu sığır çiftliklerinin kurulmasını sağlamışlardır (Napasirth ve Napasirth 2018: 961-967). Bufalo da sığır gibi hane halkları tarafından pek çok açıdan

değerlendirilen bir üründür. Ancak kalitesiz yem, teknik bilgi ve imkânlarda eksiklik, hastalık yönetimindeki zayıflıklar, pazara ulaşımdaki sektörün zayıf yanlarını oluşturmaktadır (Nampanya vd 2014: 38).

Laos'ta küçük alanlarda yapılan tarımsal faaliyetler karma olarak sürdürülmektedir. Bu bağlamda domuzlarda hane halkının sığırlarla birlikte yetiştirdiği besi hayvanlarındandır. Neredeyse tüm tarımla uğraşan hanelerin domuz tarımı yaptığı bilinmektedir. Geleneksel domuz üretimi hasat edilen ya da nadasa bırakılan alanlarda serbestçe yapılan beslenme şekliyle yetiştirilmektedir. Yetiştirme şekli genetik iyileştirmeler için yeterli değildir ve kontrolsüzdür. Ülke genelinde gözlemlenen besin talebindeki çeşitlenme Laos halkı için ikinci önemli et olan domuz üretiminde gelişimi zorunlu tutmaktadır. Yerel düzeyde yapılan yetiştirme maalesef yeterli olmadığı için dış ülkelerden domuz ve domuz eti alımı yapılmak durumunda kalmaktadır. Düşük verim, hayvanın büyüme hızındaki yavaşlık, kaliteli yem eksikliği ve hastalıklar sektörün mücadele edilmesi gereken unsurlarındandır (Keonouchanh ve Dengkhounxay 2017: 37).

Laos'ta yetiştirilen başlıca kanatlı türleri tavuklar ve ördeklerdir. Bunun yanı sıra; kaz, hindi, güvercin ve bıldırcın yetiştiriciliği de mevcuttur. Ülkenin orta ve kuzey kısmında kanatlı üretimi daha yoğun olarak yapılmaktadır. Genel olarak üç ana sistemle yetiştiricilik yapılmaktadır. Bunun en yaygını ve kanatlı popülasyonunun çoğunu oluşturan yetiştirme şekli olan geleneksel yöntemlerle yapılan küçük ölçekli hane halkı üretimidir. Pazar odaklı orta ölçekli ve endüstriyel şekilde ve büyük ölçekli yapılan yetiştirme sistemleri de uygulanan kanatlı yetiştirme sistemleridir. Kırsal kesimde hanelerce üretilen kümes hayvanlarının çoğu hane halkı tarafından tüketilmektedir. Fazla üretilmesi hâlinde de hediye olarak ya da satış amaçlı kullanılırlar. Satışlar çiftliklere gelen tüccarlara ya da yakın olması hâlinde doğrudan perakende yerleri ya da pazarlara iletilmektedirler. Komşu Güneydoğu Asya ülkelerinde de olduğu gibi kanatlı pazarında dağıtım ve pazarlama konusunda tüccarlar kilit rol oynamaktadır (Burgos vd. 2008: 1-12). Laos'ta 2021 yılında kümes hayvanı eti ihracatı 118 tondur. Kanatlı eti ihracatı son yıllarda önemli dalgalanmalar gösterse de 2014 yılından beri artış eğilimi göstermektedir (<https://knoema.com>).

3. Laos'ta Eski Bir Gelenek: Geçişli Tarım

Geçişli tarım sistemi arazi parçalarının geçici sürelerle ekilmesi ve daha sonrada terk edilerek nadasa bırakılması temeline dayanmaktadır. Bu teknik genel olarak gelişmekte olan ya da düşük gelire sahip ülkelerde gözlemlenir.

Bu süre zarfında kes-yak denilen bölgenin üzerindeki bitki örtüsünün kesilerek ve kalan kalıntıları yakılarak tarımsal yetiştiriciliğe uygun hâle getirilmesi yöntemi uygulanır. Başka bir yöntem de yakma işlemi olmaksızın alanı bitki ekimine hazırlamaktır. Bu yöntemlerle hazırlanan arazi toprakları bitkinlik emaresi göstermesi hâlinde üreticiler tarafından nadasa bırakarak geçici süreyle terk edilirler (<https://en.wikipedia.org>). Bu yöntemler kullanılarak gerçekleştirilen yer değiştirmeli tarım Laos'un dağlık bölgelerinde yüzyıllardır halkın uyguladığı bir sistem olmuştur. Tarım arazisinin oldukça az olması ve halkın en önemli gelir kaynağının tarım olması nedeniyle geçişli tarım sosyal düzeyde anlaşılabilir bir çözüm olsa da ekolojik ve ekonomik açıdan düşünüldüğünde daha uygun sistemlerin seçilmesi elzem görünmektedir. En basit hâliyle düşünülmesi hâlinde bile geçişli tarım sisteminin tarımsal açıdan yapılacak veri toplama çalışmalarını belirsizleştirdiği gibi ormansızlaşmanın da ana nedeni olarak görülmesi gerekmektedir. (Padoch vd 2007: 29-41; Froking vd 2009-114; Mertz vd 2009: 259-64; Mertz vd 2012: 63-76. Heinimann vd 2017). Ancak arazi yokluğu baskısı ve halk alışkanlıkları söz konusu olduğundan geçişli tarımın Laos'un üzerinde en çok durulması gereken üretim sistemi olduğu söylenebilir.

Geçişli tarım uygulamalarında nadas süreleri 5 yıldan az, 5-10 yıl ve 10-25 yılı aşan süreler olarak belirlenebilmektedir (Cramb vd. 2009: 323-346; Fox vd. 2014: 318-326; Mertz vd. 2009: 259-264; Ramcilovic-Suominen ve Kotilainen 2020: 2). Uzun nadas dönemlerinin kültürel adetlerin, biyolojik parametrelerin (Dressler vd. 2015: 1265-1283; Ramcilovic-Suominen ve Kotilainen 2020: 2) ve toprağın karbon tutma özelliğini iyileştirdiğine (Fox vd. 2014: 318-326; Ramcilovic-Suominen ve Kotilainen 2020: 2) dair çalışmalar mevcuttur. Ancak genel olarak ormansızlaşmanın ve arazinin bozulmasının en büyük nedenlerinden birinin geçişli tarım sisteminde uygulanan yöntemler olduğu uzmanlarca belirlenmiştir (Kenny-Lazar 2013: 4-7; Kotilainen 2020: 2). Ancak bu sistemin terk edilmesi ile ormansızlaşmış alanların kauçuk ağaçları gibi kalıcı tarım sistemlerine bırakması da çevresel sorunları daha yıkıcı hâle getirmektedir (Cramb vd. 2009: 323-346; Fox vd. 2009: 305-322; Heinimann vd. 2017).

Laos yöneticileri geçişli tarıma yönelik katı kurallar koymuşlardır. Özellikle kes-yak uygulamaları Laos hükûmetinin uzun yıllar en önemli endişelerinden biri olmuştur. Geçmiş yıllarda modern ve yerleşik tarıma geçilmesine yönelik üretilmiş politikalar aynı zamanda dağ köylerindeki

halkı alçak bölgelere yerleştirmeye yönelik hedefleri de gözetmiştir. Ulusal Ormancılık Konferansı'nın 1989 yılında düzenlenmesi sonucu orman arazisi tahsisi yaparak köylülerin geçişli tarım uygulamalarına yönelik düzenlemeler getirilmeye çalışılmıştır. Arazi ve Orman Tahsisi Programı ile bu geleneksel yöntemin azaltılarak tarım sistemlerinin değiştirilmesi amaçlanmıştır. Yıllarca çok sert uygulamalar yürütülmüş ancak çiftçinin eski alışkanlıklarından tümüyle ayrılması gerçekleştirilememiştir. Zaman geçtikçe halkın uygulamakta ısrar ettiği bu eski sistemle ilgili politikalar daha da yumuşatılmıştır. Bunun en büyük nedenlerinden biri uygun şekilde yapılan geçişli tarımın uzun nadas sürelerinin ekolojiye olan faydalarının kalıcı tarımsal sistemlere göre daha fazla olduğu bilincinin gelişmesi olmuştur. Bir diğer etken de bu tarım sisteminin halk açısından çok benimsenmiş bir yöntem olması ve üretilen politikaların sosyokültürel bağlamdan uzaklaşarak yapılması hâlinde başarıya ulaşamayacağına dair kazanılan farkındalıklardır (Kenny-Lazar 2013: 4-7).

Sonuç

Tarımsal faaliyetlerin bir yaşam biçimi hâline geldiği ve ülke ekonomisinin temelini oluşturan Laos'un büyük ölçekte tarım yapılabilecek arazi miktarının azlığı ülkenin tarım politikalarını belirlemede en önemli unsurlardan biridir. Yer şekilleri tarımın kırsalda yapılan faaliyetleri ve doğal olarak ülkenin refah seviyesini direk olarak etkileyen bir unsur olmaktadır. Küçük ölçeklerde ve geleneksel yöntemler kullanılarak yapılan bitkisel ve hayvansal üretimin ülke ekonomisine katkılarının beklenen düzeyde olması imkânsızdır. Ancak ülkenin düzlük alanlarında gerçekleşen pek çok tarımsal üretimin de dünya standartlarının altında teknik imkânlarla sahip olduğu görülmüştür. Tarımla yaşayan bir ülke olmasının yanı sıra, tarımsal arazilerinin azlığı gerçeğini yarattığı paradoks ancak kısıtlı alanlarda yüksek verim imkânı sunan teknolojilerin geliştirilmesi ile aşılabilir. Bu nedenle Laos'un tarımsal ürünlerde gen kaynaklarını korumasının yanı sıra, ekonomik olarak daha çok verim verme potansiyeline sahip bitkisel ve hayvansal girdilere yönelmesi ya da geleneksel tarım yöntemleri dışında farklı teknikler benimsemesinin gerekliliği aşikârdır. Ayrıca teknik bilginin kırsala da yayılması için yayım çalışmalarına daha fazla önem verilmesi yöneticilerin getirmek istedikleri daha modern tarımsal yöntemlerin benimsenmesini kolaylaştıracaktır. Gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenen tarımsal engellerin pek çoğu maalesef Laos için de geçerlidir. Ancak ticari yollar açısından stratejik bir yerde olması, buna istinaden ülkeye yapılmış yatırımlar ve yöneticilerin tarımsal politikaları ülke

yönetiminin merkezine konumlandırılarak yapmış olduğu atılımlar, ekonomik veriler incelendiğinde sonuç vermeye başlamaktadır. Komşu ülkelerle yapılan iş birlikleri de göz önüne alınınca Laos'un ilerleyen zamanlarda tarımsal açıdan çok daha başarılı konumda olacağı öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- BESTARI, N. G., Shrestha, S., Mongcopa, C. J., & Lao, P. D. R. (2006). An evaluation synthesis on rice.
- BIRCH, C. J., Bonney, L., Ives, S. W., & McPhee, J. E. (2014). Integrating resource management for fruit and vegetable production in Laos and Cambodia.
- BOULOM, S., Nanthavong, T., Guéneau, S., Mehta, M. P., Khosla, P., Tuazon, M. A., ... & Tefft, J. (2022). Food systems profile. The Lao people's Democratic Republic. Catalysing the sustainable and inclusive transformation of food systems.
- BOUNTHONG, B., Raintree, J., & Douangsavanh, L. (2003, October). Upland agriculture and forestry research for improving livelihoods in Lao PDR. In *Environment and Sustainable Development. Proceedings of an international symposium, The United Nations University, Tokyo, Japan* (Vol. 2930).
- BURGOS, S., Otte, J., & Roland-Holst, D. (2008). Poultry, HPAI and Livelihoods in Lao People's Democratic Republic—A Review.
- CASTELLA, J-C., Jobard, E., Lestrelin, G., Nanthavong, K., and Lienhard, P. (2012), "Maize Expansion in Xieng Khouang Province, Laos: What Prospects for Conservation Agriculture?" In *The 3rd International Conference on Conservation Agriculture in Southeast Asia - Hanoi 2012*, pp. 300-304.
- CRAMB, R. A., Colfer, C. J. P., Dressler, W., Laungaramsri, P., Le, Q. T., Mulyoutami, E., ... & Wadley, R. L. (2009). Swidden transformations and rural livelihoods in Southeast Asia. *Human Ecology*, 37, 323-346.
- DAWE, D. (2009). Cereal price transmission in several large Asian countries during the global food crisis. *Asian Journal of Agriculture and Development*, 6(1362-2016-107624), 1-12.
- DRESSLER, W. H., Mahanty, S., Clendenning, J., & To, P. X. (2015). Rarticulating governance through carbon in theLao PDR?. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 33(5), 1265-1283.
- ELISTE, P., Santos, N., & Pravongviengkham, P. P. (2012). *Lao People's Democratic Republic rice policy study 2012*. FAO.
- EPPRECHT, M., Minot, N., Dewina, R., Messerli, P., & Heinimann, A. (2008). *The geography of poverty and inequality in the Lao PDR*. Geographica Bernensia.
- FOX, J., Castella, J. C., & Ziegler, A. D. (2014). Swidden, rubber and carbon: Can REDD+ work for people and the environment in Montane Mainland Southeast Asia?. *Global Environmental Change*, 29, 318-326.
- FOX, J., Fujita, Y., Ngidang, D., Peluso, N., Potter, L., Sakuntaladewi, N., ... & Thomas, D. (2009). Policies, political-economy, and swidden in Southeast Asia. *Human Ecology*, 37, 305-322.

- FRIIS, C. (2017). Land use change in a globalised world. Exploring the relevance of the telecoupling framework in the case of banana plantation expansion in northern Laos PHD Thesis; Humboldt-Universität zu Berlin – Geographisches Institut
- FROLKING, S., Palace, M. W., Clark, D. B., Chambers, J. Q., Shugart, H. H., & Hurtt, G. C. (2009). Forest disturbance and recovery: A general review in the context of spaceborne remote sensing of impacts on aboveground biomass and canopy structure. *Journal of Geophysical Research: Biogeosciences*, 114(G2).
- HEINIMANN, A., Mertz, O., Froelking, S., Egelund Christensen, A., Hurni, K., Sedano, F., ... & Hurtt, G. (2017). A global view of shifting cultivation: Recent, current, and future extent. *PLoS one*, 12(9), e0184479.
- International Rice Research Institute (IRRI) (2005) Lao PDR Rice Biodiversity Project (Phase 2). Progress Report submitted to the Swiss Agency for Development and Cooperation. Los Baños.
- JENSEN, J. D., & Møller, A. S. (2007). *Vertical Price Transmission in the Danish food marketing chain*. Institute of Food and Resource Economics, University of Copenhagen.
- JOBARD, E., Keophosay, A., Nanthavong, K., Khamvanseuang, C., Castella, J. C., & Lestrelin, G. (2011). Accompanying the 'maize boom' in the Kham basin and Nonghet district. *NAFRI Policy Brief Series, NAFRI, Vientiane*.
- KENNEY-LAZAR, M. (2013). Shifting cultivation in Laos: Transitions in policy and perspective. *Report commissioned by the Secretariat of the Sector Working Group for Agriculture and Rural Development of Lao PDR, Vientiane*.
- KEONOUCHANH, S., Dengkhounxay, T., & Lao, P. D. R. (2017). Pig production and pork quality improvement in Lao PDR. In *Online https://www. angrin. tlri. gov. tw/meeting/2017TwVn/2017TwVn_p37-42. pdf*.
- LEEBOUAPAO, L., & Voladeth, S. (2011). Agricultural development, trade and regional cooperation in an integrating and industrializing East Asia, The case of Lao PDR. *Agricultural Development, Trade and Regional Cooperation in Developing East Asia, Jakarta: ERIA*, 269-306.
- LESTRELIN, G., Nanthavong, K., Jobard, E., Keophoxay, A., Lienhard, P., Khambanseuang, C., & Castella, J. C. (2011). To till or not to till? Opportunities and constraints to the diffusion of conservation agriculture in Xieng Khouang Province, Lao PDR. *Outlook on Agriculture*, 41(1), 41-49.
- LIENHARD, P., Castella, J. C., Ferrand, P., Cournarie, M., d'Aquino, P., Scopel, É., & Bournoux, N. (2019). Accompanying the actors of the agroecological transition in Laos. *The Agroecological Transition of Agricultural Systems in the Global South; Côte, F.-X., Poirier-Magona, E., Perret, S., Roudier, P., Rapidel, B., Thirion, M.-C., Eds*, 89-105.

- MEENAWAT, H., & Sovacool, B. K. (2011). Adapting to climate change in Laos: challenges and opportunities. *TERI Information Digest on Energy and Environment*, 10(4), 497-504.
- MERTZ, O., Müller, D., Sikor, T., Hett, C., Heinemann, A., Castella, J. C., & Sun, A. Z. (2012). The forgotten D: challenges of addressing forest degradation in complex mosaic landscapes under REDD+. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 112(1), 63-76.
- MERTZ, O., Padoch, C., Fox, J., Cramb, R. A., Leisz, S. J., Lam, N. T., & Vien, T. D. (2009). Swidden change in Southeast Asia: understanding causes and consequences. *Human Ecology*, 37, 259-264.
- MEYER, J., & Von Cramon-Taubadel, S. (2004). Asymmetric price transmission: a survey. *Journal of agricultural economics*, 55(3), 581-611.
- NAMPANYA, S., Young, J., Bush, R., Windsor, P., & Khounsy, S. (2014). The food security challenge for the buffalo meat industry: perspectives from Lao PDR. *Journal of Buffalo Science*, 3(2), 38-47.
- NAPASIRTH, P., & Napasirth, V. (2018). Current situation and future prospects for beef production in Lao People's Democratic Republic—a review. *Asian-Australasian Journal of Animal Sciences*, 31(7), 961.
- PADOCH, C., Coffey, K., Mertz, O., Leisz, S. J., Fox, J., & Wadley, R. L. (2007). The demise of swidden in Southeast Asia? Local realities and regional ambiguities. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 107(1), 29-41.
- PHIMTHONG, X., Mgale, Y. J., Sikamwaya, R. M., & Guiyu, Z. (2020). Pricing Efficiency in Agricultural Markets: Evidence from the Sugarcane Sector in Laos. *South Asian Journal of Social Studies and Economics*, 60-68.
- RAMCILOVIC-SUOMINEN, S., & Kotilainen, J. (2020). Power relations in community resilience and politics of shifting cultivation in Laos. *Forest Policy and Economics*, 115, 102159.
- SOUKKHAMTHAT, T., & Wong, G. Y. (2016). Technical efficiency analysis of small-scale cassava farming in Lao PDR. *Asian Journal of Agriculture and Development*, 13(1362-2017-801), 21-40.
- STEPA. (2000). National Environmental Action Plan 2000. Science, Technology and Environment Agency (STEPA), Lao PDR.
- The Cassava Value Chain in Lao PDR Souvannavong Australasian Agribusiness Perspectives, (2021) Volume 24, Paper 13 Page 189.
- UNDP Facts. (2002) The Population of Lao PDR. Vientiane, Lao PDR.
- WINSTON, E., Op de Laak, J., Marsh, T., Lempke, H., & Chapman, K. (2005). Arabica coffee manual for Lao-PDR.

XAYALATH, S., Mujitaba, M. A., Ortega, A. D. S. V., & Rátky, J. (2021). A review on the trend of livestock breeds in Laos. *Acta Agraria Debreceniensis*, (1), 227-237.

Elektronik Kaynaklar

https://en.wikipedia.org/wiki/Shifting_cultivation (10.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://knoema.com/atlas/Lao-Peoples-Democratic-Republic/topics/Agriculture/Trade-Export-Quantity/Poultry-meat-exports-quantity> (10.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://knoema.com/atlas/Lao-Peoples-Democratic-Republic/topics/Agriculture/Crops-Production-Quantity-tonnes/Sugar-cane-production> (10.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://knoema.com/atlas/Lao-Peoples-Democratic-Republic/topics/Agriculture/Crops-Production-Quantity-tonnes/Rice-paddy-production> (10.01.2023 tarihinde erişildi).

https://ticaret.gov.tr/data/5f3bc6c613b876ea88e4cc3b/Laos_Ulke%20Profili%20_Nisan%20_2021.docx.pdf (10.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Laos> (03.01.2023 tarihinde erişildi).

https://unctad.org/system/files/official-document/ditcommisc2020d2_en.pdf (02.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.fao.org/faostat/en/#country/120> (22 Mart 2022 tarihinde erişildi).

<https://www.countryreports.org/country/Laos/geography.htm> (03.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.fao.org/countryprofiles/index/en/?lang=fr&iso3=lao> (05.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.fao.org/laos/fao-in-laos> (04.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.golaos.tours/laos-tea-production/> (02.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.laophattananews.com/archives/105349> (02.01.2023 tarihinde erişildi).

<https://www.scb.co.th/en/personal-banking/stories/business-maker/laos-agriculturalproducts.html?value=international-trade> (02.01.2023 tarihinde erişildi).

MYANMAR TARIMINA BİR BAKIŞ

Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY***

Giriş

Myanmar, ekonomisinin büyük bölümünü tarımsal faaliyetlerin oluşturduğu bir Güneydoğu Asya ülkesidir. Doğal kaynaklarının sunduğu önemli avantajlara rağmen siyasi alanda yaşamış olduğu inişli çıkışlı dönemler, kalifiye insan gücü eksikliği ve tarımsal üretimde teknolojik gelişmelerin takip edilmemiş olması ülkenin tarımsal potansiyelinin gerçek manada kullanılamamasına neden olmaktadır. Pek çok kültürü içinde bulundurması, doğal güzellikleri, sahip olduğu yer altı kaynakları ve iklim özellikleriyle dünyanın pek çok yerinden daha fazla kaynağa sahip Myanmar, yanlış politikalar ve siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle pek çok insanın hak ettiği yaşamı elde edemediği bir coğrafya hâline gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmada, coğrafi özelliklerinin ve doğal kaynaklarının sağladığı kazanımlar ve önemli tarımsal üretim kollarının yanı sıra, ülke tarımında istenilen gelişimin gerçekleşmemesinin nedenleri ve sorunların aşılması amacıyla yapılan çalışmalar irdelenmiş ve Myanmar tarımı pek çok yönüyle ele alınmıştır.

1. Myanmar Tarımını Etkileyen Coğrafi Özellikler

Burma adıyla da bilinen Myanmar, Güney Asya bölgesinde bulunan, Bengal Körfezi ve Andaman Denizi'ne kıyıları olan; Çin, Laos, Bangladeş, Hindistan ve Tayland'a komşu konumunda, 678.500 kilometrekare yüz ölçümüne sahip olup pek çok etnik gruptan gelmiş yaklaşık 70 milyon insanın ana vatanıdır (<https://www.cia.gov/the-world-factbook>; <https://tr.wikipedia.org>). Ülkede sıra dağlar kuzeyden güneye doğru uzanır ve bu da sarp ve engebeli yaylaları oluşturur. Bu yüksek yaylaların çevrelediği merkezi ovalarda önemli düzlüklerdendir. Fiziki olarak ülke; kuzey dağları, batı sıra dağları, doğu platosu, kuzey ovaları ve merkez havza/ovalar olarak beş kısımda incelenebilir. Bahse konu bu bölgeler

* T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Toprak Gübre ve Su Kaynakları Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü.

Asya'nın muson bölgesinde bulunsa da iklim yer şekillerinin çeşitliliği nedeniyle önemli farklılıklar gösterebilmektedir. Orta Asya'dan gelen soğuk hava kütleleri kuzey dağlarına kar getirmektedir. Ancak dağlar soğuk havanın içeri girmesine neden olmasıyla güneye yaklaştıkça tropikal iklim kendini göstermektedir. Hatta güneybatıdan gelen musonların alternatifi olarak yetersiz yağışların gözlemlendiği alanlar da bulunmaktadır. Ülkenin üçte ikisini kaplayan tropikal bölgenin yanı sıra, daha çok kuzeyde subtropikal ve ılıman hava durumları gözlemlenir (Hadden 2008: 6-17).

Myanmar'ın ana nehirleri genel olarak kuzeyden güneye doğru akış göstermektedir. Ayeyarwady Nehri en büyük su kaynaklarından biri olup kollarıyla beraber ülke yüzeyinin yaklaşık beşte üçüne yayılmıştır. Bassein Nehri ve Chindwid Nehri de Ayeyarwady Nehri'nin kollarını oluşturan önemli su kaynaklarıdır. Kalada Nehri, Mali Nehri ve dünyanın en uzun nehirlerinden biri olan Mekong, ticari öneme sahip su kaynaklarıdır. En büyük gölleri ise Inle Gölü ve Indawgyi'dir. Önemli yer altı kaynakları metal cevheri, doğal gaz, petrol, gümüş, kurşun, çinko ve altındır. Özellikle Shan Platosu madenler açısından zengin olup Monywa'da ise bakır madenciliği yapılmaktadır (Hadden 2008: 8-13).

Ülkenin en önemli tarım lokasyonları deltası bölgesi olan ve Kurak Bölge (The Dry Zone) olarak da bilinen kurak bölgeler, tepeler ve platolardır. Kurak bölge ülkenin orta kısmında yer alan ve genel olarak sulanarak tarım yapılabilecek kısımdır. Sagaing, Mandalay ve Magway bölümlerindeki 33.680 mil karelik bir alanı kaplamaktadır (<https://inis.iaea.org>; Hadden 2008: 18). Ülke ekilebilir arazisinin önemli bir kısmını kaplayan bu bölge Mayıs ayından Ekim ayına kadar yağış alsa da genellikle tropikal muson iklimine sahip yarı kurak özellik gösteren bir ovadır. Ortalama sıcaklık yaklaşık 27°C olmakla birlikte yaz aylarında sıcaklık genellikle 40°C'nin üzerine çıkar. Kurak Bölge'nin yıllık yağış miktarının 600 mm'den az olduğu dönemler mevcuttur (Swe vd. 2015: 439). Kurak Bölge, tarımın çok yoğun yapıldığı bölgelerden biri olmasının yanı sıra, iklim krizi nedeniyle en kırılgan bölge olma dezavantajına da sahiptir. Hâlihazırda su stresi yaşayan bu alanlarda görülen kuraklık ve sel felaketleri gibi sorunlar ülkede sağlanması çok güç olan gıda güvenliğini sağlamayı oldukça zorlaştırmaktadır (Boori vd. 2017: 231). Delta Bölgesi ise alüvyonlu topraklara sahip pirinç kâsesi olarak bilinen kısımdır. Deniz seviyesinden çok az bir yükseltide olması nedeniyle yaşanan taşkınlar toprağın tuzlulaşmasına neden olmuştur. Bu taşkınların sürmesi bölgenin en önemli sorunlarından bir tanesi olup pek çok tarım alanını olumsuz şekilde

etkilemektedir (Oo vd. 2018: 10-21; Van Driel ve Nauta. 2013: 55). Tepe ve plato bölgesi ise yüksek yerlerde tarım yapılan alanlardır. Demir açısından zengin koyu kırmızimsı-kahverengi topraklara sahiptir. Orman örtüsünün yaygın olduğu bu bölgelerde yerleşik tarım diğer bölgelere oranla fazla yapılmamaktadır (Hadden 2008: 20).

2. Myanmar’da Bitkisel ve Hayvansal Tarım Faaliyetleri ve Ülke Ekonomisindeki Yeri

Myanmar’ın siyasi gündemi ülkenin pek çok alanında olduğu gibi tarımsal ekonomiyi de etkilemektedir. Ordunun 2021 yılında sivil hükûmeti devirerek yönetimi ele geçirmesi büyüyen ekonomi ve istikrarın zarar görmesine neden olmuş; bankacılık, finansal teknoloji, sağlık, lojistik gibi alanlar kadar tarım gibi pek çok sektöre zarar vermiştir. Bu süreçte de tarım, ülke ekonomisinin en önemli sektörü olmaya devam etmektedir. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’nın (GSYİH) yaklaşık üçte biri bitkisel ve hayvansal üretim neticesinde elde edilmekte olup toplam ihracatın da %20-30’unu oluşturmaktadır. Ülkenin iş gücünün %70’inden fazlası tarımsal istihdamla sağlanmakla birlikte 67,6 milyon hektar arazinin 12,8 milyon hektarı tarım için kullanılmaktadır (<https://www.trade.gov.tr>).

Myanmar’ın en önemli bitkisel tarım ürünleri pirinç, mısır, bakliyat, soya, soğan, yer fıstığı, şeker kamışı, kereste ve kauçuktur. Hem gıda temini hem de iş gücü olarak hayvancılık faaliyeti önemlidir. Sığır, manda, keçi, koyun, kümes hayvanları ve domuz başlıca hayvansal ürünlerdendir. Balıkçılık ise hayvancılığın en önemli kollarından biri olup aynı zamanda Myanmar’ın başlıca protein kaynağını oluşturmaktadır (<https://en.wikipedia.org>; <https://www.trade.gov.tr>; <https://www.fas.usda.gov>)

2.1. Bitkisel Üretim

Myanmar’da en önemli bitkisel tarım ürünü pirinçtir. Ayeyarwady, Yangon ve Bago bölgeleri başlıca pirinç üretme alanlarıdır. Alüvyal topraklar ve bol muson yağışı pirinç yetiştiriciliğinde başarılı olmalarını sağlamıştır (IRRI 2002: 111; Naing vd. 2008: 152). Ancak pirinç üretimi konusunda ülke geçmiş yıllardaki başarısını koruyamamıştır. Pirinç ihracatı 1930’lu yıllarda 3 milyon ton civarındayken bu değer 2000’li yılların başında 400 bin ton civarına düşmüştür. Teknolojik gelişmelerin takip edilmemesinin yanı sıra, yanlış politikalar ve ürüne yönelik yapılan yatırımların az olması ürün kalitesinde ve veriminde bozulmalara neden olmuştur (Dorosh vd. 2019: 1). Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen 2020 yılında 25,1 milyon ton pirinç

üretimi gerçekleştirilmiş ve 2021 yılında 535,8 milyon dolarlık ihracat ile Myanmar pirinç ihracatının dünya genelinde %2,1'ini karşılayarak en çok pirinç ihraç eden sekizinci ülke olmuştur (<https://www.worldstopexports.com>; <https://knoema.com>). Myanmar'da üretilen pirinç aynı zamanda erişte, pirinç keki, noodle gibi çok satılan ürünlerin kaynağını oluşturmaktadır (Ministry of Agriculture, Livestock and Irrigation 2016). Toplam nüfusun çok büyük kısmının kırsalda yaşaması nedeniyle pirinç tarımı da kırsalda yaşayan aile çiftliklerinde yoğun olarak gerçekleştirilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenen küçük ölçekli işletmelerin maddi yoksunlukları, pazar konusunda bilgi eksikliği, teknolojik gelişmelerden habersizliği üretim açısından önemli sorunlardandır (Kyaw vd. 2018: 1-15). Myanmar'ın sahip olduğu potansiyel göz önüne alındığında yoksulluğun azaltılması için yapılmak istenen uluslararası çalışmalarda da yönetsel sorunlar nedeniyle istenilen sonuçlara ulaşamamaktadır. Pirinç üretimi konusunda çok önemli potansiyeli olan bu ülkede tarımsal gelişimin yurttaşlara sunulmayan pek çok hizmet nedeniyle geri planda kaldığı bilinmektedir. Buna rağmen Myanmar sahip olduğu doğal kaynaklar ve iklim özellikleri nedeniyle önemli pirinç üreticilerinden biri olma özelliğini hâlâ korumaktadır.

Myanmar tarımı açısından önem arz eden bir diğer ürün ise mısırdır. Özellikle yem sektöründe kullanılan mısır, ülkenin yağmur alan doğu kesimlerinde yayılım göstermektedir. İthal hibrit tohumların kullanılması ile daha yüksek verim elde edilmektedir. (<https://www.man-growasia.org>). Myanmar 2020'de 425 milyon dolarlık bir dış satım miktarıyla en çok mısır ihraç eden on ikinci ülke olmuştur. İhracat pazarları içerisinde Çin, Taylan, Hindistan ve Vietnam bulunmaktadır (<https://oec.world/en>). İthal tohum kullanılsa da mısır tohumunun verimini arttıracak çalışmalar da Myanmar için önemli tarımsal faaliyetlerdendir. Ülkenin araştırma kuruluşlarında sürdürülen hibrit mısır programları ile geliştirilen önemli çeşitlerden oldukça iyi verim artışı sağlamaktadır (Myint vd. 2022: 81). İslah çalışmalarına önem verilen diğer bir ürün de pek çok ürüne ham madde olma özelliğini gösteren soya fasulyesidir. Ürüne özel politikalarla pek çok soya çeşidi geliştirilmiş olup çiftçilerin kullanımına sunulmuştur. Ancak bilgi ve teknoloji transferinin ülkede göstermiş olduğu zayıflık ve yoksulluğa ek olarak yanlış tarımsal uygulamalar ve çiftçi alışkanlıkları nedeniyle yerli türler çok düşük oranlarda benimsenmiş ve istenilen verim elde edilememiştir (Soe vd. 2020: 55-56). Myanmar için geleneksel bir ürün olan soya fasulyesi üretimi, tofu ve soya yağı üretimi gibi başka yerel faaliyetlere de ham madde sağlamaktadır. Çiftçinin yaşamış olduğu teknoloji yokluğu bu işletmeler için de geçerli olmakta ve bu nedenle dünya çapında önem arz eden egzotik ürünlerin

büyük alıcılara istenilen kalitede üretilmesi zorlaşmaktadır. Bu nedenle soya fasulyesi ve buna bağlı başka ürünlerin üretimine yönelik verim ve kalite artırıcı çalışmalar sürmektedir (<https://winrock.org>).

Pek çok türden bakliyat türü Myanmar çiftçilerinin yoğun yetiştirdiği ürünlerdendir. Bakliyat ekimi İngiliz yönetimi altında 1800'lü yıllarında sonunda Hindistan'dan getirilmesi ile başlamıştır (Tun ve Phyo 2019: 394). Ekim nöbetlerinde çiftçiler tarafından özellikle tercih edilmektedir çünkü olumsuz şartlarda ana ürünün zarar görmesi hâlinde çiftçiler zarar amortismanı olarak bakliyat türlerini tercih ederler. Kara fasulye, maş fasulyesi, börülce, nohut, güvercin bezelye gibi 17'den fazla bakliyat çeşidi ülkede yetiştirilmektedir (Aung and Lee 2021: 2). Bakliyat ihracatında Myanmar dünya ikincisidir ve Güneydoğu Asya ülkelerinin içindeyse lider konumundadır. Özellikle 2020-2021 yıllarında 2 milyon tonun üzerinde bakliyat ile 1,5 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirilmiştir. Ülkenin en büyük bakliyat alıcısı Çin olup Hindistan, Bangladeş, Endonezya ve Japonya diğer büyük pazar alanlarını oluşturmaktadır. Ülke tarımsal üretim miktarının da %30'undan fazla oranını bakliyat türleri oluşturmaktadır (Banomyong ve Fernandez 2021: 19; <https://english.news.cn>). Bakliyat işleme teknikleri pazar açısından önem arz etmektedir. Ancak üreticilerin gerekli teknolojiye sahip olmamaları nedeniyle genel olarak ham şekilde bakliyat satışı gerçekleşmekte ve işleme faaliyeti büyük toptancılarda gerçekleştirilmektedir. Yine üreticinin aleyhine olan bir başka husus çiftçilerin yaşadığı yoksulluğun ekonomik olarak daha güçlü olan aracılar tarafından kullanılmasıdır. Çiftçiler büyük emekler vererek yetiştirdiği katma değeri yüksek bu ürünleri kâr marjı düşük olarak ellerinden çıkarmak zorunda kalmaktadırlar (Aye vd 2013: 1-13).

Birçok tropik bölgede olduğu gibi soğan Myanmar için de önemli bir sebzedir. Ülkede Tanintharyi ve Mon dışında hemen hemen tüm bölgelerde yetiştirilebilmektedir. Özellikle Mandalay en çok soğan yetiştirilen bölgedir. Üretim sistemlerinde gözlemlenen imkân yoksunlukları verim konusunda kısıtlayıcı etkiler yaratmaktadır. İstenilen verimin gözlemlendiği zamanlarda ise pazarlama sistemi ile ilgili çiftçi bilgisizlikleri arz fazlası problemini doğurmaktadır. Bu nedenle çiftçiler, toptancılar ve perakendeciler arasındaki ilişki soğan üretimi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca ülkede gözlemlenen fiyat dalgalanmaları soğan üreticileri için büyük bir sorun olmaktadır. Fiyat dalgalanmaları ile ilgili yapılan bazı düzenlemeler de soğan üreticilerinin mağduriyetlerini arttıracak şekilde olmaktadır. Soğan üretimiyle ilgili gözlemlenen bir diğer zorluk ise çalışma şartlarının zorluğudur. Ayrıca uygun olmayan gübreleme ve ilaçlama işlemleri ve bu girdilerin pahalılığı

soğanda istenen verim skalasına ulaşmanın önünde engel teşkil etmektedir. Pestisit mücadelesinde sorunun çiftçilerce tam olarak anlaşılması ve gerekli kalitede kimyasal girdi bulamamalarını yanı sıra, bu kadar zorluk karşısında toptancıların verdiği düşük fiyatlar Myanmar'ın soğan üreten çiftçisinin en büyük sorunlarından biridir (Paing 2015: 2-76). Yine ülkede yaygın şekilde bütün bölgelerde yetiştirilen ürünlerden bir diğeri ise yer fıstığıdır. Ülkenin yer fıstığı yetiştirmek için ideal olan kuru bölgelerinde üretilen yer fıstığı sektörü küçük çiftçiler için önemli bir gelir kaynağıdır. Yıllar geçtikçe büyüyen bir sektör olmuştur ve bunda iç ve dış taleplerin fazlalığı önemli bir rol oynamaktadır. Hava durumunun veriminde önemli bir belirleyici olduğu yer fıstığı Myanmar'da gözlemlenen seller ve fırtınalardan etkilenmektedir. Bunun yanı sıra; alt yapı eksiklikleri, vasıflı işçi noksanlığı ve pazara erişim imkânlarının kısıtlı olması ürünün kazanç potansiyelinin tamamına ulaşamamasına neden olmaktadır (<https://insightmyanmar.org>). Kısıtlayıcı faktörlere rağmen Myanmar 2021 yılında 53,5 milyon dolarlık ithalatla dünya genelinde yapılan ithalatın %1,3'ünü oluşturarak sekizinci ülke konumunu almıştır (<https://www.worldstopexports.com>).

Myanmar'ın ana ürünlerinden bir diğeri de şeker kamışıdır. Şeker kamışının ıslahı ile ilgili araştırmalar 1925 yılında Naypyitaw'da Pyinmana Merkez Çiftliği'nin kurulmasıyla başlamıştır. Islah çalışmaları hastalıklara direnç kazandırılması, verimin artırılması gibi konularda sürdürülmüş olup aynı zamanda yerel yetiştirme koşullarına uygun yabancı çeşitlerin tanıtımı, seçimi, hibridizasyonu ve seleksiyonunu amaçlamaktadır. Yapılan çalışmalarda piyasa satışına hazır hâle gelen bir çeşidin geliştirilmesi ortalama 11 yıl sürmektedir. Islah programları sayesinde 2004 ve 2019 yılları arasında yedi çeşit, çiftçi kullanımına sunulmuştur. Ancak sürdürülen ıslah çalışmaları büyük ölçüde uluslararası iş birliği, germplazma değişimleri ve teknik kapasitenin geliştirilmesine bağlı olarak devamlılık sağlayabilecektir (Aung 2022: 243).

Kereste üretimi için önem arz eden tik ağacı en değerli tropikal ağaç türlerinden biridir. Myanmar ise üstün fenotiplere sahip bölgeye özgün tik ağaçlarına (*Tectona grandis*) sahiptir. Bu özel ağacın yoğun kesimi nedeniyle gözlemlenen soy tükenmesine karşı Güneydoğu Asya'nın bazı ülkelerinde yasaklanmış olan kesimlerin Myanmar'da sürmesi nedeniyle gen kaynaklarının korunmasına oldukça zor bir hâle gelmiştir. Doğal ortamları olan ormanlardaki tik ağaçlarının yükünü azaltma için kereste üretmek amacıyla Myanmar'da tik tarlaları oluşturulmuştur. Ancak bu gen kaynağının korunması için başka politikalar da üretilmesi gerekmektedir

(Saw 2003: 135-142; Pandey ve Brown 2012: 1-14; Ishizuka ve Goto 2015: 1-15). Myanmar'ın kereste endüstrisinde hâkim olan Burma tik ağacının yanı sıra, başka türlerde tik ağaçları hem ülke ormanlarında hem de tik tarlalarında hasat edilmektedir. Bu türler arasında Pyinkado (*Xylia dolabriformis*, *X. kerri*), Padauk (*Pterocarpus macrocarpus*), Htauk kyant (*Terminalia tomentosa*), Kauçuk ağacı (*Hevea brasiliensis*) ve Gmelina (*Gmelina arborea*) bulunur (<https://www.timbertradeportal.com>).

Kauçuk üretimi Myanmar'da 20. yüzyılın başlarında İngiliz sömürgeciliğiyle gelmiştir. Çoğunlukla Mon ve Kayin eyaletlerinde geleneksel yöntemlerle üretilen bu ürün küçük hanelerin başlıca gelir kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, ülkenin kuzey tarafında Çin'in yaptığı yatırımlar neticesinde özel şirketlerde ve büyük ölçekli alanlarda kauçuk üretimi gerçekleştirilmektedir. Myanmar yönetimi 2000-2030 yılları arasında 1,5 milyon dekarlık kauçuk tarlası oluşturulması için 30 yıllık bir eylem planı hazırlamıştır ve böylece 300.000 metrik ton kauçuk üretimi elde etmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda yabancı yatırımı teşvik edici politikalar da üretilmektedir. Doğu ve Güney Myanmar'da görülen küçük üreticiler kuzeyde de görülmektedir. Ülkenin kuzey ve güney/doğu bölgeleri arasındaki kauçuk geliştirme modellerinde önemli fark gözlemlenmektedir. Bununla birlikte küçük işletmelerin hepsi büyük ölçekli kauçuk üretim firmaları nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşamaktadır (Woods 2012: 1-13).

2.2. Hayvansal Üretim

Myanmar tarımında sığır sektörü çiftçilikte önemli bir rol oynamaktadır. Çiftçiler sığır, manda gibi büyük başlı hayvanları iş gücü dışında mandıra ürünleri üretmek amacıyla ve nadiren et tüketimi için yetiştirirler. Yem kaynağı olarak pirinç kepeği, yer fıstığı keki, baklagiller, pirinç ve mısır yan ürünlerini kullanılmaktadır. Kırsal alanlarda daha çok küçük ölçekli çiftliklerde üretim yapılırken kent yakınlarında büyük ölçekli üretim gözlemlenmektedir. Sığır yetiştiriciliği, en çok iç kısmı olan The Dry Zone bölgesinde yapılmaktadır. Bu üretim faaliyetine bağlı olan ticaret ve veterinerlik hizmetleri bölgede gelişmiştir. Mandalar ise daha çok delta ve kıyı alanları ile tepe bölgelerde görülmektedir. Süt sığırı yetiştiriciliği ise Myanmar'ın büyük çiftliklerinde üretildiği gibi küçük ölçekli çiftliklerinde de gözlemlenir ve ithal türler kullanılarak elde edilmiş melez türler tercih edilir. Sığır eti tüketiminin Myanmar halkında yaygın olmaması nedeniyle sadece Güney Shan Eyaleti ve Mon Eyaleti gibi turistik bölgeler olan ve

yabancıların yoğun olarak yaşadığı büyük şehirlere yönelik üretim yapılmaktadır. Ancak sığır ve sığır etine Çin'de artan talep, Myanmar'ın nispeten daha düşük fiyat sunması nedeniyle büyükbaş hayvan üretimi ile ilgili yapıyı değiştirmektedir. Özellikle halkın sığır etine mesafeli olması ve yüksek hayvan popülasyonu başka ülkelerin taleplerine cevap vermek için uygun potansiyeli taşımaktadır. (Luong Phan 2015; Myint vd. 2018: 1-6).

Küçükbaş hayvanlar büyükbaş hayvanlarda olduğu gibi özellikle Myanmar'ın iç bölgesi olan The Dry Zone'da genellikle fakir ve topraksız aileler tarafından yetiştirilir ve en çok kadınların iş gücünü oluşturduğu üretim koludur. Diğer tarımsal faaliyetlerde olduğu gibi keçi ve koyun yetiştiriciliği kontrollü olmayıp yetiştiricilik tekniklerinde oldukça geri kalmıştır. Ancak komşu ülkelerde artan et talebi küçükbaş hayvancılığı avantajlı hale getirmektedir (<https://mspgh.unimelb.edu.au>). Myanmar'da 2016 yılında keçi sayısı 7,29 milyonken bu değer 2020 yılında 10,3 milyona ulaşmıştır. Koyun sayısı ise on yıl içinde neredeyse ikiye katlanarak 1,59 milyona ulaşmıştır (<https://www.statista.com>). Küçükbaş hayvanlar bölgede yağışların nispeten düşük olması nedeniyle orta kesimdeki otlaklarda yarı kontrollü ve serbest dolaşimli sistemlerle yetiştirilir. Çiftçiler için iklim değişikliği, hayvanları yeterli besleyememek, patojen kaynaklı hastalıklar en büyük yetiştiricilik sorunlarından (Win vd. 2020: 1). Domuz yetiştiriciliği de Myanmar'ın düşük bütçeli hanelerinin çok büyük çoğunluğunun geçim kaynağıdır. Genel olarak küçük ölçekli çiftçilerde gözlemlenen yetiştiricilik tarzı iki ile dört domuzun satış kilosuna gelmesi için 8-12 aylık besiye alınması şeklinde gerçekleşir. En büyük sorunlardan biri ise hastalıklara ilişkin düşük bilgi düzeyidir. Kısa vadeli aile gelirini gözeterek yapılan domuz yetiştiriciliği; düşük kaliteli yemlerin kullanılması, kullanılan türlerin verimli olmaması, teknik yetersizlikler diğer tüm tarımsal üretim kollarında olduğu gibi domuz çiftçiliğinde de sorun teşkil etmektedir (Oo vd. 2020: 1-4).

Myanmar'da kümes hayvanı üretim sistemi olan hanelerin arka bahçelerindeki geleneksel üretim sistemi, tüm üretim miktarının %80'ini oluşturmaktadır. Yerli türe dayalı, girdi miktarı düşük ve buna bağlı olarak çıktı miktarı da düşük üretim sistemleridir. Biraz daha büyük üretim yapan yerlerde ise daha gelişmiş teknikler kullanılarak melez ya da yerli ırklar kullanılmakta ve daha güvenilir üretim sağlanmaktadır. Az miktarda büyük ölçekli endüstriyel üretim yapan yerler de mevcuttur. Myanmar'ın yerli ırklarında gözlemlenen sınırlı genetik potansiyel, yüksek hastalık ve ölüm oranı, üreticilerin bilgisizliği, elverişsiz alt yapı, uygun fiyatlı ve kaliteli

yeme ulaşında sorun sektörün gelişimi açısından aşılması gereken engellerdir. Ortalama olarak bir yerli tavuk yılda 36 yumurta bırakabilmektedir. Yetişkin erkek ve dişi yerli tavukların ortalama canlı ağırlıkları sırasıyla $1,65\pm 0,61$ kg ve $1,49\pm 0,63$ kg civarındadır. Kanatlı ürünlerin pazarlanması küçük işletmelerde küçük pazarlara ya da toptancılara yöneliktir. Orta ve büyük ölçekli işletmelerde ise daha gelişmiş bir pazarlama sistemi mevcuttur. Myanmar halkı özel olarak yerli türlerin etini tüketme eğiliminde olduğu için fiyatlar ithal ürünlere göre daha yüksektir. Buna rağmen özellikle küçük çiftçiler pazarlama sırasında pazara ulaşım zorlukları, nakliye sırasında kuşların zarar görmesi, hijyen sorunları ve piyasadaki dalgalanmalardan olumsuz şekilde etkilenmektedir (Birhanu vd. 2021: 10).

Myanmar'ın tropikal muson ikliminin yanı sıra, kar yağışları ile beslenen nehirleri, göletleri, deltaları ve bataklıkları balık yetiştiriciliği için çok uygun ortamlar oluşturmaktadır. Örneğin sazan Myanmar'da çok fazla miktarda üretimi yapılan bir türdür. Ülkede büyük oranda tatlı su balıkçılığı yapılır ve sazan dışında rohu, catla, tilapi, pau ve pangasius yetiştirilen türler arasındadır. Karides yetiştirilen kıyı alanlarında acı ve tuzlu su havuzları da oluşturularak özellikle Çin, Tayland ve Malezya'ya yönelik ihracat yapılmaktadır. Su ürünleri sektöründe büyük şirketler hâkim durumdadır ancak küçük ve orta ölçekli üreticiler de mevcuttur. Tatlı suda üretilen türlerin tohum stoku yerel kuluçkahanelerden ya da doğadan temin edilmektedir. Ayrıca yavru yetiştiriciliğinin yapıldığı işletmeler de mevcut olup çoğunlukla kendi yetiştirme çiftliklerine tedarik sağlamaktadırlar. Kuluçkahane üretilen yavrularla ilgili kıtlık olduğundan, yabancı tohum stoku hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, birçok yerli balık türünün vahşi hayattaki stoklarının hızla azaldığına inanıldığı için bu tür uygulamalara itirazlar başlamıştır. Doğal kaynaklarda yapılan balıkçılık coğrafi konumlar nedeniyle büyük avantaj sağlamakla birlikte tarımsal girdi olarak kimyasal kullanımı çiftçi tarafından bilinmemekte ya da ulaşılamamaktadır. Bu da habitatların hızlı kirlenmesini önlemektedir. Kırsal kesimde yaşayan insanlar günlük hayvansal protein alımının yüzde 75'ini balığa bağladıkları için gelişen bir iç pazarı sürdürmek için fazlasıyla yeterli yerel talep vardır. Yetiştirilen sazanların çoğu yerel olarak yenilirken ürünlerin bir kısmı da Çin, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere ve denizaşırı yerlerde ucuz balık satın almak isteyen bölgelere ihraç edilmektedir. (<https://thefishsite.com>). Myanmar 2022 Nisan ayında balıkçılık ihracatından 49,9 milyon dolar kazanıştır ve 40'tan fazla ülkeye ihracat gerçekleştirmiştir (<https://myanmaritv.com>).

3. Myanmar’da Kırsal Yaşam ve Tarımsal Üretici Profili

Her ülkede olduğu gibi kırsal yaşam ve tarımsal üretim Myanmar’da ayrılmaz bir bütündür. Myanmar’da ki tarımsal üretim kalıpları da coğrafyası gibi çeşitlilik göstermektedir. Nüfusun çok büyük bir kısmı kırsalda tarımla uğraşan ve ekonominin bel kemiğini oluşturan kesimdir ama buna rağmen büyük yoksullukla mücadele etmektedirler. Bunun temel nedenleri küçük çiftlikler, arazi ve ulaşım koşullarındaki sorunlar, topraksızlık, teknik bilgi noksanlığı, kayıt dışı krediler ve yüksek faizleri, düşük verim gibi sorunlardır (Haggblade vd. 2014: 55-71). Büyük yatırımları çekmeye yönelik üretilen politikalarından biri büyük arazi parçalarını büyük tarım firmalarının kullanımına yönelik açmak olmuş ve küçük çiftçilerin hak kaybına yaşamasıyla kırsaldaki üreticilerin ülkelerinin doğal kaynaklarını kullanmaları engellenmiştir. Hatta bu nedenle küçük hane halkları yasal olarak işgalci pozisyonunda üretim yapmak durumunda kalabilmektedir (San Thein 2018: 1-56).

Myanmar çiftçisi iklim değişikliklerinden uzun zamandır karşı karşıya olup etkilerini ilk hisseden kesim olmuştur. Konuyla ilgili uyum çalışmaları geleneksel bilgilerle sınırlı olup yerel ölçekte gerçekleşmektedir. Özellikle The Dry Zone çiftçileri bölgeye özgü yer fıstığı ve susam gibi ürünlerin üretiminde vazgeçmek durumunda kalmıştır. İklim değişikliği ile ilgili yapılan korunma yöntemleri ise geleneksel yöntemlerle su toplamak gibi faaliyetlerle sınırlı kalabilmektedir. Tarımsal açıdan önem arz eden hava tahminleri bile geleneksel yöntemlerle yapılmaya çalışılmaktadır. Bu tür durumlar ülkede çiftçiye yönelik yayın faaliyetlerinin ne kadar hayati olduğunu göstermektedir (Swe 2015: 437).

Myanmar’da “çiftçi” kimliği genel olarak erkekleri nitelendirse de çiftlik hayatında kadınlar da çok önemli bir rol oynamakta ama bu mesleği yapıyor olmaktan çok işçi ya da yardımcı olarak görülmektedir. Bu ülke genelinde cinsiyet rollerine yüklenmiş katı normlardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca kadının teknik bilgiye ulaşma zorluğu, mali kaynakları yönetemeyeceğine dair inanış kadınları üretim içerisinde ne kadar aktif yer alsın da geri planda tutmaktadır. Myanmar’da erkekler tarımsal makineleri kullanırken kadınlar elleri ile yabancı ot temizleme, gübre verme gibi işlemleri gerçekleştirmektedir. Kadınların mikro kredi programlarına katılma gibi şansları olmasına rağmen tarımsal eğitim alacak imkânları bulamamaktadır (Carnegie 2020: 503-515).

Myanmar çiftçilerinin mülksüzleşme ve topraksızlaşmanın yanı sıra, yüklü borçları kırsaldan göçleri arttırmıştır. Özellikle kötü çalışma şartları

nedeniyle yetişkinlerin farklı fırsatlar değerlendirmek istemeleri iş gücünde gözlemlenen eksikliklere neden olmuş ve çocuk işçi çalıştırılması sorununu doğurmuştur. Çocuklar için ciddi yaralanmalara ve sağlık sorunlarına neden olabilecek güvensizlikteki tarımsal üretim alanlarına karşı koruyucu sistemler de yok denecek kadar azdır. Tarım sektöründe çocuklar kadar genç işçilerin de uygun olmayan ağır şartlarda düşük ücretlerde çalışıldığı bilinmekte olup yine kadın genç işçilerin tarımsal işlerde daha düşük ücret aldıkları belirlenmiştir (International Labour Organization 2016: 1-81).

4. Myanmar'da Tarımsal Üretimi Etkileyen ve Tarımsal Üretim Kaynaklı Çevre Sorunları

Tarım, Myanmar ekonomisinde çok kritik bir yerde olmasına rağmen ekoloji üzerinde çok büyük bir baskı yaratmaktadır. Balık stoklarının aşırı kullanımı türlerde çok ciddi bir popülasyon kaybına neden olduğu gibi ormansızlaşma da ciddi sorunlardan biri hâline gelmiştir. Madencilik faaliyetlerinin getirdiği tahribatın yanı sıra, hızlı kentleşmenin yol açtığı katı atık miktarı ve hava kirliliği Myanmar için çevre sağlığı sorunlarını daha da arttırmaktadır. Myanmar'da giderek artan ormansızlaşmanın en temel nedeni tarım alanları ve maden rezervlerinin ortaya çıkarılması için yapılan ağaç kıyımıdır. Aynı zamanda baraj yapımları da orman habitatına ciddi zararlar vermiştir. Myanmar için önemli bir faaliyet olan kereste ticareti sadece maddi kazanç elde etmek için değil yakacak elde edilmesi amacıyla da orman bozunumuna sebep olmaktadır. Çünkü özellikle kırsal bölgelerde ısınmanın büyük kısmı odunla sağlanmaktadır. Yine ülke için eşsiz bir kaynak olan balık türleri aşırı avlanma nedeniyle tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Özellikle yasa dışı yollarla yapılan balıkçılık faaliyetleri doğal yaşam ortamlarındaki balık popülasyonlarına yönelik yaygın bir tehdittir (<https://www.worldbank.org>).

Dünyayı tehdit eden iklim krizi Myanmar için çok daha ciddi bir seyirde seyretmektedir. Küresel İklim Krizi Endeksi'ne göre Myanmar, bu tehlide karşı en savunmasız ülkelerden biri olarak belirlenmiştir (Eckstein vd 2020: 1). Hâlihazırda ciddi sorunlar yaşayan Myanmar çiftçisinin gelirlerinin ve verimliliğinin daha da düşeceği ön görülmekle birlikte küresel ısınmanın gıda güvenliğine ve yeterli besin alınmaması yol açabileceğine dair kanıtlar ülke için kaygı verici düzeye ulaşmıştır (That vd. 2022: 1). İklim değişikliğinin neden olduğu şiddetli seller, fırtınalar ve kuraklık pek çok ekosistemin tahribatına yol açmıştır. Aşırı hava olayları savunmasız toplum için felakete neden olmakta ve altyapı sorunları öncelikle yoğun nüfuslu yerlerde ciddi güvenlik sorunlarına yol açmaktadır. Özellikle

Rakhine Eyaleti ile Ayeyarwady ve Yangon Bölgelerinin kalabalık kıyı bölgeleri için iklim krizi çok yıkıcı etkilere sahiptir (<https://reliefweb.int>).

Sonuç

Myanmar güzel coğrafyası, pek çok etnik kültürü barındırması, yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği ve sahip olduğu biyoçeşitlilik rezervleri ile pek çok avantaja sahipken yaşamış olduğu politik çalkantılar ülke potansiyelinin tam manasıyla ortaya çıkmasına büyük engel teşkil etmektedir. Demokratikleşme, bağımsızlık ve özgürlük kazanımları için çok sancılı dönemler yaşayan ve hâlâ yaşamaya devam eden bu ülkenin özellikle tarımsal açıdan istenen düzeye gelmesi yıllar geçtikçe zor bir hâl almıştır. Politik krizlerin yarattığı kamu hizmetlerindeki aksamalar doğal olarak tarımsal faaliyetleri ve tarım iş gücünün gelişimini de yavaşlatmıştır. Bugün Myanmar'da tarımsal açıdan gözlemlenen en büyük sorun yoksulluk ve buna bağlı olarak üretimi etkileyecek her türlü riske karşı gözlemlenen savunmasızlıktır. Tarımsal inovasyon ve yaygın hizmetlerine yeterli katkının verilmemesi çiftçiyi bilgisiz ve teknolojiye yoksun üretim yapmak durumunda bırakmaktadır. Buna rağmen ülkenin doğal kaynaklarının sunmuş olduğu avantajları dâhilinde pek çok ürün ihracatından başarı gösteren Myanmar'ın; insan haklarını, çevre sorunlarını ve teknolojik atılımları merkeze koyacak yatırımları ve politikaları gerçekleştirilmesi hâlinde şu anki konumundan çok daha iyi yerlere ulaşabileceği bilinmektedir. Ülkenin tarıma dayalı ekonomisinin geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam etmesinin yanı sıra, dünya ihtiyaçlarına yönelik talepleri de karşılamaya çalışması, üretim sırasında verilen emeklerin karşılığının olmamasının yanı sıra, ciddi şekilde çevresel sorunlara da yol açmaktadır. Yeni ve koruyucu tarım tekniklerinin benimsenmediği ve tarımsal gelişmelerin takip edilmediği tüm üretim şekillerinde olduğu gibi Myanmar çiftçisi de ekonomik refaha ulaşamamakta ve dolayısıyla doğal kaynakların aşırı tüketimine neden olacak faaliyetlere yönelmektedir. Bu tür sorunlar için politika yapımcıların yeterli düzeyde geliştirici ve koruyucu yasalar üretmediği gözlemlenmiştir. Büyük yatırımcıları çekmeye yönelik yapılan faaliyetlerin yanı sıra, nüfusun çoğunluğunu oluşturan kırsal halkın imkanları ve hukuki haklarına yönelik yapılacak reform çalışmalarının yanı sıra, çiftçiye yönelik eğitim ve yaygın faaliyetlerinin artırılmasının, ülkeye önemli katkılar sunacağı ve şu an yaşanan ekolojik bozulmayı yavaşlatacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AUNG, N. N., Khaing, E. E., & Mon, Y. Y. (2022). History of Sugarcane Breeding, Germplasm Development and Related Research in Myanmar. *Sugar Tech*, 24(1), 243-253.
- AUNG, P. P. P., & Lee, J. Y. (2021). Technical Efficiency of Mung Bean Producers: The Case of Myanmar. *Agriculture*, 11(12), 1249.
- AYE, P. S., Htun, H. W., & Myat, T. P. (2013). Myanmar's beans and pulses trade, risks and prospects. *Thura Swiss Special Report, Union of Myanmar*.
- BANOMYONG, R., & Fernandez, T. E. (2021). Evaluating Trade Corridor Performance: A Myanmar Case Study. *Journal of International Logistics and Trade*, 19(1), 19-32.
- BIRHANU, M. Y., Esatu, W., Geremew, K., Worku, S., Kebede, F. G., Unger, F., & Dessie, T. (2021). Poultry production, marketing and consumption in Myanmar: A review of literature. *ILRI Research Report*.
- BOORI, M. S., Choudhary, K., Evers, M., & Paringer, R. (2017). A review of food security and flood risk dynamics in Central Dry Zone area of Myanmar. *Procedia engineering*, 201, 231-238.
- BOUGHTON, D., Okamoto, I., Mark, S., Thawngmung, A. M., Myint, T., & Oo, T. H. (2020). Agriculture And The Rural Economy. *Myanmar: Politics, Economy and Society*.
- CARNEGIE, M., Cornish, P. S., Htwe, K. K., & Htwe, N. N. (2020). Gender, decision-making and farm practice change: An action learning intervention in Myanmar. *Journal of Rural Studies*, 78, 503-515.
- Department of Planning (DOP) (2016) Ministry of Agriculture, Livestock and Irrigation.
- (MOALI). Myanmar Agriculture at a Glance (2016); MOALI: Nay Pyi Taw, Myanmar, 2016.
- DOROSH, P., Win, M. T., & Van Asselt, J. (2019). *Production shocks, exports and market prices: An analysis of the rice sector in Myanmar* (Vol. 1830). Intl Food Policy Res Inst.
- ECKSTEIN, D., Künzel, V., Schäfer, L., & Wings, M. (2019). Global climate risk index 2020. *Bonn: Germanwatch*.
- HADDEN, R. L. (2008). *The geology of Burma (Myanmar): An annotated bibliography of Burma's geology, geography and earth science*. Geospatial Information Library (GIL) Alexandria Va.
- HAGGBLADE, Steven, Duncan Boughton, Khin Mar Cho, Glenn Denning, Renate Kloeppinger-Todd, Zaw Oo, Tun Min Sandar et al. (2014) "Strategic choices

shaping agricultural performance and food security in Myanmar." *Journal of International Affairs*: 55-71.

- ILO. (2016) Agricultural Sub-Sector Child Labour Surveys Children working in the cultivation and processing of Inland Fishing Stocks, Sugarcane, and Beans and Pulses in Myanmar International Labour Organization Fundamentals Principles and Rights at Work.
- IRRI; Rice Almanac. Source book for the most important economic activity on earth; International Rice Research Institute, Manila, The Philippines; 2002.
- ISHIZUKA, W., & Goto, S. (2015). Genetic diversity of teak populations in native regions and plantations in Myanmar detected by microsatellite markers. *Bull. Univ. of Tokyo For*, 132, 1-15.
- KYAW, N. N., Ahn, S., & Lee, S. H. (2018). Analysis of the factors influencing market participation among smallholder rice farmers in magway region, central dry zone of Myanmar. *Sustainability*, 10(12), 4441.
- LUONG Phan, D. S. (2015). Retrieved April 26, 2018, from <http://www.asiabeefnetwork.com/wpcontent/uploads/2016/12/151101-Myanmar-profile.pdf>
- MYINT, T., Mu, S. S., & San, K. N. (2018). Recent developments in the cattle trade between Myanmar and China. Research project conducted for ACIAR project AGB/2016/031. Brisbane: School of Agriculture and Food Sciences, University of Queensland.
- MYINT Y. Y., Bai, S., Zhang, T., Babendreier, D., He, K., & Wang, Z. (2022). Selection of the most effective *Trichogramma* strains (Hymenoptera: Trichogrammatidae) from Myanmar to control Asian corn borer, *Ostrinia furnacalis* (Lepidoptera: Crambidae). *Journal of Economic Entomology*, 115(1), 81-92.
- NAING, Tin Aye Aye, et al. (2008) "A survey of Myanmar rice production and constraints." *Journal of Agriculture and Rural Development in the Tropics and Subtropics (JARTS)* 109.2 151-168.
- OO, A. T., Huylbroeck, G. V., & Speelman, S. (2018). *Assessment of climate change vulnerability of farm households in Pyapon District, a delta region in Myanmar. International Journal of Disaster Risk Reduction*, 28, 10–21.
- OO, H. L., Swe, K. H., Lay, K. K., Aung, Y. L., Aung, Y., Thiri, T. & Lwin, T. M. M. (2019) Evaluation of Smallholder Pig Production Practices in Taungdwingyi Township, Magway Region of Myanmar.
- PAING, Y. W. (2015). *Local Production Practices and Marketing Channel of Onion (Allium cepa var. cepa) in Selected Areas of Myanmar* (Doctoral dissertation, MERAL Portal).
- PANDEY, D. And Brown, C. (2000) Teak: a global overview. *Unasyuva* 201: 1-14.

- SAN THEIN, U., Diepart, J. C., Moe, H., & Allaverdian, C. (2018). Large-scale land acquisitions for agricultural development in Myanmar: A review of past and current processes. *MRLG Thematic Study Series*, 9.
- SAW, E.D. (2003) Sustainable management of teak forests in Myanmar. Proceeding of the International Conference on Quality Timber Products of Teak from Sustainable Forest Management, Peechi, India, 2-5 December 2003. pp 135-142.
- SWE, L. M. M., Shrestha, R. P., Ebbers, T., & Jourdain, D. (2015). *Farmers' perception of and adaptation to climate-change impacts in the Dry Zone of Myanmar. Climate and Development*, 7(5), 437-453. doi:10.1080/17565529.2014.989188.
- THANT, P. S., Espino, A., Soria, G., Myae, C., Rodriguez, E., Barbon, W. J., & Gonsalves, J. (2022). Myanmar local food systems in a changing climate: Insights from multiple stakeholders. *Environmental and Sustainability Indicators*, 14, 100170.
- TUN, Y.Y.; Phyo, A. Economic Analysis of Green Mung Bean in Selected Area, Myanmar. *Int. J. Sci. Res.* 2019, 8, 394-401.
- VAN DRIEL, W. F., & Nauta, A. (2013). *Vulnerability and resilience assessment of the Ayeyarwady Delta in Myanmar, scoping phase*. GWP and Delta Alliance.
- WIN, S. Y., Win, M., Thwin, E. P., Htun, L. L., Hmoon, M. M., Chel, H. M., & Bawm, S. (2020). Occurrence of gastrointestinal parasites in small ruminants in the central part of Myanmar. *Journal of Parasitology Research*, 2020.
- WOODS, K. (2012). The political ecology of rubber production in Myanmar: an overview. *Global Witness, Yangon, Myanmar*.

Elektronik Kaynaklar

- https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_Myanmar (26 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://english.news.cn/asiapacific/20220310/a412861d2d3d4a86abc22bcd42ceb7dc/c.html> (6 Kasım 2022'de erişildi).
- https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/34/001/34001934.pdf (19 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://insightmyanmar.org/all-about-burma/2022/5/31/working-for-peanuts> (19 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://knoema.com/atlas/Myanmar/topics/Agriculture/Crops-Production-Quantity-tonnes/Rice-paddy-production>
- <https://mbspgh.unimelb.edu.au/research-groups/nossal-institute-for-global-health/completed-projects/Developing-goat-and-sheep-production-systems-in-Myanmar> (19 Aralık 2022 'de erişildi).

- <https://myanmaritv.com/news/fishery-export-myanmar-exports-499-million-worth-fisheries-products-april> (19 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://oec.world/en/profile/bilateral-product/corn/reporter/mmr> (26 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://reliefweb.int/report/myanmar/climate-environmental-degradation-and-disaster-risk-myanmar-mimu-analytical-brief-may-2022> (19 Aralık 2022'de erişildi) (19)
- <https://thefishsite.com/articles/the-future-of-fish-farming-in-myanmar> (19 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://thefishsite.com/articles/the-future-of-fish-farming-in-myanmar> (19 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Myanmar>, 19 Kasım 2022'de erişildi.
- <https://winrock.org/wp-content/uploads/2019/12/VCRD-Soy-Value-Chain-20191024.pdf> (26 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/burma/#geography> (19 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://www.man-growasia.org/corn> (6 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://www.statista.com/statistics/661566/myanmar-goat-production/> (15 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://www.statista.com/statistics/661596/myanmar-sheep-production/> (15 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://www.timbertradeportal.com/en/myanmar/85/timber-sector> (15 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/burma-agriculture#:~:text=Burma's%20agricultural%20exports%20include%20rice,rubber%2C%20vegetables%2C%20and%20fruits> (26 Kasım 2022'de erişildi) (26)
- <https://www.worldbank.org/en/country/myanmar/publication/myanmar-country-environmental-analysis> (19 Aralık 2022'de erişildi).
- <https://www.worldstopexports.com/rice-exports-country/> (26 Kasım 2022'de erişildi).
- <https://www.worldstopexports.com/top-peanuts-exports-imports-by-country-plus-average-prices/> (19 Kasım 2022'de erişildi).

NEPAL VE TARIM

Selen BEDER - Oğuz Can TURGAY***

Giriş

Kuzeyinde dünyanın en yüksek dağı olan Everest'i bulunduran Himalayalar, güneyinde ise tropik Terai ovaları olan ve Çin ile Hindistan'a komşu Nepal; pek çok etnik grupla beraber dinleri de içinde barındıran, doğal güzellikleri ve mistik özellikleriyle cezbedici bir turizm merkezidir. Farklı 70 dilin konuşulduğu ve yaklaşık 30 milyon Nepalliye yurt olan bu Güney Asya ülkesi (<https://tr.wikipedia.org>; <https://www.tarihakli.com>), dünyanın çatısı olan Tibet'le de ortak sınırı paylaşmaktadır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tibet>). Nüfusun büyük bir kısmının Nepal kırsallarında yaşadığı bu yer, halkın çok önemli bölümünün hayvansal ve bitkisel üretimle geçimini sağladığı bir tarım ülkesidir. Tarım sektörü, Nepal'in 2021 yılı Gayrisafi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) göz önüne alındığında %21,32 ile hizmet sektöründen sonra ekonomiye en çok katkıda bulunan faaliyettir (<https://www.statista.com>). Bu nedenle bu çalışmada farklı alanlardaki kültürel zenginliklerinin yanı sıra, önemli bir tarımsal hayatı da barındıran Nepal'in başlıca tarımsal ürünleri, üretim teknikleri, tarımsal ekonomiyi ve çevreyi etkileyen etmenler hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Böylece Nepal tarımının ekonomik ve sosyal hayata etkileri konusunda genel bir çerçeve çizilecektir.

1. Nepal Coğrafyasının Ülke Tarımına Etkisi

Nepal, pek çok coğrafi özelliği 147.516 km²'lik yüz ölçümüne sığdırmış bir ülkedir. Dünyanın en yüksek noktası olarak görülen 8.848 metre yüksekliğin yanı sıra, 59 metre kadar düşük yüksekliklerin de ölçüldüğü bu ülke, tropikal sıcaklıktan kutup iklimine kadar farklı hava olaylarının yaşandığı bir bölgedir (<https://en.wikipedia.org>). Nepal, başlıca üç bölgeye ayrılabilir. Bu bölgeler; güney kısmı kaplayan ve tropik iklim özellikleri

* T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Toprak Gübre ve Su Kaynakları Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü.

gösteren Terai adlı ova bölgesi, subtropikal özellik gösteren 800-4000 metre arasında yükselti değişikliği olan Pahad yani tepe bölgesi ve Büyük Himalayalar'ı kapsayan dağlık bölge yani diğer bir deyişle Parpat'tır. Ülke geniş rakım aralığına sahip olması nedeniyle de beş iklim bölgesine sahiptir. Tropikal ve subtropikal özellik 1.200 metrenin altındaki bölgelerde, ılıman iklim 1.200-2.400 metreler arasından, soğuk bölgeler 2.400 ile 3.600 metre yükseltilerde, subarktik iklim ise 3.600 ile 4.400 metre üzerinde gözlemlenir. Arktik bölgeler ise 4.400 metrenin üstünde olan alanlardır (Thapa 2013: 1).

Terai Bölgesi, Hindistan sınırı ile Siwaliks arasında uzanan alüvyonlu Ganj Ovası'nın bir parçasıdır. Bölge; sulak alanlar, tarım alanları, otlaklar, ormanlar, nehir taşkın yatakları gibi pek çok habitat barındırmaktadır. Yaklaşık 80 doğal göl, 55 önemli taşkın yatağı, 12 bataklık pek çok kanal ile önemli bir sulak alan merkezidir (Siwakoti 2006: 83). Terai Bölgesi, Nepal'in yaklaşık %23'ünü kapsar ve Himalayalar'dan inen alüvyon birikintilerden oluşan hafif eğimli bir ova olma özelliğini taşır. Toprakları derin, kumlu tınlıdan tınlıya değişkenlik gösteren hafif asidik özellikte olmakla beraber güneye doğru daha killi bir seyre sahip olup ince tekstürlü yapı göstermektedir (Web ve Sah 2003: 338). Terai, Nepal'in tarımsal açıdan en verimli bölgesidir. Sıcak iklimin getirmiş olduğu avantajlarla yılda üç defa ürün alınabilmektedir. En yoğun nüfusun olduğu alan da bu bölgedir (Joshi vd. 2019: 1).

Tepe Bölgesi, ülkenin en kentleşmiş bölgesi olan Katmandu Vadisi'ni içerir. Mahabharat Lekh ve Siwalik Sıradağları bölgeyi işgal eder. Ek olarak birkaç dağ arası vadi de bulunmaktadır. Coğrafi izolasyon ve sınırlı ekonomik potansiyele rağmen ülkenin başkenti Katmandu'nun içinde olduğu bu bölge, Nepal'in siyasi ve kültürel merkezini oluşturur. Bölgedeki fizyografik ve iklimsel zorluklara rağmen alçak tepe ve vadiler yoğun nüfus barındıran yerlerdir. Hem insan faaliyeti ile hem de doğal olarak ortaya çıkan yer şekilleri göz alıcı doğal güzellikler oluşturan teras komplekslerini meydana getirir ve buralar aynı zamanda ekim yapılan alanlardır (<http://countrystudies.us/nepal/23.html>). Bu bölgede tarım arazilerinin toprak verimliliği durumu doğrudan çiftçi uygulamalarıyla ilişkilidir. Bölgenin artan nüfusu ile birlikte tepe tarımının sürdürülebilirliği büyük önem arz etmektedir. Kavreplanchowk ve Bagluns lokasyonlarında halk baskın iki adet tarımsal arazi kullanım sistemini uygulamaktadır. Bunlara "khet" ve "bari" denilmektedir. Bari, yüksek yağmur alan arazilerde mısır yetiştirmeye yönelik bir tarımsal faaliyetken khet ise alçak alanlarda sulanan arazilerde çeltik tarımına yönelik geliştirilmiş sistemlerdir (Regmi ve Zoebisch 2004: 124; Uprety ve Shah 2015: 1).

Nepal'in iklim ve biyoçeşitlilik açısından çeşitlilik gösteren dağlık alanı sosyal çeşitlilikler de gösteren yerleridir. Burada yaşayanlar tarım teraslarından oluşan eşsiz doğal güzelliklerde tarımsal faaliyetlerini gerçekleştirirler. Köylerde coğrafya gereği iş birliği de güçlenmiş olup tarımsal projeler beraber hayata geçirilir. Karşılıklı emek paylaşımlarının olduğu bu çalışma sistemlerine “bola” ya da “parma” adları verilmektedir ve bu oluşumlara diğer bölgelerde de rastlanılmaktadır (Bhattarai 2006: 1; Thapa ve Niroula 2008: 338-350; Manandhar 2014: 56-67; Chaudhary vd. 2018: 2). Bölge aşırı yağış aldığı için Himalayalar'da doğal afetler sık görülmektedir. Yağışın getirdiği ani sel, heyelan gibi sorunlar, bölge halkı için ciddi can ve mal kaybı riskini doğurmaktadır (Talchabhadel 2022: 160). Dağ bölgesinin yukarı kısımlarında tundra ve yüksek dağ iklimi gözlemlenmektedir. Ayrıca flora ve fauna çeşitliliği açısından zengin yerlerdir. Himalayalar'ın en yüksek noktası Everest iken en alçak noktası ise 60 metre ile Kechanakal'dır (Paudel 2016: 38-63).

Nepal, kültürel olarak da tarıma dayalı bir ülkedir ve iklimi spesifik tarımsal ürünlerin üretilmesine imkân vermektedir. Bu ürünler Hindistan ve Çin'deki büyük pazarların taleplerini karşılayabilecek kadar makul düzeyde üretilebilmektedir. Kış yağmurları buğday ve arpa gibi kışlık ürünlerin üretiminin yanı sıra, sebze üretimi için de büyük önem taşımaktadır. Doğuda uzun süren muson yağışları ise yıl içerisinde birden çok ürün alınabilmesini sağlar (Paudel ve Sharma, 2009: 94-99). İklim ve coğrafyanın çeşitliliğinin yanı sıra; su kaynakları, kereste, kuvars, linyit, bakır, kobalt ve demir de önemli yer altı ve yer üstü kaynaklarıdır (<https://www.deik.org.tr>).

2. Nepal Tarımının Yapısı ve Nepal Ekonomisine Katkısı

Nepal'in 2021'de GSYİH'sinin yaklaşık %50'si hizmet sektöründen elde edilmiş olup en büyük ikinci katkıyı %21,32 ile tarım sektörü vermiştir (<https://www.statista.com>). Nepal'de bulunan iş gücünün yaklaşık %65'i de tarım sektöründe istihdam edilmektedir (ILO 2016). Toplam arazinin yaklaşık %30'u tarımsal amaçlı kullanılmakta olup başlıca tarım ürünleri pirinç, mısır, buğday, şeker kamışı, süt, tütün, yün ve kauçuktur. Kakule, zencefil, sarımsak, zerdeçal, ipek kozası, bufalo, bal ve mantar da yetiştiriciliği yapılan ürünlerdendir. Buna rağmen tarımsal teknikleri ve arazi koşulları pek çok hane halkının gıdaya rahat erişimini engellemektedir (<https://www.fncci.org>). Hindistan, ABD, Almanya, İngiltere ve Çin ise en çok ihracat yaptığı ülkelerdir (<https://oec.world/en>).

Yer şekilleri ve iklim açısından Nepal çeşitlilik gösterse de ekonomik kalkınma için önem arz eden ulaşım ağının yetersizliği ve verimlilik etkenlerinden yoksunluk ülkenin tarımsal gelişimini sınırlamaktadır. Tarım, nüfusun büyük kısmının geçim kaynağını oluştursa da tarımsal üretimde istenen üretim miktarlarına ulaşamaması Nepal'in genel sorunlarından biridir. Tarımsal teknolojinin yetersiz olmasının yanı sıra, tarımsal üretimde kullanılan tohum gibi girdilerin düşük verimliliği istenilen başarının kazanılamamasına neden olur. Sulama sistemlerinin çok az tarımsal arazide kullanılıyor olması nedeniyle yetiştiriciliğin başarısı direkt olarak hava durumuna bağlı bir seyir izlemektedir. Tarımsal açıdan en verimli alan olan Terai Bölgesi'nde yetiştirilen ürünler dağlık kısımlara ulaşım zorlukları nedeniyle iletilemediği için zaman zaman yükseklerde yaşayan halk kıtlık tehlikesiyle de karşı karşıya kalmaktadır (<https://www.britannica.com>).

2.1. Nepal'de Önemli Tarım Ürünleri

Nepal'de gıda güvenliği tahıl üretimine bağlıdır ve ülkenin en önemli tahılı pirinçtir. Pirinç, Nepal halkının toplam kalorisinin %50'sini oluşturan bir üründür (Kharel vd. 2018: 13). Pirinç üretiminin yarısından çoğu Terai Bölgesi'nde gerçekleştirilmektedir. Tepe Bölgesi'nde %28, dağlık bölgede ise %4'lük üretim miktarı mevcuttur (MoALD 2020). Son yıllarda pirinç ithalat miktarının arttığı ve üretim miktarının küçüldüğü belirlenmiştir. Buna rağmen Nepal hükümetinin ithal tohum yerine yerli tohumların kullanılmasına öncelik verecek çalışmalar içerisinde olduğu ve pirinç üretimini geliştirmeye yönelik politikalar ürettiği bilinmektedir (Gairhe vd. 2021: 97). Nepal'de pirinç üretimiyle ilgili en büyük sorunlardan biri komşu ülkelere göre daha düşük verim alınmasıdır. Geleneksel yöntemlerin kullanılması ve mekanizasyon eksiliği verimliliği etkileyen kriterler olup son yıllarda tarımsal tekniklerin geliştirilmesi konusunda çalışmalar yapılarak bu engeller aşılmak istenmektedir (Thapa 2020: 603-628; Choudhary vd. 2022: 1). Çeltik üretimi sulu ya da kuru koşullarda olabilmektedir. Tüm çeltik tarlalarının sadece %7'si sulama imkânına sahiptir ve burada ortalama verimin iki katı kadar verim alınabilmektedir. Çok sınırlı sayıda olmasına rağmen Terai'de yılda üç defa pirinç hasadı yapılabilmekte olup orta yükseklikteki tepelerde bulunan teraslarda oluşturulan göletlerde ise yılda sadece bir kere çeltik üretilebilmektedir. Yağmurla beslenen alanlarda ise haziran ve ağustos aylarındaki muson yağmurlarından faydalanmaya çalışılır (Gadal vd. 2019: 83-85).

Mısır tarımı, Nepal için hem ekim alanı hem de üretimi açısından ikinci sırada yer almaktadır. Halk için önemli bir gıda maddesidir ve hayvanlar için yem olarak kullanılmaktadır. Nepal’de son yıllarda mısır ekim alanları artış olsa da yaklaşık 2,67 t/ha ürün alınabilmesi mısır yetiştiriciliğinde verimin azaldığını göstermektedir. Bu verim düşüşünün nedenleri pestisit sorunu, hastalık, biyotik stres, iş gücü eksikliği, tarımsal girdilerdeki kalite düşüklüğü, zayıf tohum kullanımı, yayım faaliyetlerinin etkin yapılamaması ve kuraklık olarak açıklanabilir. Yaşanan bu olumsuzluklarla birlikte mısır ihtiyacı da ülke genelinde artmaktadır. Bu nedenle yem üretiminde kullanılan toplam mısırın %87’si Hindistan’dan ithal edilmektedir (Thapa 2021: 52-56).

Nepal’in en önemli üçüncü tarımsal ürünü olan buğday Terai Bölgesi’nin yanı sıra, orta ve yüksek rakımlı yerlerde de yetiştirilebilmektedir. Ülkedeki verimi 1960 yılında 111.000 hektar alanda 126.000 ton iken 2021 yılı itibarıyla bu değer 708.000 hektara 218.500 ton olarak belirlenmiştir. Hastalıklara dirençli ürünlerin piyasaya sürülmesi, artan sulama tesisleri, girdilere ulaşımın daha kolay olması buğday tarımının yapılmasında artışlara neden olmuştur. Artan sıcaklıklar, düzensiz yağış biçimleri gibi iklime bağlı değişkenlikler buğday üretimini tehdit eden en önemli unsurlardandır. Buğday veriminin Nepal’de 2030 yılına kadar yaklaşık %30 oranında azalacağı tahmin edilmektedir (<https://bgri.cornell.edu>). Her ne kadar geçmiş yıllara göre daha çok buğday üretilse de dünya geneline kıyasla gözlemlenen verim düşüklüğünü gidermek amacıyla Nepal Tarımsal Araştırma Konseyi yeni buğday çeşitleri geliştirerek piyasaya sunmaktadır (Timsina vd. 2018: 1).

Nepal’in topografik koşulları ve iklimi, özellikle güney kısmını şeker kamışı tarımı için uygun bir bölge hâline getirmektedir. Ancak küresel karşılaştırmalarda ürün yetiştiriciliği yeterli başarıyı gösterememiştir. Nepal’in şeker pancarı üretimi konusunda potansiyelini kullanamamasının pek çok nedeni vardır. Şeker kamışı üretimi mevcut maliyetlerle çiftçi için kârlıdır ve şeker kamışı çiftçisinin tek geçim kaynağıdır. Şeker kamışına uygun arazi ve insan kaynağı noksanlığı, teknik alanda gözlemlenen eksiklikler, ilk başta belirlenebilen engeller olarak gözükmektedir. Ancak şeker kamışının sadece şeker olarak değil yakıt olarak etanol üretiminde ve yem ürünü olarak hayvancılıkta kullanılıyor olması onu daha önemli hâle getirmektedir. Bu nedenle çiftçinin ürünü çok yönlü değerlendirememesi kârlılığı azaltan unsurlardan biridir. Ayrıca şeker fabrikaları ve üreticiler arasında kamış maliyeti ile ilgili yaşanan anlaşmazlıklar, şeker kamışından

faydalanma oranları göz önüne alınarak ham madde fiyatlarının belirlenmemesi ve çiftçinin üretim sırasında yaşadığı sorunların anlaşılabilmesi sektörün aşılması gereken engellerindedir (Neupane vd. 2017: 86-98). Bunun yanı sıra; şeker fabrikalarının ödemelerini geciktirmesi, mekanizasyonda eksiklik, işçilik giderlerinin fazlalığı ve şeker kamışına bağlı endüstriyel kuruluşların ve politika yapıcıların birlikte çalışmaması gibi etkenler şeker üretiminin sürdürülebilirliği için ciddi tehdit oluşturmaktadır (Pokharel vd. 2019: 1).

Tütün, Nepal’de sadece sigara üretimi için kullanılmamaktadır. Tütün pullarından yapılan bidi ve diğer dumanlı çığnenebilir ürünler olan khaini, gutkha ve zarda çeşitleri ülkede yoğun olarak tüketilmektedir. Tütün yetiştiriciliği fakir haneler ve ücretli tarım işçileri için önemli bir gelir kaynağıdır. Şeker kamışı gibi tütün de farklı sektörler açısından değerlendirilebilmekte ve görece olarak iyi gelir elde etme potansiyeline sahip bir bitki olması nedeniyle tercih edilmektedir. Tütün yetiştiriciliğinin yaygınlığının bir diğer sebebi ise zorlu şartlarda ve verimsiz topraklarda tarımının yapılabilmesidir (<https://snpl.com.np>; <https://scholarship.org>; <https://en.wikipedia.org>).

“Alaichi” olarak bilinen ve Nepal’de yetişen büyük kakule en önemli ihracat ürünlerinden biridir. Ticari olarak yetiştirilmesi 1950’li yılları bulan bu ürün çoğunlukla doğudaki dağlık ve tepelik alanlarda üretilir. Batı kısmında da tarımı gözlemlenen bu bitki dış pazardaki talep nedeniyle pek çok hanenin yetiştirmeyi tercih ettiği ve çiftçilerin yaşam standartlarını yükseltme potansiyeline sahip bir üründür. Kakule çiftçisinin yetiştiricilik sırasında teknolojiye erişim imkânlarının kısıtlı olmasının yanı sıra, kakulenin kurutulması, paketlenmesi ve işlenmesi konusundaki eksiklikleri ürün tarımının en büyük engellerini oluşturur. Bunun yanı sıra; iş gücü noksanlığı, bu kadar önemli bir ürünle ilgili yeterli politikalar üretilmemesi, koordinasyon noksanlıkları kakule üretiminin büyümesini sınırlandırmaktadır Chaudhary ve Vista 2015: 4-13, Shrestha vd. 2018: 1-37). Buna rağmen Nepal’in en büyük ihracat ürünü olan el yapımı halılardan sonra kakule en önemli ikinci ihracat ürünüdür. Kakule ağırlıklı olarak Taplejung, Panchthar, Ilam ve Sankhuwasabha bölgelerinde ulusal üretimin %80’inden fazlasını üretecek şekilde yetiştirilmektedir. Hindistan ise kakule konusunda Nepal’in en büyük pazarını oluşturmaktadır (<https://nepaltradeportal.gov.np>). Nepal 48,4 milyon dolarla 2020 yılında en büyük kakule ihracatçılarından biri olmuştur (<https://oec.world/en>). Yine spesifik bir bitki olan ve sağlık sektörü açısından önem arz eden zencefil ise

Nepal'in orta dağlık bölgelerinde kolaylıkla yetiştirilebilmektedir. Nepal'in 70'den fazla bölgesinde üretilen ve ülke çapındaki tarımın %20'sinin yurt içinde tüketilip geri kalan kısmının ihraç edildiği zencefil de en çok Hindistan'a gönderilmektedir (Saharma vd. 2009: 173, Paudel 2015: 48, Mahat vd. 2019: 269).

Önemli bir sanayi ham maddesi olan ve Güney Asya'da çokça yetiştirilen kauçuk Asya kıtasında ilk olarak Nepal'de üretilmeye başlanmıştır. Ancak yıllar geçtikçe kauçuk tarımında ülke istenilen başarıyı elde edememiştir. Nepal'de kauçuk üretimi her zaman tüketilen miktardan az olmuştur (Paudel vd. 2020: 199). Nepal 2020 yılında 422 bin dolarlık kauçuk ithalatı ile dünyada 98. sırayı almışken aynı yıl dünyaya kauçuk ihraç eden 641. ülke olmuştur (<https://oec.world/en>).

Nepal, çok zengin bir mantar çeşitliliğine sahiptir. Sınırlı bilimsel çalışmalara rağmen yaklaşık 1150 mantar türü ülkede tespit edilmiştir. Bunların 147'si insan tüketimine uygunken 73 türü tıbbi olarak değer arz etmektedir. Çiftlik atıklarının da değerlendirilebileceği bir üretim prosesine sahip olan mantar yetiştiriciliği özellikle kırsalda yaşayan halk için önemli bir üretim kolunu sağlamaktadır (Anjea 2001: 496; Raut 2019: 159). Nepal'de mantar yetiştiriciliği çoğunlukla Katmandu Vadisi, Pokhara ve Narayanghat gibi büyük şehir merkezlerinin çevresindeki kırsal alanlarda yoğunlaşmıştır. Ortalama ulusal mantar üretimi günde yaklaşık 8-10 tondur. Geleneksel mantar yetiştiriciliğinde odun çok önemli bir tarımsal girdiyi oluşturmaktadır. Bir kilogram taze istiridye mantarı üretmek için yaklaşık bir kilogram yakacak odun tüketildiği tahmin edilmektedir (<https://undp.shorthandstories.com>).

Sarımsak, Nepal'de baharat üretiminde kullanılan yüksek değerli bir üründür. Çiftçiler küçük arazilerinde sarımsak yetiştirmektedir ancak giderek artan iç ve dış talep nedeniyle sarımsak ekim alanları giderek yayılım göstermektedir. Sarımsak üretiminde genelde konvansiyonel tarım teknikleri kullanılmaktadır. Ancak tarım maliyetlerindeki yüksek girdiler nedeniyle çiftçi yeterli kâr marjını elde edememektedir. Bu nedenle çiftçiler sarımsak verimini arttırmak ve toprak nemini korumak amacıyla pirinç yetiştirdikten sonra toprak işlemeksizin yani koruyucu tarım yöntemleri kullanarak sarımsak yetiştiriciliğini denemeye başlamışlardır (Pokhrel ve Soni 2019: 984). Yine çok kıymetli bir baharat olarak kullanılan zerdeçal, Nepal'de 2021 yılında 99.907 ton üretilmiş ve 9.795 hektarlık alanda tarımı gerçekleştirilmiştir (MOALD 2022). Sivil toplum örgütlerinin de çalışmalarıyla zerdeçal konusunda daha başarılı verim sonuçları elde

edilmektedir. Genelde Himalayalar'ın üst kısımlarında yüksek kalitede yetişen bu ürün, yine diğer ürünlerde gözlemlendiği gibi eğitimli çiftçilerin olmaması, uygun pazar kanallarının bulunamaması, doğru tekniklerin benimsenmemesi nedeniyle topografya ve iklim avantajlarını tam olarak kullanamamaktadır (Baral vd. 2021: 556-562).

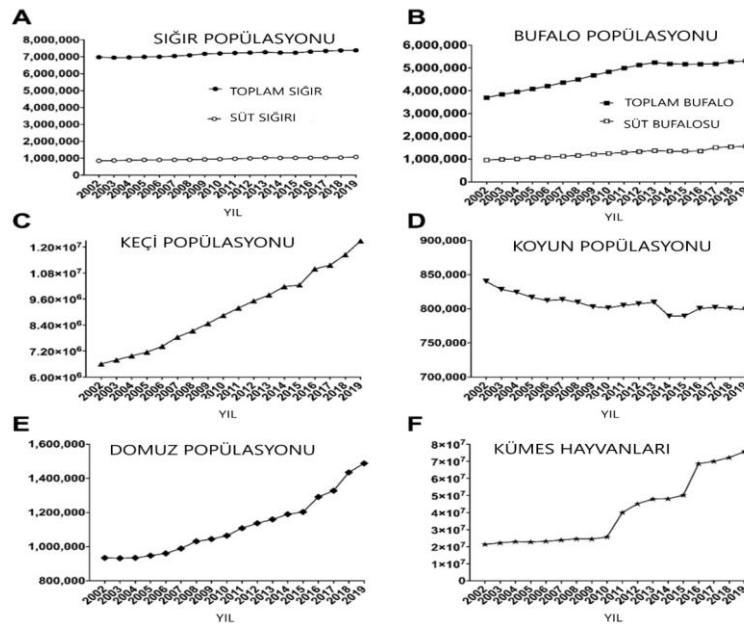
Hayvancılık, Nepal tarımı içinde önemli bir alt sektör olmakla birlikte GSYİH'nin %25'ini oluşturmaktadır (MOALD 2015; Khanal vd. 2022: 69). Nepal'deki hayvancılık ile ilgilenen hanelerde ana çiftlik hayvanları manda, sığır, keçi, koyun, domuz ve kümes hayvanları şeklindedir ve az sayıda hayvan yönetimi mevcuttur. En az bir adet büyük baş hayvan ile yanında en az beş adet küçükbaş hayvan ve yaklaşık yirmi adet kanatlı yetiştiriciliği en sık gözlemlenen uygulamalardır. Bu hanelerde genel olarak bitkisel üretimin yanında hayvancılıkla ilgilenilir. Nepal'de hayvancılıkta ticari üretim giderek artan bir eğilim olarak gözlemlenmekte ve daha çok bufalo, inek, domuz ve kümes hayvanlarında uygulanmaktadır. Ancak düşük verimli ırkların kullanılması sorunu aşılması gereken bir problemdir (Wilson 1997: 233-251; CBS 2017; MOF 2017; Khanal vd. 2022: 69). Nepal'de 2002-2019 yıllarında değişen hayvan sayısı Şekil 2. 1.'de verilmektedir.

Bufalo ve sığır, öncelikle süt üretiminde kullanılan hayvanlardır. Süt sığırlarının üst veriminin dünya ortalamasının altında olmasının yanı sıra, dinî nedenlerin de etkisiyle sağılan inekler toplam sayının %14'ünü oluşturmaktadır ve verimsiz bireyler itlaf edilemez. Yerli bufalolar ise GSYİH için en önemli katkıda bulunan et ve süt kaynağıdır. Et üretiminin %60'ı süt üretiminin ise %60'ı bufalolardan elde edilmektedir. Küçükbaş hayvanlar ise çoğunlukla protein ihtiyacını gidermek için kullanılmaktadır (MOLD 2016; Khanal vd. 2022: 69). Domuzlar da dinî inançlar nedeniyle belirli etnik gruplar tarafından tüketilen, özellikle kentsel alanlarda aranan ürünlerdir (MOLD 2017; Khanal vd. 2022: 69).

Nepal, dokuma ürünleriyle oldukça ünlü bir ülke olmasına rağmen şaşırtıcı şekilde yün üretimi verim ve kalite olarak oldukça düşüktür. Nepal'de yapılan dokuma ürünlerinde bu yüzden Tibet yünü kullanılmaktadır. Hâlbuki Nepal koyunlarının et verimi dışında yün verimlerine odaklanacak politikalar kırsal kalkınma açısından oldukça yararlı olacaktır (Pradhanang vd 2015: 103-131; Paudel vd 2016: 38-63; Khanal vd. 2022: 69).

Nepal, fizyografik ve iklimsel durumu özellikle orta ve yüksek tepelerde ipekböceği yetiştiriciliği için oldukça uygundur. *Bombax mori* ve *Bombayx seri* Nepal'de kullanılan iki türdür. Bu yetiştiriciliğin Nepal'de

başlamasının temel amacı yoksul çiftçilerin yaşam standartlarını yükseltmektedir. Ancak sermaye eksiklikleri, teknik beceri ve iş gücünde gözlemlenen noksanlıklarla bu değerli tarım kolunun gelişimini kısıtlanmaktadır (<https://www.bloggernepal.com>). Kırsal kesimin yaşam standartlarını yükseltmek için Nepal yönetiminin de destekte bulunduğu bal üretiminde ise *Apis laboriosa*, *Apis dorsata*, *Apis florea* ve *Apis cerana* ve bir egzotik tür olan *Apis mellifera* arıları kullanılmaktadır. Sivil toplum örgütleri ve hükümet tarafından arı yetiştirilmesi için dağıtılan kovanlara rağmen modern tekniklerin kullanılmaması arıcılık sektöründe ilerleme gösterilmesine engel olmuştur. Ancak arıcılık Nepal’de hâlâ önemlidir ve turistler için dağlardan ve kayalardan bal toplanması etkinliği olan bal avcılığı dağ halkı için önemli bir turistik geçim kaynağıdır (Thapa vd. 2018: 111-127). Ayrıca Türkiye’de de yetiştirilen ve baş dönmesi, halüsinasyon ve hatta ölüme neden olan “deli bal”, Nepal dağlarında da üretilmekte ve bazı ülkeler için illegal olan bu bal türü Nepal’de ticareti yapılan bir üründür (<https://ungo.com.tr>).

Şekil 2. 1. Nepal’de 2002-2019 Yılları Arasında Çiftlik Hayvanı Sayısı

Kaynak: (MOALD 2017; MOALD 2019).

4. İklim Değişikliği ve Nepal

Tüm dünyayı tehdit eden en büyük çevre sorunu olarak görülen iklim değişikliği söz konusu olduğunda Nepal için ayrı bir başlık açılması gerekmektedir. Çünkü Nepal iklim krizinden en çok etkilenen ve etkileri en çok gözlemlenen ülkelerden biridir. Ülkenin iklim değişikliği karşısındaki kırılganlığı pek çok sivil toplum örgütü ve çevre kuruluşunu harekete geçirmiştir. Bunun en büyük nedenlerinden biri Nepal'in eşsiz biyoçeşitlilik hazinesi ve tarıma dayalı bir ekonominin büyük zararlar göreceği gerçeğidir.

İklim krizi Nepal'de sıcaklık ve yağışta hızlı değişiklikler gözlemlenmesine yol açmış. Ülkenin coğrafyası nedeniyle dağlarda hızlı kar erimesinin ve sağanak yağışların dağ eteklerinde tehlike yaratmasının çevreye ve insanlara verdiği zararlar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Milyonlarca Nepallinin iş kolunu oluşturan tarımsal üretimde gözlemlenen verim kayıpları gıda güvensizliği, ormansızlaşma, su kaynaklarında azalma gibi sorunların yanı sıra eksik altyapı, iklim değişikliğini daha tehlikeli hâle getirmektedir (<https://www.climatelinks.org>).

Tarım, ülkenin ekonomisine ciddi katkılarda bulunan ve istihdamın en büyük kısmını sağlayan iş kolu olması nedeniyle iklim parametrelerine oldukça bağımlıdır. İklim krizi ile birlikte yaşanan seller, kuraklıklar, fırtınalar, dolular gibi ekstrem hava olayları iklim değişikliği ve etkileri konusunda yeterli donanımı ve korunmak için gerekli imkânı olmayan Nepal çiftçilerini geçim kaynaklarında çok büyük kayıplara yol açmıştır. Bu savunmasızlık hali politika yapıcıları ve pek çok kuruluşu yeni projeler üretmek için çiftçinin eğitilmesi ve teknik becerilerinin geliştirilmesi konusunda bilinçlenmesini amaçlayan planlar yapmasına neden olmuştur (<https://www.fao.org>). Bunlardan en önemlisi Nepal Çevre Bakanlığı'nın Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi kapsamında oluşturduğu adaptasyon projesi olan Nepal National Adaptation Programme of Action (NAPA) adlı planlar bütünüdür. Bu programın amacı adaptasyon aşamalarının belirlenmesi, ülke için İklim Değişikliği Bilgi Yönetimi ve Öğrenme Platformu oluşturulması ve pek çok paydaşı kapsayacak bir eylemlerin devreye sokulmasıdır (<https://www.climatenepal.org.np>).

Nepal'de her ne kadar sera gazı salınımı dünya geneline kıyasla düşük olsa da Hindistan ve Çin gibi iki hızla büyüyen ekonominin arasında olması küresel iklim krizinden etkilenmesini daha da hızlandırmaktadır. Nepal'de buzulların hızla yok olması, buzullarla beslenen su kaynaklarının ciddi zararlar görmesine neden olacaktır. Dünyanın en önemli biyoçeşitlilik

rezervlerini barındıran bu ülkede iklim krizi sadece tarım değil turizm ve enerji gibi halkın refahını oldukça etkileyecek sektörlerin de ciddi zararlar göreceği bir geleceği hazırlamaktadır (Karki vd. 2009: 30). Bu nedenle NAPA'ya entegre olarak üretici sigortalarının teşviki, sulama eylem planları, departmanlar arasındaki koordinasyonun sağlanması, biyoçeşitliliği koruma programları, iklim krizine uygun tarımsal tekniklerin geliştirilmesi, toprağın korunması, gıda güvenliğinin basamaklarını sağlamlaştırılması, bitki besin elementlerinin yönetimi, iklim krizine uyumlu tarımsal girdilerin çiftçiye ulaştırılması gibi faaliyetler ülke açısından çok büyük hatta hayati önem arz etmektedir.

Sonuç

Himalayalar'ın eşsiz güzelliklerine, pek çok dine, onlarca etnik gruba ve yaşayan tanrıçalara ülke olan Nepal; doğal güzellikleriyle büyük bir ekolojik zenginliğe sahiptir. Coğrafyası, iklimi ve sahip olduğu biyoçeşitliliğiyle sadece tarımsal üretim için değil pek çok sektör açısından büyük atılımlar yapabilecek potansiyele sahiptir. Ancak gelişmekte olan ülkelerin en büyük handikapları olan teknolojik imkânların kısıtlılığı, teknik altyapı noksanlıkları ve yoksulluk Nepal'in bu avantajları kullanamamasına yol açmıştır. Özellikle yüksek alanlarda yaşayan Nepal halkının güvenilir gıdaya ulaşmak gibi en önemli ihtiyaçtan bile mahrum kalabildiği zamanların olması ülkenin kat etmesi gereken pek çok aşama olduğunu göstermektedir. Gıda yokluğunun gözlemlendiği bu alanlarda tarımsal ürün yetiştiriciliğinde kullanılan yöntem ve tekniklerin günümüz tarım teknolojilerinden uzak olması, söz konusu gıda krizini daha da büyüttüğü tespit edilmiştir. Sahip olduğu ekolojik/biyolojik imkân ve miras; ekonomik yoksunluklar ve yanlış uygulamalar nedeniyle maalesef bilim ve teknoloji ile buluşamamakta bu da dünyada pek çok ülkede gözlemlenen atılımların yapılmasını engellemektedir. Özellikle Nepal çiftçisinin en büyük tehlike olan iklim krizine yönelik yeterince bilinç ve teknik altyapıya sahip olmaması hâlihazırda yaşanan tarımsal verimsizliğin daha da derinleşmesi tehlikesiyle halkı yüz yüze getirmektedir.

Pek çok ülkeden farklı örgüt ve kuruluşların Nepal için geliştirdikleri projeler olumlu sonuçlar verse de yeterli değildir. Nepal korunması gereken pek çok kültür mirasına sahip olmasının yanı sıra, barındırmış olduğu çevresel zenginlikleriyle de dünyanın önemli ekolojik değerlerine ev sahipliği yapmaktadır. Buna istinaden tarımsal ve çevresel krizler sadece Nepallileri değil tüm dünya halklarını ilgilendirmektedir. Nepal yönetiminin

ülkenin sahip olduğu potansiyelin kullanılmasını sağlayacak, genetik kaynaklarını koruyacak, tarımsal verimliliği arttıracak ve kırsalı güçlendirecek çalışmalara daha çok kaynak ayırması gerekliliği ülke gelişimi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra, uluslararası kuruluşların hazırlamış olduğu eylem planlarının koordineli ve etkin şekilde yürütülmesi Nepal'in sahip olduğu tüm güzelliklerin gelecek nesillere taşınmasında önemli rolü olacaktır.

KAYNAKÇA

- ANEJA K. R. (2001) Experiments in Microbiology, Plant Pathology, Tissue Culture and Mushroom Production Technology, New Age International (P) Ltd New Delhi-110002. pp. 496-519.
- BARAL, S., Luitel, G., Shrestha, A., & Basnet, B. (2021). Production and marketing of turmeric (*Curcuma longa*) in Sunsari District, Nepal. *Archives of Agriculture and Environmental Science*, 6(4), 556-562.
- BHATTARAI, S. (2006). The bola or parma of the Newar in Manamaiju Village. The significance of a farm labor exchange system among indigenous peasants in Nepal (Master's thesis, Universitetet i Tromsø).
- CBS (2017) Central Bureau of Statistics-A Compendium of National Statistical System of Nepal; National Planning Commission Secretariat: Kathmandu, Nepal, 2017.
- CHAUDHARY, R., & Vista, S. P. (2015). Stakeholders Consultation Workshop on Large Cardamom Development in Nepal.
- CHAUDHARY, S., Wang, Y., Khanal, N. R., Xu, P., Fu, B., Dixit, A. M., ... & Lu, Y. (2018). Social impact of farmland abandonment and its eco-environmental vulnerability in the high mountain region of Nepal: A case study of Dordi River Basin. *Sustainability*, 10(7), 2331.
- CHOUDHARY, D., Banskota, K., Khanal, N. P., McDonald, A. J., Krupnik, T. J., & Erenstein, O. (2022). Rice subsector development and farmer efficiency in Nepal: implications for further transformation and food security. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5, 740546.
- GADAL, Nirmal, et al. "A review on production status and growing environments of rice in Nepal and in the world." *Archives of Agriculture and Environmental Science* 4.1 (2019): 83-87.
- GAIRHE, S., Gauchan, D., and Timsina, K. P. (2021). Temporal dynamics of rice production and import in Nepal. *J. Nepal Agric. Res. Counc.* 7, 97-108.
- ILO, (2016), Key Indicators of the Labour Market (KILM).
- JOSHI, K. D., Conroy, C., & Witcombe, J. R. (2019). Agriculture, seed, and innovation in Nepal: Industry and policy issues for the future. *Gates Open Res*, 3(232), 232.
- KARKI, M., Mool, P., & Shrestha, A. (2009). Climate change and its increasing impacts in Nepal. *The initiation*, 3, 30-37.
- KHANAL, P., Dhakal, R., Khanal, T., Pandey, D., Devkota, N. R., & Nielsen, M. O. (2022). Sustainable Livestock Production in Nepal: A Focus on Animal Nutrition Strategies. *Agriculture*, 12(5), 679.

- KHAREL, L., Ghimire, S.K., Shrestha, J., Kunwar, C.B. and Sharma, S. (2018). Evaluation of rice genotypes for its response to added fertility levels and induced drought tolerance during reproductive phase. *Journal of AgriSearch*, 5(1): 13-18.
- MAHAT, S., Sapkota, S., Sapkota, S., & Katuwal, K. (2019). Factors affecting ginger production in surkhet district, Nepal. *International Journal of Applied Sciences and Biotechnology*, 7(2), 269-273.
- MANANDHAR, P. (2014) Social Capital and Rural Change: Reflections from the Decade-long Armed Conflict in Nepal. In *Contested Development in Nepal: Experiences and Reflections*; Heidel Press Pvt Ltd.: Kathmandu, Nepal, 2014; Volume 57, pp. 56-67.
- MOALD (2020). *Statistical Information of Nepalese Agriculture*. Ministry of Agriculture and Livestock Development, Kathmandu.
- MOALD. (2017) *Statistical Information on Nepalese Agriculture (2016/2017)*; Ministry of Agriculture and Livestock Development: Kathmandu, Nepal.
- MOALD. (2015). *Agriculture Development Strategy (ADS) 2015 to 2035*.
- MOALD. (2016) *Statistical Information on Nepalese Agriculture*; Ministry of Agriculture and Livestock Development: Kathmandu, Nepal.
- MOALD. (2019) *Statistical Information on Nepalese Agriculture (2018/2019)*; Ministry of Agriculture and Livestock Development: Kathmandu, Nepali.
- MOALD. (2021). *Statistical Information On Nepalese Agriculture 2077/2078(2019/2020)*. Kathmandu: Ministry of Agriculture and Livestock Development.
- MOF. (2017) *Economic Survey*; Government of Nepal, Ministry of Finance: Kathmandu, Nepal, 2017.
- NEUPANE, P. R., Maraseni, T. N., & Köhl, M. (2017). The sugarcane industry in Nepal: Opportunities and challenges. *Environmental Development*, 24, 86-98.
- PAUDEL, M. N. (2016). Prospects and limitations of agriculture industrialization in Nepal. *Agronomy Journal of Nepal*, 4, 38-63.
- POKHAREL, D., Uprety, R., Mehata, S., Shrestha, H. K., & Panday, D. (2019). Dynamics and economic analysis of sugarcane production in eastern plains of nepal. *Current Agriculture Research Journal*, 7(2), 201.
- POKHREL, A., & Soni, P. (2018). An investigation into a resource and environmentally sustainable system: zero-tillage lentil and garlic production in Nepal. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(9), 982-1002.

- POUDEL, M., Adhikari, P., Dhungana, S., Paudel, S., Thapa, K., Bidari, A., & Manandhar, R. (2020). Economics of rubber production in Jhapa, Nepal. *Journal of Agriculture and Natural Resources*, 3(1), 198-208.
- POUDEL, R. R., Regmi, P., Thapa, R., Gc, Y., & KC, D. (2015). Socio-economic aspects of ginger producers in the Western Hills of Nepal. *Nepalese Journal of Agricultural Sciences*, 13(9), 48-59.
- PRADHANANG, U.B.; Pradhanang, S.M.; Sthapit, A.; Krakauer, N.Y.; Jha, A.; Lakhankar, T. (2015) National Livestock Policy of Nepal: Needs and Opportunities. *Agriculture*, 5, 103-131.
- RAUT, J. K. (2019). Current status, challenges and prospects of mushroom industry in Nepal. *International Journal of Agricultural Economics*, 4(4), 154-160.
- REGMI, B. D., & Zoebisch, M. A. (2004). Soil fertility status of Bari and Khet land in a small watershed of middle hill region of Nepal. *Nepal Agricultural Research Journal*, 5(38), 124-129.
- SHARMA, B. P., Shrestha, S. K., & Giri, Y. P. (1998). Present status of diseases and insect pests of ginger in Nepal. In *Proceedings of the second national horticulture research workshop* (pp. 173-178).
- SHRESTHA, J., Prasai, H. K., Timsina, K. P., Shrestha, K. P., Pokhrel, D., Poudel, K., & Yadav, M. (2018). Large cardamom in Nepal: Production practice and economics, processing and marketing.
- SIWAKOTI, M. (2006). An overview of floral diversity in wetlands of Terai region of Nepal. *Our Nature*, 4(1), 83-90.
- TALCHABHADEL, R., Ghimire, G. R., Sharma, S., Dahal, P., Panthi, J., Baniya, R., & Parajuli, B. (2022). Weather radar in Nepal: opportunities and challenges in a mountainous region. *Weather*, 77(5), 160-164.
- THAPA, A. J. (2013). Status paper on road safety in Nepal. DDG, Department of Roads. Kathmandu, Nepal, 22.
- THAPA, G., Kumar, A., and Joshi, P. K. (2020). *The Policy Agenda, Agricultural Transformation in Nepal: Trends, Prospects, and Policy Options*. eds. G. Thapa, A. Kumar and P. K. Joshi (Singapore: Springer), 603-628.
- THAPA, G.B.; Niroula, G.S. Alternative options of land consolidation in the mountains of Nepal: An analysis based on stakeholders' opinions. *Land Use Policy* 2008, 25, 338-350.
- THAPA, R. (2021). A Detail Eview On Status And Prospect Of Maize Production In Nepal. *Food and Agri Economics Review (FAER)*, 1(1), 52-56.

- THAPA, R., Aryal, S., & Jung, C. (2018). Beekeeping and honey hunting in Nepal: Current status and future perspectives. *Asian Beekeeping in the 21st Century*, 111-127.
- TIMSINA, K. P., Ghimire, Y. N., Gauchan, D., Subedi, S., & Adhikari, S. P. (2018). Lessons for promotion of new agricultural technology: a case of Vijay wheat variety in Nepal. *Agriculture & Food Security*, 7(1), 1-12.
- WEBB, E. L., & Sah, R. N. (2003). Structure and diversity of natural and managed sal (*Shorea robusta* Gaertn.f.) forest in the Terai of Nepal. *Forest Ecology and Management*, 176(1-3), 337-353. doi: 10.1016/s0378-1127(02)00272-4
- WILSON, R.T. Animal genetic resources and domestic animal diversity in Nepal. *Biodivers. Conserv.* 1997, 6, 233-251.

Elektronik Kaynaklar

- <http://countrystudies.us/nepal/23.htm> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://bgri.cornell.edu/wheat-in-nepal-a-look-back-and-ahead/>
(02 Ocak 2023 tarihinde erişildi).
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Beedi> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Nepal#cite_note-2
- <https://escholarship.org/uc/item/7zj8q2dj> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- https://nepaltradeportal.gov.np/web/guest/majorcommodity?p_p_id=commodityportlet_WAR_tepc&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&referrerPlid=20137&_commodityportlet_WAR_tepc_param=getDetail&id=9
(25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://oec.world/en/profile/bilateral-product/rubber/reporter/npl>
(25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://oec.world/en/profile/country/npl> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://oec.world/en/profile/hs/cardamoms> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://snpl.com.np/content/leaf-tobacco> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Nepal#Co%C4%9Frafya>
(07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).
- [https://tr.wikipedia.org/wiki/Tibet#:~:text=Tibet%20\(Tibet%C3%A7e%3A%20E0%BD%96%E0%BD%BC%E0%BD%91%E0%BC%8B%20bod,Hindistan%2C%20Nepal%20ve%20Bhutan%20vard%C4%B1r](https://tr.wikipedia.org/wiki/Tibet#:~:text=Tibet%20(Tibet%C3%A7e%3A%20E0%BD%96%E0%BD%BC%E0%BD%91%E0%BC%8B%20bod,Hindistan%2C%20Nepal%20ve%20Bhutan%20vard%C4%B1r)
(07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).
- <https://undp.shorthandstories.com/gef-sgp-mushrooms-are-magic/>
(25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).

<https://ungo.com.tr/2021/11/deli-bal-nedir-ve-hakkinda-bilgiler/> (07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).

<https://www.bloggernepal.com/2018/05/sericulture-in-nepal.html> (07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).

<https://www.britannica.com/place/Nepal/Government-and-society> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).

<https://www.climatelinks.org/countries/nepal> (07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).

<https://www.climatenepal.org.np/project/national-adaptation-programme-action-napa>

<https://www.deik.org.tr/uploads/nepal-ulke-bulteni-2013.pdf> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).

<https://www.fao.org/sustainability/news/news/fr/c/1294354/> (07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).

<https://www.fncci.org/agriculture-148.html> (25 Aralık 2022 tarihinde erişildi).

<https://www.statista.com/statistics/425750/nepal-gdp-distribution-across-economic-sectors/> (25.12.2022 tarihinde erişildi).

<https://www.tarihakli.com/krishna-p-bhattarai-nepal-inceleme/> (07 Ocak 2023 tarihinde erişildi).

